

MARCZALI HENRIK

A
BÉKE KÖNYVE

A MÚLT TANULSÁGA

BUDAPEST

AZ ATHENAEUM IRODALMI ÉS NYOMDAI R.-T. KIADÁSA
1920

10285. - Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

I.

Magyarország területének történeti alakulása.

A népek országútja volt e föld, mióta nagyobb csoportok, egész népek kezdték változtatni lakóhelyüket, kényszerből vagy kalandozás vágyából. Az Ázsiából betoluló néphullámoknak állomáshelye volt ez Nyugat és Dél felé vezető útvonalon. De nyugatról is jöttek kelták, délről pedig előre tolódtak a thrák-illyr törzsek, pannonok, dákok. Állandó birodalmat egy sem bírt alakítani itt, sem a világbíró Róma, sem a világverő hun, sem utóda az avar, sem a római császárság hatalmas megújítója, Nagy Károly, sem a germán ellen fellázadt szláv. Örökös harc, véres és kegyetlen, a kultúrának meg a romjait is megsemmisítő. Az uralkodó törzsekkel együtt az országrészek neve is változott, csak a római Pannónia szó maradt összekötő kapocs gyanánt a távoli múlt és a jövő közt. A keleti népek egyesítették az egész területet és birodalmuk központját ide helyezték; a római és a frank csak egyes tartományok, provinciák vagy örgrófságok felett uralkodott. Az államalkotás, az egész országnak egy név alatt egyesítése és a kulturális foly-

tonosság lehetőségének megadása a magyarnak volt fenntartva, ki jobban elszakadt Ázsiától, mint elődjei, a hun és az avar, nem terjeszkedett messze semmi világtáj felé, de ezt a földet bírta; egészen, teljesen.

Honunk elfoglalása idején a magyar sem szállotta meg az egész területet a Kárpátok, az Al-Duna és az Adria közt. Pusztai pásztornép volt, megelégedett az Alfölddel és a Dunántúl halmos vidékeivel; a magas, sziklás hegy nem vonzotta. Az egyes törzsek külön szállottak meg; voltaképp egy-egy nagy közlegelő volt mindegyiknek osztályrésze. A fejedelmi törzs Dunántúl tanyázott, ott, hol a leghatalmasabb szomszéd, a német, erős védelmet parancsolt, de a görög és a besenyő határ kellő megerősítését is követelte a katonai szükség. Bizonyos, hogy erős magyar telepek voltak kezdettől fogva az Al-Dunánál, Titeltől Orsováig, de Belgráddal szemben, a Szávánál is farkasszemet nézett a magyar a göröggel. A magyar kalandozás végigsüvöltött Európán, de terjeszkedés csak a német rovására történt. A X. század közepéig Ausztriában az Ennsig uralkodott a magyar és ide tartoztak Stájer- és Morvaország keleti szegélyei is. Viszont Erdély valószínűleg még a besenyők kezén volt, a Felföld pedig nagyjában lakatlan őserdő.

Pusztai népek nem szokták határukat nemzetközi szerződésekkel megállapítani. Nullae inter sese fines — nincs köztük határ — mondja Béla király névtelen jegyzője. Csak arra ügyeltek, hogy hirtelen ellenség meg ne lepje őket és ezért tanyáikon túl fél- egész másfél napi járó földet tettek lakatlanná. Ahol nem volt természetes akadály, folyó vagy hegység, ott gyepűt vágtek, miknek nyomai különösen nyugaton és északon mai napig

feltalálhatók. A megszállott területre csak kapukon át lehetett jutni, melyeket könnyen el lehetett torlaszolni és melyek biztosságára örök vigyáztak. Az őr egyike legrégebben előforduló szavainknak. Megvan már az 1063 vagy 1064-ben hozott törvényünkben, mely tévesen mint Szent László harmadik törvénye szerepel a Corpus Jurisban. Az őr, mint latin neve, speculator, mutatja, egyúttal kém is, ki szemmel tartja a határon túl végbemenő eseményeket, »nyelvet fog« és hírt ad. Az őrség Vas megyében mindmáig megtartotta nevét.

Miután az augsburgi katasztrófa a végromlás szélére vitte hazánkat és a megerősödött Németország előretolta határát a Lajtáig (nálunk Sár folyó) és megalakította az Ost markot, melyből Ausztria fejlődött, Géza fejedelem és fia, Szent István, nemcsak egyesítették a nemzetet, hanem területét is nagyobbították. István a németek ellen viselt háborúban elfoglalta Bécs városát és a békében meg is tartotta hódítását. Imre fiának »dux Ruizorum« volt címe, mi körülbelül az osztrák hercegnek felel meg. Arról is van hírünk, hogy magyar seregek a horvátok és Velence közti háborúban már az Adriánál jártak. A legfontosabb terjeszkedés azonban Kelet felé ment végbe. Szövetségben a görög császárral. István legyőzte a bolgárokat, kiknek birodalma akkor megszűnt, és a besenyőket. E nép hatalma megdőlt: Erdély nyugati része megnyílt a magyar telepítés előtt. Úgy látszik, eleinte csak a Maros mentén kezdődött az. Gyulafehérvár felé és csak a kunok leverése után (Cserhalom) jutott magyar uralom alá az egész Erdő-elve. A székelység, mint határőr, csak lépésről-lépésre haladt előre Aranyos és Marosszékből a keleti havasok felé. Erdélynek

nem Szent István, hanem Szent László a védőszentje. A Kárpátok öve itt lett először természetes határrá.

Hosszas, véres küzdelmek után Németországgal is létrejött a megegyezés. Az 1058-ban a Morvamezőn végbe ment találkozáskor I. András király nemcsak békét kötött, hanem a birodalmi fejedelmekkel meg is állapította pontosan a határokat. Azóta megmaradt a Lajta és a Morva Magyarország szélének. Tovább délre azonban, hol nem volt természetes akadály, lassanként előrenyomult a német és visszaszerezte Pettau és Friedau környékét.

Ezekkel a szorosán vett Magyarország alakulása be volt fejezve. Ami területi nagyobbodás azután történt, hódítás, más népeknek a magyar király alá vetése azután a címben is kifejezésre jut. Ezt a hódítást Szent László kezdi meg Horvátországgal, folytatja nagy utóda Kálmán Dalmáciával. A tengerparti birtok kiváló jelentőségét kifejezi, hogy az anyaország után mindig ez következik a királyi címben és a pecséteken. Régebben az ország keleti részét szokták kihalásítani a trónörökös harmadánál, de a XII. század közepétől a két hódított országot kormányozza, mint Szlavónia hercege. Előfordul az is, hogy a trónörökös, mint ifjabb király Erdélyt és a Tiszántúlt bírja, öccse, Szlavónia hercege, a még ifjabb királyfi pedig Boszniát bírja.

Egyrészt a görög birodalom bomladozása, másrészt a szomszéd kisorosz fejedelemségek örökös trónviszályai alkalmat adtak királyainknak, hogy hatalmukat a Dunától délre és a Kárpátoktól északra is terjesszék. Így sorban Ráma, vagyis Bosznia, Galícia és Lodóméria, majd Szerbia és Bulgária, végre Kúnország is ott szere-

pelnek címökben. Uralmuk azonban e tartományokban mindig kétséges és vitás vala s gyakran alig több az üres címnél, Boszniában a valláskülönbség volt a magyar uralom legfőbb akadálya. Ott pedig, hol a vallásos különbséghez még bennszülött dinasztia létezése is játszott szerepet, a békés kormányzás szinte legyőzhetetlen akadályokba ütközött. A katolicizmus erőszakos terjesztése idegenítette el a bosnyákokat, az oláhokat, szerbeket, bolgárokat leginkább a magyar koronától; ez az ellentét eszközölte, hogy oly gyakorta és oly szívesen pártoltak át a törökhöz. Ahol azonban azonos volt a vallás és hiányzott a belföldi dinasztia, a dalmatáknál és horvátoknál, ott a nemzetiségi szempont alig jött számba. Hogy mily mély gyökeret vert ott a magyar uralom, legjobban a tatárjárás bizonyítja, amikor ezek a meglehetősen épen maradt részek oly hathatósan segítik IV. Bélát birodalma helyreállításában.

Kálmán volt tehát az, ki legjobban bírta kiszámítani, mi lehet és lesz magyar, és mi nem. Ha utódai nyomain haladnak, inkább Albánia és esetleg Velence felé foglalnak teret és nem oly országokban, melyek nem akartak ide tartozni, másként alakulhat történetünk. Igaz, hogy Dalmáciaért csaknem folytonosan kellett hadakozni a lagúnák városa ellen, de a harcok épen nem rendítették meg a dalmát városok hűségét, melyeket nemcsak a szlávok iránti ellenszenvük, hanem elsőrangú gazdasági érdek is vonta Magyarországra felé.

A tatárjárás után Magyarország csakhamar visszanyeri régi területét. A nagy változás nem határain, hanem belsejében megy végbe. A menekülő magyarság akkor kezdte megszállani nagyobb csoportokban a Felföldet. Az északi határon fekvő

területek, Turóc, Liptó, Sáros ekkor alakultak megyékké erős magyar várórséggel. Mint utolsók Máramaros, még 1299-ben csak terra, föld, és még később Árva lép a megyék sorába. Az Alföldön maradt hézagot kunok töltik ki, kiket a magyarság lassanként felszív, úgy mint régebben ide telepített testvéreiket és a még régebben idejött besenyőket, bolgárokat és jászokat (alánokat). Erdély déli bércei alatt szaporodik az oláhság, mely innét kiindulva, megalapítja magyar felsőbbség alatt a havasalföldi vajdaságot, a székelység már egészen elfoglalja történeti pozícióját, oldalán a szászság, mint szintén kiváltságos nemzet, vállalja a védelmet városaival és váraival. Az Árpád-kor végén Magyarország épülete már teljesen be van fejezve. Ottokár cseh királynak a Garamig elható hadjáratai ép oly kevéssé hoztak állandó eredményt, mint Stíria meghódítása IV. Béla által, mely szintén csak néhány évre terjedt. Mióta pedig Ottokár a morvamezei csatában elbukott (1278) és Ausztria ismét elszakadt Csehországtól, a magyar határon nem volt sehol olyan hatalmas állam, mely létünket vagy csak területünket is veszélyeztette volna. Ezt legjobban bizonyítja az a tény, hogy az Árpád-ház kihalását követő anarchia sem vont maga után idegen hódítást.

Ennek a szerencsés konstellációnak köszönte Magyarország, hogy a XIV. és XV. században szabadon fejlődött, népesedett, művelődött, eljutott kiterjedése s hatalma tetőpontjára. Igaz, hogy ez archiregnum, főkirályság, ahogy nevezni szokták, mert még kilenc ország volt alattvalója vagy hűbérese a szent koronának, gyakran igen ingatag alapon állott. A Nagy Lajos idejében máramarosi oláhoktól alapított Moldva csak úgy kész volt elszakadni, mint

Havasalföld, mint Bosznia és Szerbia, mihelyt rá alkalom kínálkozott. Inkább gyengeségnek, mint erőnek volt forrása ez a messze kiterjedés, mely annyi bonyodalomba sodorta e hazát. Ez az utánczása a szent római birodalomnak, mely nem volt nemzethez kötve, roppant akadály volt a belső megszilárdulásnak. Magyarország elérhetetlen célokra tékozolta legjobb véréit. Nagy Lajos hódításai közül csak Dalmácia visszaszerzése volt igazán nemzeti tett, de neki sem sikerült Velencét úgy meggyöngíteni, hogy a magyar tengeri hatalommá nőhesse ki magát. A lengyel korona elvállalása pedig inkább ártott, mint használt mindkét országnak. Épen oly mulandók voltak Mátyás hódításai: Morva, Szilázia, Lusatia, aztán Ausztria és Stíria. A nagy király halála után szinte küzdelem nélkül odavesztek. De abban különböznek az előbbi foglalásoktól, hogy legalább addig, míg ide tartoztak, pénzzel és katonával járultak Mátyás nagy tervei végrehajtásához.

Mulandó volt tehát a haszon, annál állandóbb a veszteség. Zsigmond király 1411-ben elzálogosítja az országos tanács beleegyezésével a 13 szepesi várost Lengyelországnak, hogy pénzt kapjon Dalmácia megvédésére. Még sem bírta megakadályozni a tengerparti városok és a szigetek elvesztését. Csak 1868-ban ismerték el újra legalább névleg jogunkat e földre. A szepesi városok meg csak 1772-ben kerültek vissza a koronához.

Nagy Lajos uralkodásának vége óta az egyre emelkedő török ár elleni védekezés volt Magyarországnak századokon át tartó nagy világtörténeti feladata. Oly erős szervezetű, oly egységes és katonailag oly kiváló volt ez az ország, hogy egymaga felvehette a harcot a növekvő félhold ellen. Ebben sem a gyakori trónviszály, sem a király és a

rendek közti ellentétek nem hatottak mint állandóan ártalmas elemek. De igenis döntő fontosságú volt az, hogy ugyanakkor, mikor a magyarnak minden erejére szüksége lett volna az ozmán ellen, nemcsak hűbéresei: a szerbek, oláhok, bosnyákok hagyták cserben és csatlakoztak a szultánhoz, hanem vele egy valláson levő szomszédjai is kaptak az alkalmon, hogy könnyű szerrel megbénítsák és kifosszák. Ki kell mondani, hogy Velence, a lengyelek, Fridrik császár és különösen a csehek, azért, hogy a Hunyadiak korában lesben állottak, hogy hódítsanak vagy legalább rabolhassanak, igen hasznos szövetségesei voltak a kultúra és kereszténység ellenségének, ha nem is volt vele szerződésük, így történt, hogy a török ár elmosta Magyarország elővédét, melléktartományait és már a főországot is fenyegette. A XIV. század végén kezdődött a Szerémség virágzó vidékének pusztítása, lakosságának elhurcolása vagy elköltözése, 1429-től fogva egyre sűrűbb portyázása Erdélyben, 1474-ben pedig egy csapatjuk már eljut Nagyváradig, azt kifosztja és kirabolja.

A Hunyadiak alatt Magyarország két, sőt néha három fronton volt kénytelen harcolni és megállotta a harcot. De Mátyás halála után, mikor nem volt nemzet, csak önző párt és nem volt vasár a széthúzó szenvedélyek megfékezésére, mikor a király szükségét látott, a dorbézoló dúsgazdag főurak és főpapok közt pedig nem akadt, ki csak ötven aranyat adott volna Belgrád megmentésére, a gátak mindenfelől engedtek. II. Ulászló a pozsonyi békében (1491 nov.) nemcsak a Habsburgok örökös jogát ismeri el a magyar koronára, nemcsak az összes még magyar kézen levő osztrák és stájer városokról mond le, hanem átengedi a határszéli helyeket, Kismartont, Fraknót, Ka-

boldot, Szarvköt, Rohoncot, Köszeget és Borostyánköt a császárnak. Igaz, hogy a szabad átjárás biztosításával és azon feltétellel, hogy lakosságuk köteles tovább is részt venni a török háborúban. A Habsburgok magyar királyok lettek, elismerték legfőbb kötelességüknek az ország épségének helyreállítását, a rendek is mindenuntalan sürgették az elidegenített várak visszaadását. Mégis eltartott jó másfél századig, míg ez a rész, mely nagyjában a ma elszakításra szánt nyugati Magyarországnak felel meg, a lakosság nagy örömeire visszakerült a magyar államhoz (1647: LXXI. és 1649: XXXIX. és XL. törvénycikkek).

A Habsburgok az egész országnak akartak urai lenni és inkább véletlen volt ennek a nem oly jelentékeny vidéknek elválasztása az anyaországtól, oly véletlen, melyet a békeszerződésben sem próbálnak nemzetiségi okokkal igazolni. A török ellenben nem akarja az egészet, de igenis a gazdag termőföldet, melyről aztán kedve szerint betörhet úgy Itáliába, mint Ausztriába és a Felvidékre. Közvetlen a mohácsi vész után nem hódít, eljut Budára, eljut Bécsig, de aztán kitakarodik. Csak miután Szapolyay halálával komoly kilátás lehetett az egész ország egyesítésére, lép közbe a szultán. 1541-ben megszállja Budát, oda vezérbasát rendel, aztán behódítja az egész odáig terjedő országrészt, török igazgatást rendelve mindenüvé és erős őrségekkel biztosítva »jól őrzött birodalmának« határait. Ezeket a határokat aztán mindenfelé kitolja, Dunántúl körülbelül a Balaton vonaláig, a Duna jobbpartján Érsekújváron túlig, a bányavárosok felé Fülekig és Egerig, Tiszántúl Székelyhidig, de utoljára még Nagy-Váradot is elfoglalja. A hűbéres Erdély fékentartására megszállja Temesvárt, Lippát, Jenőt, majdnem az

egész Temesközt. Délnyugaton eljut Klisszáig, Sziszekig, Kosztajnicáig és 1664-ben lerombolja Zerinvárát. így az országnak több mint egyharmada« volt közvetlen, egyharmada, Erdély és a Részek hűbéres birtoka. Csak egy vékony szegély az Adriától a Hegyaljáig képezte akkor a királyi, független Magyarországot. És ez az állapot eltartott másfél századon keresztül. Budát 1686-ban foglalták vissza, Váradot 1692-ben. A karloviczi béke a Maros—Duna között és még a Szerémség délkeleti felét is török kézben hagyta, de e kivétellel helyreállította Magyarországnak és a hozzátartozó Erdélynek területét.

A népesség elhelyezkedése dolgában az oly soká tartó török hódoltság még nagyobb változásokat idézett elő a tatárjárásnál is. A török észak, nyugat és kelet felé nyomta a magyart a központi Alföld tájáról. Csak a paraszt marad meg a török alatt, az is a régi falvakból nagy községekbe verődik össze, hogy valamelyes biztosságot élvezzen. A népes alföldi helységek, Hódmező-Vásárhely, Szeged, Kecskemét, Kőrös, Cegléd számos régi falu népét egyesítették magukban, de városok azért nem lettek. A nemes, a polgár elköltözött és a királyi Magyarországon vagy Erdélyben keresett és talált új hont. Történetíróink nem emelték ki, csak Arany János költői lángesze látta meg, hogy Magyarországot másfél századon át, létének tán legdicsebb korában, azok a részei tartották fenn, melyek nem voltak kezdettől magyarok. Azok a részek, melyeket most el akarnak tőle szakítani.

Ebből a népvándorlásból, mely épen a kultúrailag legmagasabban álló rétegeket szórta szét, következett az is, hogy amikor az ország szíve elpusztult, elhanyaglott, a perifériákon új, gazdag

élet sarjadzott. A városi és nemesi élet Erdélyben és a Felföldön virágzott fel; ezen részek műveltsége sokszorosan felülmúlta a parlaggá tett Alföldet. Nem az új n. nemzetiségeknek, hanem a magyar nemeseknek és a német polgároknak kultúrája tartotta fenn és vitte akkor is előre Magyarországot. Ez tette lehetővé, hogy az elveszett részek aránylag rövid idő alatt ismét mű vele d-
hettek és részt vehettek a nemzet felemelésének nagy munkájában.

Már a felszabadító háború idején átlépték a császári seregek a Dunát és Szávát, elfoglalták Belgrádot, eljutottak a Balkán-félsziget közepéig és a török iga alatt sínylődő népeket csatlakozásra bírták. Mikor a török új erővel lép fel és visszafoglalja Belgrádot, a szerbek egy jelentékeny része, 36.000 család, pátriárkájuk vezetése alatt elhagyja hónát és Magyarországon, az elpusztult déli végekben talál új hazát. így vált a mai Szlavónia és Bács déli része szerbbé. Az ideköltözöttek nagy privilégiumokat nyertek és reményt a még török uralom alatt álló testvéreikkel császári felsőség alatt egyesülhetnek (1691). Midőn újra kitört a török háború, 1716-ban, nagy volt a kilátás e messzemenő tervek megvalósítására. Savoyai Eugén a háború végső céljaiul Szalonikit és Durazzót tűzte ki, tehát az Egei- és Jón-tenger főkikötőinek megszállását. A tengeri hatalmaknak, Angliának és Hollandiának közbenjárása megmentette ugyan még Törökországot, de azért Szerbia, Bosznia egy része és Nyugati (Kis-) Oláhország az Oltig idejutottak, természetesen a Bánsággal és Szerémséggel együtt (1718).

Szoros jog szerint e hódításokat, melyek egykor a szent koronának voltak tagjai, Magyarországhoz kellett volna csatolni, de ez nem történt

meg. Nemcsak hogy a Dunától délre eső rész jutott kizárólagosan osztrák igazgatás alá, de még a Bánságot és Szlavóniát sem kapcsolták ide. Ebből az következett, hogy Magyarországnak igen csekély érdeke volt a hódítások megtartásában. El is vesztek a szerencsétlen, orosz szövetségben folytatott török háborúban. (1737-39). Csak a Bánság és Szerémség maradt meg belőlük, úgy hogy az ősi természetes határ helyre volt állítva. Fél századdal később II. József szintén orosz szövetségben, kísérletet tett az elvesztett területek visszaszerzésére. Ő már hivatkozott a magyar jogra és a történeti kapcsolatra, de kevés sikerrel. Hiszen épen ő volt az, ki Magyarország különállását lehetőleg meg akarta semmisíteni. Belgrádot és Oláhországot elfoglalták ugyan, a szerbek jelentékeny része is csatlakozott a császári sereghöz, de a szisztovi békében, hogy Poroszország közbelépését ki lehessen kerülni, mindent vissza kellett adni (1791). Ezóta déli határunkon csak annyiban történt változás, hogy 1878-ban a berlini kongresszus határozata alapján ide kapcsolták a Duna szigetét, Ada Kaleh-t, Orsova közelében.

Egyáltalában nagy tévedés volna az udvar keleti politikájában következetességet és szilárdságot keresni. Az csak Savoyai Eugén befolyása alatt volt meg. Ő még azt is ki merte mondani, hogy idővel Magyarország lesz a monarchia súlypontja. Különben a diplomáciában két irány váltotta fel egymást. Az egyik az emelkedő Oroszországgal karöltve készült a török zsákmányon osztozni, beérve Szerbiával és Boszniával. Ez az irány döntött 1737-ben és 1787-ben és ennek folytatása volt némileg Bosznia és Hercegovina megszállása 1878-ban. A másik a monarchia

életérdekének tartotta Törökország integritását, különösen pedig az orosz befolyás lehető korlátozását. Ez az irány vezette Mária Terézia, II. Leopold és Metternich politikáját. Ez a két irány különösen 1853-54-ben csapott oly keményen össze, hogy sem jobbra, sem balra nem bírtak határozni. Ez volt az oka annak, hogy a Habsburg-ház eljátszotta az orosz barátságot és megszerezte a nyugati hatalmak erős ellenszenvét.

Ha a dolog mélyére nézünk, meglátjuk, hogy az a kérlelhetetlen elnyomás, mellyel Magyarországot sújtotta, ítélte Ausztriát teljes tehetetlenségre. Mert Bécs magyar politikájában is két egymással ellenkező irány váltakozása észlelhető. A XVII. században, szabadságharcaink idején, míg Erdély erős, Ausztria pedig gyenge és szervezetlen, az udvar megelégszik egy magyar szegéllyel, Ausztria megvédésére és inkább kész megalkudni Magyarországon a törökkel, mintsem hogy azonosítaná magát a nemzettel az ellenség kiűzésének nagy feladatában. Csak az 1683-iki nagy győzelmek és lehet mondani, az egész európai közvélemény nyomása bírta Leopold császárt arra az elhatározásra, hogy diadalai kihasználásával végkép leszámoljon a törökkel. Különben is Erdély már meggyöngült, a monarchia pedig nagyon megszilárdult. Addig tartottak az erős Magyarországtól; csak most merhették azt egészen magukévá tenni.

De bármennyit szenvedett is hazánk a török és német elnyomás által, még mindig félelmes maradt. Ezért helyreállítják határait, de belsejébe beviszik a megosztás mérgét. Ébren tartják a katolikusok és protestánsok közti gyűlöletet, hogy a nemzet ne egyesülhessen. Erdélyt, noha elismerik, hogy a koronához tartozik, külön kor-

mányzás és igazgatás alatt tartják és féltékenyen vigyáznak arra, hogy valahogy ne akarjon az anyaországba beolvadni. Végre a magyar ellen izgatják a horvátot, a szerbet, az oláht. A nagyhorvát eszme osztrák fő termése (1692.), ugyanakkor plántálják be a szerbet is, ki aztán a horvátal vállvetve küzd Rákóczi ellen. Az oláhok uniálása, katholizálása nemcsak vallásos célt szolgált, hanem dinasztikust is. Végre ébren tartják az erdélyi szászban a hagyományos ellentétet a magyar ellen, sőt az újonnan ideültetett sváb telepeknek is, legalább Kollonics terve szerint, határozottan magyarelles az iránya, bár ebben nagyon elszámította magát.

Egyszóval: a mi nemzetiségi bajainknak legfőbb előidézője mindig Bécs volt és az is maradt.

Mária Terézia az a Habsburg, ki leginkább magává teszi a magyar hagyományt és kiben eleven a magyar koronája iránti érzék. Ő az, aki a szepesi városokat visszaszerzi aki, tanácsosai ellenére »mint jó magyar, tele hálával a nemzet iránt« a Bánságot, megyékre osztva, visszavisszakapcsolja, aki Fiumét, addig birodalmi szabad várost, mint »külön tagot« a szentkorónának adja. Viszont nagyfejedelemséggé emeli Erdélyt, hogy különválását annál jobban kidomborítsa. Nem közvetlen Magyarországhoz, hová mindig tartoztak, hanem a bán alá helyezi Alsó-Szlavóniát, azaz Szerem, Verőcze, Valkó ősrégi megyéit, a horvát közigazgatást egyidőre elkülöníti a magyartól, minek maga a tartománygyűlés határozottan ellenmond és magyar tanácsosai ellenére még bővíti a szerbek egyházi autonómiáját. Hozzá sokban hasonló fia, II. Leopold, helyreállítja ugyan a magyar alkotmányt, de a szerbeket felhasználja az országgyűlés megféle-

lítésére, Erdély unióját pedig semmi feltétel alatt nem akarja megengedni. Kaunitz államkancellár ekkor nyíltan kimondja, hogy a »divide et impera« kipurított alapelvehez kell Magyarországot illetőleg visszatérni. Természetes, hogy ez az elv a gyanakvó, gyöngé Ferenc alatt és Metternich korában még kizárólagosabban érvényesült. Nem is gondolt komolyan arra, hogy az 1797-ben megszerzett Dalmáciát Magyarországhoz visszacsatolja.

Mikor Magyarország 1848-ban valóra akarja váltani törvényes függetlenségét, midőn valóban állam akar lenni, a katonai vezetőség és az osztrák bürokrácia, a dinasztia némely tagjától is gyámolítva egyaránt mozgósítja ellene a horvátokat, szerbeket, románokat, szászokat, sőt már a tótok egy töredékét is. Az 1849 március 4-én kiadott birodalmi alkotmány nemcsak Erdélyt és Horvátországot teszi meg külön Kronlandnak, hanem az utóbbihoz csatolja Fiumét és a Muraközt is. Azonfelül pedig a Bánságból, Bácsból és Szeremből megalakítja a Vajdaság és temesi bánságnak vadonatúj Kronlandját. Mikor Magyarország 1861-ben nem akar követeket küldeni a Reichsrath-ba, Schmerling, új választási rendelettel Erdélyben megsemmisíti a magyar többséget; a magyarok kilépnek és a szebeni tartománygyűlés csakugyan küld követeket Bécsbe (1863). De már Bach idejében is az volt a szándék, hogy a nekik még mindig túlnagy Magyarországot nemzetiségi alapon osztrák kormányosságokra.

Vajjon nem ez a politika készítette-e elő ezen a téren azokat a változásokat, melyeknek ma szomorú tanúi vagyunk!

Az 1867-iki kiegyezésben helyreállott Magyarország területe. Erdély teljesen beolvadt az anya-

országba, Horvátország és Szlavónia, valamint Fiume városa önkormányzatot élveztek az egységes állam keretében, Dalmáciára való jogunk pedig elismerést nyert. 1878-ban a berlini kongresszus határozata alapján Boszniát és Hercegovinát az osztrák-magyar monarchia vette igazgatása alá. De 1908-ban, mikor az annexió megtörtént, a magyar királyok történeti jogára való hivatkozás szolgált alapjául. Bár Bécsből, részben a dinasztia egyes tagjai által gyámolítva, tovább folyt a nemzetiségek lazítása (Lueger bukaresti útja) és a horvátok elidegenítése, bár az »atomizálás«, vagyis a »divide et impera« elve ismét kísértett, félszázadon át ismét egy volt Magyarország Kárpátoktól Adriáig.

Végeztünk az áttekintéssel. Csak azt emeljük ki, hogy mióta Szent László és Kálmán ezt a területet egyesítették, azt háromszor csonkították meg oly alaposan, hogy a magyarnak végső veszéllyel kellett megküzdenie: 1241-ben a tatár, 1540-től 1699-ig a török, 1849-ben az osztrák. Mindháromszor ismét helyreállott az ország az ősi határok között.

Minek volt köszönhető ez a többször ismétlődő, tehát bizonyára nem véletlen helyreállítás?

Első tekintetre a földrajzi konfiguráció látszik ebben döntőnek és bizonyára most is vannak sokan, kik az ú. n. természetes határnak szinte varázshatalmat tulajdonítanak.

Kétségtelen, hogy az emberiség kezdő korában hegy, folyó, vagy épen sivatag vagy tenger némi biztosságot nyújtott külső támadás ellen a népnek, úgy mint cölöpháza vagy odúja az egyesnek. Abban a mértékben azonban, amint a támadás eszközei tökéletesednek és a népek tovább fejlődnek, csökken az ilyen természetes védelemnek

értéke. Nagy Sándor eljutott sivatagokon és havasokon át Indiába, Hannibál a Pyrenéusokon és az Alpesek gerincén át Itáliába. Angliát, a szigetországot nemcsak a rómaiak hódították meg, hanem a dánok, majd a normannok is, sőt még 1688-ban is, igaz hogy belső forradalomra támaszkodva, hollandus hajóhad hozott oda új fejedelmet. Mihelyt a hajózás biztosabbá válik, sem Amerikát, sem Indiát, sem Khínát nem óvja meg az óceán és a távolság az európai gazdasági és politikai elnyomástól. A Kárpátokon és a Dunán pedig átment mindenki, kinek ereje volt hozzá, akár tatár vagy török volt, akár orosz vagy oláh, vagy osztrák.

Nemhogy áldás lett volna hazánkra nézve a természetes határ: átokká tette azt a belé vetett vak és a történet által semmiképen sem igazolt bizás. Hiszen a XVI. század elején, mikor a török már készen állott a halálos dőfésre, egyre ezt hajtogatták: nem kell sereg, megvéd minket két hatalmas bán, a Duna meg a Száva! Tudjuk, mikép védték meg. De még 1914 szeptember közepén is, mikor figyelmeztettem az orosz betörés közeli veszélyére, különösen Kőrösmezőre mutatva, mindenki mosolygott rajta és még magasrangú satonák is lenézően azt válaszolták: ott a Kárpát. Ott volt, de legalább eleinte kellő védelem nélkül. Kétségtelenül fontosabb az egyesítésre nézve a külső keretnél a belső alakulat. Az, amely az összes völgyeket a Duna felé irányítja, amely a folyók vizét — egy-két csekély kivétellel — ebben a hatalmas érben egyesíti. Ehhez a centripetális alakuláshoz járul, mint hatalmi tényező a gazdaság érdek is. A környező felföldek és hegyes vidékek az alföldre vannak utalva, mindegyik abban lát szükségét, amiben a másik bővelkedik. Ha

valahol, itt kölcsönös életbevágó érdek a sűrű és háborítatlan érintkezés, a termésnek és gyártásnak kicserélése. De még a gazdasági érdek sem elegendő az állam alkotására és fentartására. Hányszor változtak a közlekedés útjai! A forgalmi eszközök mai fejlettsége mellett vajmi könnyű az új összeköttetések létesítése. Ezek tehát mind jelentékeny, de nem döntő tényezők.

Az igazán döntő a nemzet akarata. Az a nem szavakban, hanem tettekben nyilvánuló akarat, mely törhetetlenül meg akarja őrizni késő nemzedékek részére is azt, mi az ősök öröksége, kik szenvedtek és cselekedtek, hogy megszerezzék, gyarapítsák és fentartsák a hazát. Az az akarat, mely e cél elérésére nem riad vissza semmi áldozattól, hanem természetesnek, kötelességnek tartja nemcsak vért és vagyont felajánlani a haza oltárán, hanem mi tán még nehezebb, előítéleteiről és szenvedélyeiről is lemondani és közös, magas kultúrát teremteni. Az az akarat, mely meghajol bár a körülmények súlya alatt, de nem törik meg soha.

Vannak szavak, melyek eredeti körükön és jelentésükön tülemelkedve, az emberiség általános kincsévé válnak és fényükkel bevilágítják a késő jövőt. Ilyenek Deák Ferenc 1861-iki második feliratának mondatai, melyeket az abszolutizmus ellen intézett, de amelyek ép úgy illenek a terület kérdésre is. »Türni fog a nemzet csüggedés nélkül, mint ősei türtek és szenvedtek, hogy megvédhessék az ország jogát. Mert a mit erő és hatalom elvesz, az idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják, de amiről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz és mindig kétséges. Türni fog a nemzet, remélve a szebb jövőt és bízva ügyének igazságában.«

II.

A nagy nemzeti válságok és megoldásuk.

Minden nemzet életében akkor áll be válság, midőn a régi tekintélyek megdőlnek és újak alakulnak ki, akár belső fejlődés, akár idegenből átvétel útján. E változással rendszeren összeesik az életfeltételek, a társadalmi viszonyok változása is. Az erkölcsi eszméknek és a gazdasági érdekeknek harca, a réginek küzdelme az újjal olyan belső rázkódást idéz elő, melynek nem egy nép áldozatául esett, mások pedig, szerencsésebbek, ha közel is jutottak a pusztuláshoz, a belső egyensúly helyreállítása után a lét magasabb fokára emelkedtek és emelkednek most is.

Hogy példákat idézzünk: a zsidóság, melynek a vallás volt az éltető eszméje, a keresztyénység által bukott el; a görögöt a filozófia fosztotta meg ősi istentiszteletétől és tette kozmopolitává, majd hazátlanná. Róma, minden ókori államnál szilárdabb alkotású, befogadhatta a görög műveltséget is, a keresztyéniséget L. De mihelyt világbirodalom lett, elvesztette nemzeti jellemét és barbárok ütöttek tanyát düledező templomaiban és palotáiban.

Amint az egyes annál kevésbbé bír ellenállani a betegségnek, vagy vérveszteségnek, minél gyöngébb belső szervezete, úgy a nemzetet is kóros állapotában inkább fenyegeti külső veszély.

Ki kell azonban emelni, hogy nincs modern nemzet, melyet a háború, még a legvéresebb és legszerencsétlenebb is, tönkretett volna. Meg van az a szuverén joga, hogy öngyilkosságot követ el és néha él e jogával. Hanem külső erőszak, ha nem talál korhadtt organizmusra, halált hozó sohasem lehet.

Minden állam tehát ura sorsának és felelős érte. A magyar ép úgy, mint más.

1. Az augsburgi csata és következései.

»Elszakadott, test vértelen ága nemének« úgy jött népünk Keletről Európa közepébe. A besenyő szorította századok óta Nyugat felé, az Uraitól a Kárpátokig és Dunáig. Végre, midőn Árpád görög szövetségben a bolgár, németben Szvatopluk ellen harcolt, a besenyő, frigyben a bolgárral betört Etelközbe is. Új hazát kellett keresni éj ezt az avar pusztaságban és a régi Pannóniában találta meg, melynek birtoka fölött egy félszázad óta ádáz, embertelen irtóharc folyt germán és szláv között.

A besenyő, ki még egy századon át félelmes maradt, elvágta Keleten maradt testvéreitől. Egyedül maradt, nyelvre, szokásra, kultúrára idegen, ellenséges népek között. Tovább nem mehetett, ez volt az utolsó nomád életmódjának megfelelő vidék: a nagy Alföld, északi és nyugati nyúlványaival.

Szomszédjaival egy századon át éreztette nyilának hegyét, kardjának élet. Félték tőle és

csak istentől reméltek szabadulást. Megtöltötte kincsekkel tárházait és rabszolgákkal néptelen szállásait. Megsarcolta Konstantinápolyt, Páviát, Rómát és Nápolyt, lova elvitte őt Spanyolországig, Calaisig, Brémáig.

Ez a folytonos, dicsőséget és zsákmányt hozó kalandozás nemcsak az erkölcsöket rontotta meg, hanem megbontotta az ősi törzsi alkotmányt is, sőt a nemzeti egységet is kockáztatta. Az erkölcsre kell, hogy rombolólag hasson a sűrű és hosszas távollét, az otthon hiánya, a nyereszkes duhajkodás. A törzsek szerkezetét megbontja, hogy már nem a törzsfő vagy a nemzetség agg előljárója előtt hajolnak meg, hanem azt a vitézt követik, akár törzsbeli, akár nem, kinek kíséretében legjobban kitűnhetnek és legtöbbet szerezhetnek. Végre a nemzet egységére nézve veszély, hogy akár egyes törzsek, akár csak valamely hősnek hívei hadra keltek az ország tudta nélkül is. Még az is előfordult, hogy mikor egy magyar csapat a mai Szászországban lakó szlávok segítségére jött a németek ellen és gazdagon megrakodva tért haza, nyomában jött egy másik és rosszul bánt a lakossággal, hogy nem őket hívták.

Az ősi kötelékek meglazulása és az ennek következtében beálló fegyelmetlenség boszulta meg magát az augsburgi csatában. A legnagyobb magyar sereg indult Németország ellen, melyet valaha láttak: igazi nemzeti hadjárat. A haditerv az volt, hogy egyik fele megtámadja az ellenséget a Lech vizén túl és ha már sikerült a támadás, követi a másik fele és véglegessé teszi a diadalt. A támadás megtörtént, sikerült is, de a másik fél sehol nem mutatkozott. így lett a győzelemből teljes vereség. A katasztrófát teljessé tette Nagy Ottó erélyes üldözése egész az Inn folyóig. A ve-

zéreket, Lehelt, Bulcsút is elfogták és mint rablókat felakasztották. Az egész seregből állítólag csak heten jöttek vissza, a gyászmagyarok. A magyarok korlátban tartására pedig felállítják a keleti örgrófságot, melyből később Ausztria fejlődött.

Minthogy Nagy Ottó Itáliát is elfoglalta, Konstantinápolyban pedig egymásután erős katonacsászárok jutottak a trónra, a kalandozásoknak kénytelenségéből vége szakadt.

Félezedévvvel előbb a hun világbirodalmat széttépték fellázadt germán hűbéresei, másfél század előtt a frankok által már nagyon meggyengített, egykor oly hatalmas avart semmisítette meg szláv szolgáinak tömege. Ez a sors várt a magyarra is, kin most meg lehetett torolni mindazt, mit tőle annyi ideig szenvedtek. Egy német sereg máris benyomult mélyen az országba, állítólag a Tiszáig. Ekkor Géza volt a fejedelem, Taksony fia, Árpád dédunokája. Az egész nemzet nevében lép fel, mikor 972-ben fényes követséget küld a sírba hajló Nagy Ottóhoz Quedlinburgba, békét és barátságot ajánlva. A császár szívesen fogadja a követséget és hozzájárul a békéhez is egy kikötéssel: a fejedelemnek meg kell engednie, hogy országában szabadon hirdessék a keresztyén vallást.

Ily módon jutott Magyarország az európai államközösségbe, melynek akkor a császár volt legfőbb képviselője. Ily módon ismerték el a fejedelmet is, mint egyenlő jogú, nem alávetett, nem is hűbéres uralkodót. Ha a görög császár félelme-
sebb: valószínűleg Magyarország is görög kulturai és vallásos befolyás alá jut, úgy mint Bulgária és Oroszország. így el volt döntve Nyugathoz tartozása, bár a térítés, mint tudjuk, itt is Konstantinápolyból indult ki.

A hun elpusztult, ádáz testvérharc után, melyben patakokban folyt a vér. Az avar, miután Nagy Károly leverte, árnyékéletben tengődött egy darabig mint a császár alattvalója s mint álkeresztyén. A náluknál gyöngébb magyar független maradt és ha többet nem, időt nyert.

Ha Géza csupán békét köt és bízva annak erejében és a kereszttség felvételében, meghagyja a régi állapotokat, a magyar csenevész életet folytathat tán még egy ideig, de nemzetté soha nem emelkedhetik. Géza nagy történelmi jelentősége nem is a békekötésben áll, hanem abban, hogy felismervén a nemzet belső bajait, megtalálta a gyógyításához és teljes felépüléséhez vezető eszközöket és azokat teljes energiával alkalmazta is. Bizony sok vérbe kerülhetett a törzsfők megfékezése, a törzsek feloszlata, de megtörtént. Bizony vasakaratra és soha el nem lankadó erőre volt szükség, hogy a zord, duhaj hadfiakat visszatartsa a szomszéd országokba való betöréseknek eddig annyi hasznot hajtó foglalkozásától. De még ezt is elérte. Elérte nem a vitézek elpusztításával vagy lealázásával, hanem azzal, hogy más biztos gazdasági alapot talált bőséges ellátásukra.

Nomád volt eddig a magyar, földműveléssel csak rabszolgái foglalkoztak, a pásztorkodás volt igazi békés alapja gazdaságának. Már pedig a marhatenyésztés, úgy, mint a vándornépek üzük, aránylag igen nagy területet követel. Ez a terület pedig nem az egyeseké, hanem a törzsé vagy nemzetségé, melynek feje természetesen a legnagyobb tekintély mellett a legnagyobb részesedést is élvezi. A határok már nem voltak kitolhatók és ha béke van és a népesség szaporodik, elszegényedésnek, nyomornak kell beállania. Ezért a letelepedés, a föld művelése, a nagy közlegelőknek szűkebbre

szorítása nemcsak politikai, hanem egyenesen társadalmi életszükség lett. Minden a nemhez tartozónak, nemesnek, jussa volt az addig közös föld egy részéhez. Ezt megkapta. A felosztás nem történt az egyenlőség alapján; a krónika megmondja, hogy azt tartották előkelőbbnek, ki előbb lett keresztyén, másszóval, ki a fejedelmet szolgálta a törzsfők ellen. Mert ha Géza lelkében megmaradt is pogánynak, udvara már keresztyén volt, mióta fia a szász császári családhoz tartozó bajor Gizellát vette nőül. A sok keresztyén rabszolga is immár szabadon gyakorolhatta vallását. Ha Géza a nagy politikai és társadalmi reformmal együtt munkába veszi a térítést is: tán egész munkája kudarcot vall, túlságos sok érdeket, túlságos erős hagyományt szólított volna harca maga ellen. így mint közvetítő, mint igaz magyar léphetett fel és vívhatott ki teljes eredményt. Felelős csak az lehet, kinek hatalma is van. Géza felelős a béke megőrzéséért; gondoskodnia kellett a megfelelő, célhoz vezető eszközökről is. Hogy hatalma az egész országra, egész népre kiterjedhessen, mindenfelé magának foglalja le a régi kereskedelmi vagy katonai központokat, táborhelyeket: várakat. Oda saját tisztviselőit helyezi, kik igazgatnak, bírászkodnak, vezetik a hadakat. A vár szolgálatában álló nem nemes tisztviselők, a vár jobbágyai az egyes foglalkozási ágakat, mint ma rossz magyarsággal mondanák, az üzemeket vezetik és a vár körüli földekből kapnak örökös ellátást. Rendelkezésükre állanak a vár földjeit művelő és különféle a vár és lakossága fentartásához szükséges »népek«, többnyire szlávok. Ezek mind a földből kapnak részt bizonyos megállapított szolgálatok fejében. Ehhez járul a töméntelen számú, minden jogn kívül álló rab-

szolga. így a vár és annak kerülete, megyéje, sok elsőrangú feladatot old meg. A fejedelmi hatalmat mindenütt érezteti; megbontja az ősi származási összeköttetéseket és helyökbe a területi összetartozást rendeli: végre magva lesz az egyre növekedő letelepedésnek, megszállásnak.

Bizonyos, hogy ez nem ment végbe nagy rázkódások nélkül. De a siker teljes. A nomádból letelepült lesz, a kalandorból hazájának bajnoka vagy munkása, a pogányból keresztyén. Tán a legnagyobb változás, melyen nemzet valaha ily rövid idő, alig két évtized alatt átment. Ez a változás pedig fejlődés, emelkedés. Mert ki vonja kétségbe, hogy a földművelés felette áll a baromtenyésztésnek, a nemzet a törzsnek, a béke a hadi kalandnak, a keresztyénség a pogányságnak. Mindez a fejedelmi tekintély védpajzsa alatt ment végbe. A keresztyén királyság meg volt alapítva: Szent István megkezdhette áldásos művét. Az ágostai nagy veszteség átka áldássá vált.

2. A királyi hatalom hanyatlása és a tatárjárás.

Szent István műve sem maradt érintetlen. A halála után kitört pártviszályok módot adtak a német császárnak beavatkozásra, majd ménfői győzelme után az ország meghódítására, királyának, Péternek, hűbéresévé tételére. Ez ellen felázad a büszke magyar. Pogány szittya őseinek örökét minden áron függetlenül meg akarja őrizni. Rombolja a templomokat, öli a papokat és a tizedszedőket, el akarja seperni a szent király minden alkotását. Első eset történetünkben, hogy a nemzet, hogy jobb jövőt biztosíthasson maga-

nak, létének egy régibb, fejletlenebb fokához tér vissza.

De ez a visszatérés nem általános. Nemcsak hogy sokan mégis keresztyének maradnak^ hanem mindnyájan, a pogányok is, meghajolnak Arpádék joga, a királyság felsőbbsege előtt. Ez az a szikla, mely ellenállott az általános pusztulásnak; ezen lehetett és kellett tovább építeni. Nagy királyok, Szent László, Kálmán, növelték a nemzet szellemi és erkölcsi kincsét, bölcs törvényekkel biztosították a rendet, emelték a jólétet és mindenfelé kiterjesztették birodalmuk határait. Kálmán idejétől fogva már nincs is szó pogányról. Magyarország megkezdí történeti hivatásának teljesítését, mint a nyugati kultúra előharcosa és bástyája Kelet, Dél és Észak felé.

Szinte mérhetetlen akkor a magyar király hatalma. Ő igazgatja az egyházakat, mint Szent István eredeti legendája mondja, »isteni és világi jogon«, ő rendelkezik az összes várakkal és megyékkel ispánjai által, kizárólag az övé a bányá, a vám, a pénzverés. Bármennyit adományoz az egyházaknak és vitézeinek, még mindig az ország nagy részének földesura. Tán még nagyobb erkölcsi hatalma: Imre király egyedül indul az ellenséges táborba és e szavakkal: »Meglátom, ki meri felemelni kezét a királyi nemzetség vérének ontására«, elfojt minden ellenállást. Megfogja pártos öccsét, Endrét, átvezeti táborába és börtönbe vetteti. A középkor legnagyobb történetírója, Ottó freisingi püspök szerint, elég, ha a magyar király egy hitvány szolgáját küldi a leg-hatalmasabb úrhoz is: az megkötözteti, elfoghatja, megkínóztatja.

Ezt a páratlan örökséget tékozolta el II. Endre. Eltékozolta erkölcsi befolyását, mert neje, Gertrud

befolyása alatt, annak hitvány rokonságával és minden pereputtyával töltötte meg udvarát és idegeneknek, különösen németeknek adta a legelőkelőbb egyházi és világi állásokat, melyekre most már a legjobb hazafiak is hiába szereztek érdemet. (Bánk bán esete.) Eltékozolta anyagi tőkéjét is. Adományozott jobbra-balra, mint gavallér királyhoz illik, Gertrud férjéhez, »mert a királyi bőkezűségnek csak a mértéktelenség lehet mértéke«. Eladományozta a várak földjeit, népeikkel együtt. Ebből kettős baj származott. Eddig Magyarországon minden egyes ember, az utolsó szabadosig, a királynak alattvalója volt, nem hűbérese. Most a nagy adományok lehetővé tették, hogy az urak, mint Nyugaton az örökös grófok, bárók és lovagok, szembe szálljanak a királlyal. Mondja is Endre, hogy mágnásai mindig készek az oppozícióra. Sokkal nagyobb baj ennél, hogy nagyszámú szolgáló nép, mely eddig szorosan megszabott feltételek alatt dolgozott a királynak, most oly úr alá került, ki egyenesen jószágának nézte, mellyel tehát tehet amit akar. Ez az első baj. A másik, mely az adományozásokból következett, a király, azaz az ország gazdaságának teljes megrontása. Még nagyjában terménygazdaság folyik: csekély a pénzbeli adó, a nép munkával és a termés egy részével rója le tartozását. Ez a termésadó elég volt ahhoz, hogy ne csak a királyi udvart és a várat táplálja, hanem ha hadrakelés volt, a harcosokat is abból látták el. Mihelyt a vár földje már nem a királyé, már más élvezi ezt az adót, ezt a munkát. A királynak tehát pénzen kell vásárolnia mindazt, amit előbb ingyen kapott. Az udvar fényezésének csökkentése segíthetett volna valamicskét, de erre nem is gondolt a király. Elzálogosította tehát a királyi jövedel-

meket, a sót, a bányákat, a vámokat, a vásár-pénzt. Természetes, hogy a bérlők, kik tőkéjüket joggal féltették, dús kamatozásban kerestek kár-pótlást. A legszükségesebb cikkekért sokszoros árat kellett fizetni. A nyomort még tetézte, hogy a király rossz pénzt vert — a bankót akkor ez helyettesítette — és azt egy évben többször is kibocsátotta, hogy minden egyes beváltásnál körül-belül tíz százalékot nyerjen. Ezáltal mindennek ára nagyon felszökött és voltaképp mindenki káro-sodott.

Mindaz a sokféle erőszak és csel nem használt. A királynak már nem volt pénze. Ezzel hatalma is megszűnt, az urak büntetlenül garázdálkodtak, a rend ebben az országban, mely Kálmán óta a legjobban igazgatott volt Európában, teljesen felborult. Mialatt Endre távol volt, keresztes hadjáraton, mert felesleges dolgokra mindig tudott költséget szerezni, helytartójának, az esztergomi érseknek külföldre kellett menekülnie. A hazatérő király aztán kieszközli a pápától, hogy az eladományozott birtokokat vissza vehesse — mert hisz maga az elidegenítés is ellenkezett koronázási esküjével.

Megkezdődött tehát a várföldek visszavétele, melyet az ifjabb király, IV. Béla, ki a régi teljes hatalomért élt-halt, teljes energiával folytatott. Ezt a munkát Endre nem egyszer háborgatta újabb és újabb adományozással. Ez már megrögzött szokása volt. Nem hiányoztak olyanok sem, kiket becsületes szolgálatért jutalmaztak földdel, a többi meg épen nem akart megválni könnyen szerzett birtokától és fegyveresen is ellenállott. Az egész ország megtelt zűrzavarral, az anarchia nőttön-nőtt; most már a király sem volt biztonságban. »Nem csekély keserűségre került a dolog«. Ezt mondja az Arany Bulla bevezetése.

Ily súlyos viszonyok közt jött létre első nagy szabadságlevelünk. A király már sem magán,, sem országán nem bírt segíteni; így az ország maga vette kezébe a »reformációt«, a helyreállítást.

Jellemző a magyar alkotmányos szellemre, hogy nem újat akar alkotni, hanem helyreállítani azt a szabadságot, melyet — jámbor hite szerint — Szent István idejében élvezett. Helyre akarja állítani a királyi hatalmat, elfojtani a keletkező, nagyrészt idegen származású oligarchiát, megakadályozni, hogy ez a király és szabad népe közé tolakodjék. Ez az Arany Bulla igazi célja és tartalma.

Vele egy nem új, de eddig alig említett társadalmi osztály lép előtérbe, mely azonban azóta igen fontos, gyakran döntő tényezője maradt közéletünknek és melynek érdeke a szabadságlevél majd minden cikkelyében erősen ki van emelve. Ez az osztály a »servientes«, a király szabad fegyveres szolgálóinak osztálya, melyből aztán, még a század folyamában kifejlődött a köznemesség. Ez az osztály eddig csak a királyt szolgálta, mint egykorú krónika mondja »nemessége súlyos szolgaság alatt nyögött«, de mást szolgálni nem akart, így érdeke egy a királyéval a »mágnások«, bárókkal szemben, mely kifejezés szintén akkor jó használatba. A helyreállítás feladata egyaránt biztosítani a király hatalmát és a serviensek függetlenségét.

Ki is van mondva, hogy a székesfehérvári törvénynapon minden serviens megjelenhet, hogy rendkívüli adót nem köteles fizetni, vagyonával pedig, úgy mint Szent István rendelte, szabadon rendelkezik. Csak törvényes idézet és ítélet alapján fogható el, nem pedig »valamely hatalmas« ked-

véért. Fej- és jószágvesztésre azonban csak maga a király ítélheti. Csak védelmi háborúban köteles részt venni: a támadást végezze a király az urakkal és zsoldosokkal. Még csak szállást sem köteles adni a királynak — igaz, hogy az ilyen vendéglátás megfelelt egy jómódú gazdaság teljes kiélésének. Megvannak tehát a vagyon és személy első biztosítékai, sőt a rendkívüli adó nem fizetése később, igaz, hogy csak századok múlva, a legveszedelmesebb kiváltsággá, a »nem adózunk« privilégiumává növekszik.

De az ország érdekeiről sem feledkeznek meg. A király visszaveheti adományait, de azokat, melyeket becsületes szolgálattal szereztek, nem. Az elv tehát fenn van tartva — dicséretes kivételekkel. A király nem adhat megyét örökbe. Ki van tehát zárva az örökös vagy hűbér. Végül a király előkelő idegeneket, »jó embereket«, befogadhat ugyan, de csak tanácsa meghallgatásával.

Mint nálunk azóta rendszeren, leggyengébb a gazdasági válság megoldása. Már a visszafoglalásról szóló cikk laza szövegezése is számos és nagy bonyodalomra adhat okot. Igaz, hogy meg van tiltva a jövedelmeknek bérbeadása izmaelitáknak — bolgárok, kik a király bankárai voltak — és zsidóknak; tisztséget a kamaránál csak nemes nyerhet. De vajjon ezeket oly könnyen be lehet-e majd tanítani a már akkor is szövevényes finansiális feladatok helyes kezelésére? Aztán meg van hagyva az égbekiáltó visszaélés meggátlására, hogy a király jó pénzt verjen és az egy álló esztendeig maradjon forgalomban, de sehogy sincs megmondva, honnét vegye az ehhez szükséges ezüstöt, mikor nagy és gazdag néposztályokat, nemcsak a servienseket, hanem az egyházat és az urakat is felmentik a rendkívüli adó alól. Vissza akarnak

menni a terménygazdasághoz, még a dézsmát is termésben köteles elfogadni a püspök, de a gazdaság alapja már annyira megingott, hogy attól a régi eredményeket várni már nem lehetett, így, azért is, mert a király bátran tékozol tovább, egy átmeneti állapot jó létre, mely úgy a termény-, mint a pénzgazdaság rossz oldalait egyesíti.

Meg is maradt a zűrzavar: az ököljog uralkodik. Utoljára a király még az egyházzal is összevész, mert nem nélkülözheti próbált, de új, vagy épen nem keresztyén kamarai és sótisztjeit. Sz. Erzsébet atyját kirekeszti az egyházból az esztergomi érsek és az egész nagy országot interdict urn alá helyezi. Az összes egyházi cselekvések szünetelnek. Mikor pedig Endre kibékül az egyházzal, a feloldás bére, legbiztosabb jövedelme, a só, melyre a főpapok ráteszik kezöket. Az aranybulla tehát épen nem volt képes a gazdasági bajok orvoslására: inkább még újakkal tetézte azokat.

Épen oly kevésbé gyógyította a közállapotokat a szabadságlevél leggyakrabban idézett része, az, mely a püspököket, bárókat és servienseket feljogosítja, hogy ellenmondjanak és fegyverrel is ellenálljanak, ha a király bármely cikkely ellen vét. Ez a pont is oly lazán van szövegezve, hogy a legnagyobb visszaélésekre adhatott alkalmat. Angliában a Magna Charta pontosan megállapította a bárók kötelességét, hogy, ha a király megszegi esküjét, fegyverrel szegüljenek ellene; megállapítja azt is: mit szabad ez esetben ellene cselekedniük, mit nem. Nálunk semmi sincs határozottan megszabva; egyes ép úgy felkelhet, mint valami csoport, vagy akár az egész ország. Röviden: ott kötelesség az ellenállás, nálunk nemesi kiváltság. Ennek anarchiához kellett vezetnie.

Különben is tévedés volna azt hinni, hogy ez a híres, Aragóniából kölcsönzött jog véglegesen szabályozta volna a király és a nemzet közti viszonyt. Már kilenc évvel kiadása után kibővíti és az ellenállási záradékot gyökeresen megváltoztatják, oly módon, hogy a fegyver helyébe az esztergomi érsek joga lép a királynak és fiainak kiközösítésére. Ez az egyházi formula található az aranybullának összes későbbi, XIII-ik századi megújításaiban is. Csak Nagy Lajos állítja vissza 1351-ben a felkelés kiváltságát és büntetlenségét.

Az a törvénytelenység, mely az állapotokból következett, orvoslást követel. A királynak ehhez nincs hatalma: a serviens magáról gondoskodik. Megmaradt »a Zala-folyó két partján lakó királyi szolgáltnak« 1232-ben Kehidán kiadott oklevele, melyben törvényszékük elé idéznek egy rabló főurat. Ez a rövid levél jelenti az oly nagy jövőre hivatott nemesi megye megalakulásának kezdetét. Addig a király, bejárván az országot, személyesen ítélkezett, vagy ítétek helyette udvari vagy megyei tisztviselői. Most a kénytelenség esküdt bíróvá teszi az addig csak gazdálkodó és hadakozó köznemest.

Endre halála után IV. Béla teljes elszántsággal foganatosítja a királyi birtok visszaszerzését. Üldözőbe veszi, öleti, vakíttatja a nagybirtokú bárókat. Egyedüli úr akar lenni országában. Ez sikerül is neki, de eljárása oly nagy ellenzékot támaszt, hogy az urak a király vereségét kívánják, »hogy Béla jobban megbecsülje őket«. A szigor elégedetlenséget kelt, ez az elégedetlenség egyengeti a tatár diadalújtját. Magyarország elpusztul, azt hiszik, hogy háromszázéves fennállás után már megdőlt.

Mint az egyes embernek, úgy a nemzetnek is egy a lénye, akárhány különböző szerve van is. Nem lehet társadalmi mozgalom, mely a hadiképessegre vissza ne hatna. A magyar már nem volt hadi tekintetben az, mi a honfoglalás korában, vagy még Szent László idejében volt. Már a XII. század elején tiltakozik a hiábavaló háború ellen, azóta pedig gazdálkodás, politika, egyház, majd megye és pör is annyira elfoglalja, hogy már nem a fegyverforgatás az egyetlen vagy főfoglalkozása. Ősi fegyverének, a nyílnak, használata oly gyakorlatot követel, minőre csak a nomád pásztornak van ideje. A tatár még az, az a kún is, de a magyar már nem. A keletkező oligarchia katonai tekintetben haladást jelentett: kevesebb, de gyakorlott, egészen annak élő harcossá, nehéz fegyverzetben, várral menedéknek és gyülekezőhelynek. Ennek kezdetei megvoltak, de IV. Béla irgalmatlanul elfojtotta azokat. Aztán a páncél úgyszólván minden egyes embert várrá tesz. Ha a magyar a régi: egyenlő fegyverrel és számban szállhat szembe a mongollal. Ha lovag: csekélyebb számmal is várhat sikert erősebb fegyverzete miatt. Így az átmenet és annak erőszakos megszakítása azt okozta, hogy Magyarországnak már nem volt oly nagyszámú gyakorlott könnyű lovassága és még nem volt annyi vértés lovagja és vára, amennyit a tatár veszedelem követelt. Géza békében vezethette át népét a megtelepedésre, ellenben a királyi hatalom váltsága a tatár támadás által súlyosbítva, a nemzetet ép úgy megsemmisíthette, mint keleten maradt testvéreit.

Ismét az uralkodó az, ki orvoslást hoz. Mídon a tatár eltávozik s IV. Béla visszatér, itt csak romot, roncsot talál. Az alföld több mint

kétszázéves kultúrája eltűnt, Erdély is sokat szenvedett, de még a Dunántúl sem maradt sértetlen. Mint Arany János mondja a »Szent László fűvében«, Árpád utóda vadállatoknak lett királya. Nem az emberé, hanem a farkasé volt ez a vadon.

Ember kellett, hogy néptelen ne maradjon az ország. Sokan elmenekültek a Felvidék »menedék köveire«, sokan Erdély szirtjein vonták meg magukat, hol lisztből és tört fakéregből készült kenyér csemegeszámba ment; mások meg az erdőkben és ingoványokban lappangtak. Ezek most elő vánszorogtak: élelemről, vetőmagról, ruháról a király gondoskodott. Mikor a tatár nem jött vissza, megkezdődött a német bevándorlók betelepítése, kik különösen a Felvidék városait alapították és népesítették, de Budát, Pestet íi az ő védelmükre bízta a király. Néhány óv múlva visszajöttek a Bulgáriába költözött kunok is é? azóta e honnak lettek fiai (1246). Nagy csapásoltán, melyek a népességet ritkítják, különben *b* természetes a lakosság feltűnően gyors szaporodása, így Magyarország egy-két évtized alatt teljesen kiheverte azt a veszteséget, melyet *ε* kard, az éhség és a pestis okozott. Népesség méf nem nemzet, nem állam, mely az iszonyú vihai után ellenállani képes újabb zivatarok dühöngé sének. Állammá csak IV. Béla bölcsessége és terem tette ismét.

Egyike volt azoknak a ritka fejedelmeknek kik okulnak balsorsukon és elhagyják régi, kedves, öntudatukat és cézári hatalmi vágyukat be céző meggyőződésüket, hogy nemzet őket megóv hassák és felemelhessék. Senkiben nem élt any nyira a királyi teljhatalom eszméje, mint benne senki sem tett annyit a régi állapot visszaállttá sán, mint ő. Nagyatyjában, a kincses, hatalma

III. Bélában tisztelte mintaképét. Királyi joga tudatában, mint az apostoli szék született legátusa, még a pápával is szembeszállott. Mai szóval élve: egész eljárása, beleértve az aranybulát is, de különösen uralkodásának a tatárjárást megelőző része nem reformáció volt, hanem merő reakció: kísérlet egy düledező rendszer megújítására, egy új fejlődés megakasztására. Mert, amint a pénzgazdaság kétségtelenül magasabban áll a terménygazdaságnál, úgy kétségtelenül még az egyházi és világi urak kiváltsága is jobb a királyi önkény korlátlanságánál. A hűbériség, mely ellen oly ádázul küzdött, egész Európában uralomra jutott már: a keresztyén Magyarország nem vonhatta ki magát e közösségből. A tatárjárás ugyancsak bebizonyította, mit jelent az országra nézve a páncélos lovagságnak, azaz az örökös főnemességnek, a váraknak és a megerősített szabad városoknak hiánya. Ebből levonta a szükséges, de merész konzekvenciát. Ő, a réginek imádója, ép oly újtó lett, mint valaha Géza fejedelem volt.

A föld kérdése megszűnt. Föld volt elegendő; csak ember legyen hozzá. A király tehát adományozhat tetszése szerint a gazdátlan maradt földből; nem bánja, ha másnak is van nagy birtoka, csak az ő várainak földjét ne kívánják. Az adományozáshoz azonban rendesen a várépítés feltétele fűződik. Előfordul csere is; a király, ha a földesúr nem vállalkozik reá, maga épít várat annak birtokán, alkalmas helyen, vagy az ilyen helyet hasonló célból átengedi másnak a magáéból. Ép úgy jár el a városokkal. Azok nagy területeket kapnak, bírót, papot választhatnak, megkezdhetik tehát önkormányzatukat, saját statútumaik szerint élnek, de kötelesek falat emelni,

ha egyelőre fából is, és páncélos vitézeket állítani. Így az ország megtelik erősített, a maguk védelméről gondoskodó és a környéknek is menedékkül szolgáló helyekkel. A mezei sereg sem hiányzik: ott vannak a kunok, a serviensek, a várak jobbágysái. Az urak már »francia mód szerint« harcolnak, talpig vasban, nehéz lándzsával. Amit Kálmán megkezdett, nagyobb mértékben folytatódik: mindenki nemcsak személyesen harcol, hanem jövedelme arányában fegyvereseket is állít. Egy szóval, bevonul ide is a hűbéres lovagság intézménye, minden katonai és társadalmi következtével. A bárók már nem a királyi gyűlölet célpontjai, hanem együtt tanácskoznak és bíraskodnak urokkal. A nemesi megye pedig, talán némi szünetelés után, ismét előbukkan; már nemcsak Zalában, hanem az ország minden részében találjuk nyomát. Előfordul, hogy a király több megyét összehív és úgy bíraskodik, mit a tatárjárás következtében megzavart birtokállapot rendezése tesz szükségessé.

Megtelik tehát az ország autonómiákkal. Az egyház, a dalmata városok és a szász városok régibb kiváltságai mellé sorakoznak a kunok, a szia von megyék és a városok, mint amelyek bizonyos fokig a maguk jogszabályai szerint élhetnek. Megvan a nemesi megye autonómiájának a csirája is, amennyiben ezek maguk választják elöljáróikat, a szolgabírákat. (A szolga = serviens; serviens = nemes; ezért latin nevek judices nobilium = a nemesek bírái.) Ez a sok önállóság azonban nem sérti az államot, sem a királyi tekintélyt, mely újra szilárdan áll és gondoskodik a közbiztonságról. Így emelhetette fel Magyarországot újra fejét és foglalhatta el régi helyét az országok közt. Határai is mindenfelől

helyreállottak. Bár Bélának majd minden háborúja szerencsétlen, tekintélye meg nem csorbul. Nem méltatlanul nevezték őt országunk második megalapítójának. Már összehasonlítottuk őt Gézával; ez az összehasonlítás annyiban is megáll, hogy ő elvet változtat, mert a haza érdeke úgy követelte, amint Szent István pogány atyja is utat nyit a keresztyénységnek. De még másban is megvan a hasonlóság. Béla is nemcsak hogy megmentette, hanem magasabb színvonalra állította nemzetét. A tatárjárás, mely teljes elsepérréssel fenyegette hazánkat, a következőben keresztülvitt reform által oly két és félszázadnyi korszaknak lett kiindulópontja, melynek lefolyása alatt Magyarország bent szabadon fejlődhetett és erősödhetett, szembeszállhatott a leg-erősebb ellenséggel is és eljutott eddigi létének legmagasabb hatalmi polcára.

3. A török hódítás, a Habsburg-uralom és a nemzet védekezése.

Magyarország szerencsésen kiállotta azt a rázkódást, melyet a nemzeti dinasztiának férfifőn kihalása okozott (1301), annál is inkább, mert az Anjouk egészen magukévá tették elődeik hagyományát, ezt az országot tekintették birodalmuk fejének, bármennyi más tartományt is kapcsoltak hozzá és azonosítani tudták magukat a nemzet érdekével. Változás csak akkor állott be, midőn Zsigmondban nemcsak idegen születésű, hanem felfogásában, erkölcsében is a magyarétól teljesen idegen uralkodó lépett a trónra. Azóta a királyt csak az oligarchia egy része tartja: az, melynek nagy tisztségeket juttat; a többi ellene

van. A magyar királyság tehát párt uralommá sülyed és a király mindinkább függővé válik azoktól a főuraktól, illetőleg azok szövetségétől, kik fölemelték és vetélytársaival szemben fentartják. Minthogy pedig egymásután következnek a külföldi királyok: cseh, osztrák, lengyel, kiknek igazi gyökerük e földben nincs, természetes, hogy a főurak hatalma túlnyomóvá válik és ezzel együtt a pártoskodás mindjobban elharapódzik. Hunyadi Jánost az ország egységét óhajtó és a főurakkal joggal ellenkező köznemesség ülteti a kormányzói székbe; ugyanaz a tényező ég atyjának halhatatlan érdeme teszi meg királynak Mátyást is a »magyar nemzet és nyelv dicsőségére.« öneki is van ligája, de nem a régi, melynek ellenére uralkodik. Amazt felemeli, ezt megalázza, de megtörni már nem bírja.

Mátyás jól tudta, meg is mondta, hogy csakis ő bírja meghajlítani a főpapok és főurak büszke nyakát. Ellensúlyozásukra azokat tette meg főtisztviselőinek, azoknak adott várakat és földeket, kik mindent neki köszönhettek. Szervezte továbbá a megyét és azt egyenesen az erőszakos főurak ellen állította be. Szervezte nemcsak azért, hogy az igazság részrehajlatlan szolgáltatását biztosítsa, hanem azért is, hogy a jobbágyságnak szabad költözési jogát, melyet Nagy Lajos alkotmányunk egyik sarkkövének tett meg és mely szálla volt a földesurak szemében, állandó védelemben részesítse. Megfeledezett arról, hogy e pontban a köznemes érdeke egy a mágnáséval és így törvényét csak addig hajtják végre, míg személyes tekintélye örökös felette. Ép oly kevésbé lehetett biztos a városok hűségéről, kiket nagyarállató politikai céljai miatt kénytelen volt megsarcolni, de még a tőle annyira pártolt parasztot is

nyomta a szokatlan adó. Természetes ellenségeinek számos a vára, csatlósa, zsoldosa: ezekkel szemben azok, kikre támaszkodni óhajtott, fegyvertelenek és a köznemesség is szívesen elszokik a hadakozástól.

Ezekből következik, hogy nemcsak a császárral, a törökkel és lengyellel szemben, hanem trónja megőrzésére is nagyszámú, részben idegen származású, zsoldoshadat kellett tartania. Ennyiben, mint sok másban is, ő már az átmenetet jelöli az újkorba, amint hogy mintaképeit nem a középkorból vette, mint elődjei, hanem a klasszikus, hellén és római ókorból, meg a szeme előtt felvirágzó olasz renaissance-ból. Igaz, hogy alkotmányosan uralkodik, sok országgyűlést tart; igaz, hogy tiltakozik az ellen, mintha nem a törvény erejével, hanem abszolút önkénnyel akarna uralkodni, de azért voltaképp ép úgy korlátlan uralomra tör, minden hagyomány félretolásával, mint olasz fejedelmi kortársai, vagy XI. Lajos francia király.

Ha királyi vérből való; ha van hozzá méltó örököse, tán végbemehet már akkor Magyarország megújhodása és megmarad az a dunai birodalom, melyet, magyar hegemonia alatt, ő szervezett először Ausztria, Stájer, Morva és Szilézia meghódítása által. így azonban halála után (1490) nem volt, ki művét folytassa. Ismét idegen, gyöngye a király, a behódított tartományok elveszése után a magára maradt Magyarország nem fizetheti a zsoldossereget, a hatalom természet szerint ismét a nagybirtokú, kiváltságos, katonatartó és hadakozó osztályokra száll vissza és a nemzet egységének ép úgy vége, mint területe biztonságának, melyet napról-napra jobban fenyeget az apjától és tőle fékentartott török.

A török a XVI. század, elején Elő-Ázsia és Egyiptom meghódítása és nagy hajóhad szervezése által világbirodalommá növekedik. Ugyanakkor megy végbe a Habsburgok csudás emelkedése a burgundi és spanyol házasságok által. Már az övék Európa legbecsesebb és leggazdagabb része: Spanyolország és Belgium, Milánó és Nápoly. Az osztrák főhercegek szinte hagyományos jogot nyernek a római-német császári koronára, kincstárukba folyik Mexikó ezüstje és Peru aranya. Miksa 1491-ben már kikényszeríti II. Ulászlótól családja örökös jogának elismerését Magyarországra is, és ezt a jogot a később kötött házasságok még megszilárdítják.

Mi válhatik a két világbirodalom közé szorult Magyarországból! Mátyás uralkodása fényes epizód maradt tartós kultúrai és politikai következtetések nélkül. Kidőlt ével senkinek sincs gondja törökre-németre, csak a maga hasznát nézi mindenki. Az erők összefoglalása és kifejtése, az egyensúlynak akkor keletkező politikája, azaz a szövetség a Habsburgokkal ellenséges nyugati hatalmakkal talán még fentarthatta volna, úgy mint a középkorban, Barbarossa Fridrik korában. De egyetértés helyett a legnagyobb széthúzás, erők kifejtése helyett azoknak szétforgácsolása, eltékozlása. Minden a magyar szabadságnak Szipolyai nádortól kiadott jelszava, azaz a főúri kapzsiság és önkény jegyében megy végbe. Egyházi és világi urak versenyeznek a királyi javak lefoglalásában, a jövedelmek elsikkasztásában. A nádor, mint főbíró, tisztán személyes érdeke szerint osztja az igazságot. Bakács Tamás, a primás, esztergomi érseksége mellett még huszonöt más egyházi javadalmat egyesít, azonfelül még Velencétől is húz zsoldot. Minden

nemzeti érzés megszűnik: a legpiszkosabb önzés üli orgiáit.

Mint az aranybulla és a Hunyadiak korában, most is a köznemesség folytatja a nemzeti hagyományt: Bábkirály alatt még sem akarja, bogy az ország elvesszen, még kevésbé akarja a főúri igát magára venni. Az országgyűléseken megvív egymással az előkelőknek fegyveres hadra támaszkodó tekintélye és a köznemesség száma. Törvényes téren a köznemességé a győzelem. Megalkotja az alkotmányos biztosítékokat úgy, mint Európa egy más nemzete sem tudta. Werbőczy megalkotja Hármaskönyvét, melynek alapgondolata az, hogy van ugyan különbség rangban és méltóságban, de szabadság dolgában minden nemes egyenlő. Szinte naivnak, gyermekesnek kell tartanunk ezt a hitet formulák, szavak erejében, melyeknek sehogy sem felelt meg a valóság. Ha a köznemesség katonailag szervezkedik, megállhat az uralkodó osztállyal szemben, sőt magához ragadhatja a hatalmat is. De mivel legfőbb törekvése a hadiszolgálatról lehetőleg törvényes örv alatt szabadulni, minden törvény írott malaszt. Ha a köznemesség ér el valami eredményt, azt Szapolyai János, a nádor fia, Magyarország leggazdagabb ura dandárjainak köszöni.

Mátyás magáévá tette kora műveltségét: Scythiát Itáliává változtatta, mint Bonfini mondja. De a kultúra átvétele nem oly egyszerű és nem is mehet végbe gyorsan. Ezért a legtöbben csak a külszínét sajátítják el, azt, mi lényüknek megfelel. Ebben az esetben a pompa volt az, minek a kultúra, mint Mátyás hagyománya, megmaradt. E pompa költségeit előbb hadizsákmány és sarc szolgáltatta; most a parasztnak kellett azokat előteremteni. A földesúr mind többet követel, a

törvény mind jobban korlátozza a jobbágy költözködési jogát. Mivel pedig a paraszt már több ízben megmutatta, hogy erőszaknak erőt is képes ellene szegezni, az 1504: XVIII. te. elszedeti fegyverét és pedig oly szigorúan, hogy a nemest is megbünteti, ha jobbágyától azt el nem veszi. Ennek a lefegyverezésnek természetesen igen szép köntöst varrnak: a jobbágyot vissza akarják tartani attól, hogy istentelenül vásár- és ünnepnapokon is járjon vadászni, aztán meg a vadászat miatt elhanyagolja a munkát, zsivány, lesz, bitófára kerül. Ebből következett aztán, hogy mikor a keresztes háborút hirdető pápai bulla 1514-ben nemcsak feljogosítja, hanem egyházi büntetés alatt kötelezi is a népet fegyverfogásra, az nem a török, hanem a földesúr ellen fordul és szörnyű kegyetlenséggel torolja meg a rajta esett sérelmeket.

A lázadást Szapolyay János nyomja el közmondásossá vált irgalmatlansággal. Az országgyűlés pedig eltörli a szabad költözés jogát, súlyos adót és nehéz robotot ró a jobbágyra és kimondja, hogy voltaképp valamennyi eljátszotta életét »hütlensége« miatt, és csak azért nem ölik meg, »mert paraszt nélkül keveset ér a nemesség«. Így is »örökös tiszta szolgaságba« taszítják.

Társadalmi tekintetben ez a legnagyobb katasztrófa, mely Magyarországot napjainkig érte. Eddig emelkedő volt mindig a fejlődés. A rabszolgából szabados lett, a szabadosból jobbágy, ki személyére szabad és csak termésadóval tartozik. Ez emelkedés megvan a többi osztálynál is. A királyi és püspöki városok függő iparos és kereskedő népe kiváltságos polgár lesz, a ser viens a megyét kormányzó nemes, az előkelőből lovag, mágnás, báró, zászlósúr. Most ez az emelkedő

irány megszakad. A népesség legszámosabb részének hirtelen lesülyesztése kellett, hogy magával rántsa a többit is. A földesúri hatalom, mely annyira megfeszítette az ív húrját, mindig csak megfélemlítéssel volt fentartható. Még 1809-ben, az utolsó inzurrekcióban is sok nemes azért maradt otthon, mert családját féltette a paraszttól. Ha a paraszt elnyomása nem szakítja meg a haladás menetét, a szabad paraszt legerősebb támasza maradt volna az államnak és kultúráilag is közeledik a polgársághoz. A röghöz kötöttség ezt a kilátást elvágta.

Politikai tekintetben is igen jelentékeny az 1514-iki esemény hatása. Szapolyay János, kinek érdekében már 1505-ben azt a határozatot hozták, hogy a Jagellók kihalása után csak magyar királyt választanak, temesvári diadala által bálványra lett a köznemességnek. A trónhoz vezető útját a bőven ontott parasztvér és az 1514-iki törvény egyengette. Mátyás nemzeti királysága a haladást, a reformot jelentette; Jánosé a lázadást, a reakciót.

A közszellem ellanyhulása, a pártoskodás elharapódzása teljes züllést idéz elő. Az országgyűlés 1519-ben búsan kimondja: »minden országot a törvény és a fegyver tart fenn. Nálunk Magyarországon nincs sem egyik, sem másik.« Hogy is lehet fentartani az olyan országot, hol mindenki nem azt akarja királynak, kitől a haza, hanem azt, kitől ő maga várhat valamit. így, ha van is erő, elforgácsolódik. »Ha összetartának«, írja a velencei követ, »országuk gazdagsága képessé tenné őket arra, hogy azt bármely ellenség ellen megvédhessék. Csakhogy ez a világ leggonoszabb fajzata. Mindenki csak a maga hasznát keresi és ha lehet, dúskál a közvagyonban; más nemzetet

semmire sem becsülnek. Együtt lakomáznak, mintha testvérek volnának, de suttyomban egymás ellen törnek. Nincs oly gonosz ügy, melyet két vagy három ember megvesztegetésével meg ne lehetne nyerni. Gögösek és büszkék; sem parancsolni, sem engedelmeskedni nem tudnak, de azért tanácsot senkitől sem fogadnak el. Keveset dolgoznak, mert lakomával és cselszövésssel töltik idejüket.« A következés megmutatta, hogy ez a szörnyű jellemzés nem is túlzott.

A közéleti erkölcs teljes hiánya vezetett Mohácshoz. Mikor a szultán 1521-ben támadott, Szabács és Nándorfejérvár legénysége az utolsó emberig kitartott, de a kapitányok, a bánok, esküjök ellenére nem voltak helyükön. Úgy mondták, hogy meg lehetett volna Belgrádot menteni, ha 50 forint ára puskaport küldenek oda idejében, de a sok főpap és zászlósúr közt, ki egy nap ezreket dorbézolt el, nem akadt, ki ezt a neki csekély összeget előteremtse. Mikor a várak elvesztek, az országgyűlések tanácskoznak, a legádázabb küzdelem folyik a főtisztségekért, de a török ellen nem készülnek. Csak midőn a török másodszer támad, 1526-ban adják át a teljes hatalmat a szerencsétlen királynak, II. Lajosnak, hogy mentse meg az országot.

Csak úgy uralkodik a visszavonás, a kölcsönös gyűlölet szelleme a táborban, mint a tanácsban, mint a gyűléseken. Az éretlen arany ifjúság csatára kényszeríti a királyt, roppant túlhatalom ellen, nem akarja megvárni sem a horvát bánt, sem az erdélyi vajdát: maga akarja kivívni a győzelmet, élvezni a dicsőséget. Elvész és vesztében magával ragadja a királyt, az országot. Nemzeti nagyságunk, függetlenségünk már előbb elveszett, önbűnünk miatt. Mohács csak a pecsétet ütötte reá.

Kettős királyválasztás volt. Eleinte Szapolyay János és az osztrák Ferdinánd osztoztak az országon, aztán, mikor Ferdinánd győzött, János király a szultán segítségéhez folyamodott. Így megoszlott a nemzet és a török azon volt, hogy többé ne egyesülhessen. János halála után Erdély és keleti Magyarország fiára szállott, Nyugatot és a Felvidéket Ferdinánd bírta, de az ország közepét Budával a szultán szállotta meg. Így a magyar nemzet három részre oszlott. Egyik részén a német király uralkodott, másikon a török, Erdély pedig a szultán oltalma alatt bizonyos önállóságot őrizhetett meg.

Mihelyt a magyar felocsúdott és meglátta, „hová vitte az önző pártoskodás, megtalálta magát. Minden talpalatnyi földet az utolsó csepp vérig védett (Kőszeg, Drégely, Temesvár, Sziget), és a királlyal szemben az országgyűlésen ép oly szívósan védte az ország jogát és függetlenségét. A Mohács előtti időkben annyi volt az egyházi visszaélés, hogy maguk a rendek több ízben is sürgették a »reformatiót« és hoztak is több törvényt, legalább a legégetőbb bajok enyhítésére. Annyira formasággá, szertartássá sülyedt a vallás erkölcsi tartalom nélkül, hogy II. Lajos kijelentette a pápai követnek: ha nem volnék, mind visszatérne a pogánysághoz. Most a török elleni élet-halálharc, melyet úgyszólván minden egyesnek végig kellett vívnia, ismét tartalmat adott a hitnek. A vallásos reformáció a maga ' sokféle, nemzeti nyelvű irodalmával kétségtelenül sokat tett a hit mélyítésére, a vallásos öntudat ébresztésére. A katolikus ellenreformáció és a protestáns felekezetek egymásközi vitái szintén nagyban hozzájárultak a hitélet erősítéséhez. Ha a felekezeti különbségek eltávolodást okoznak, viszont a nem-

zeti érdek egységet, egyenlőséget követel. Ezért Erdély egyike azoknak az országoknak, hol legelőbb fogadnak be egyenlő joggal több vallást: »mert a hit Isten ajándéka«. Ezért élnek meg békén egymás mellett a királyi Magyarország katolikus és protestáns rendjei, míg maga Rudolf király nem idézte elő a harcot. Úgy a reformáció, mint az ellenreformáció fényes irodalmi kísérettel jelenik meg. Egyszerre előtűnik a magyar nyelv-gazdagsága és alakító képessége. Nagyon szoros a kapcsolat a külföldi szellemi mozgalmakkal, minek a tudomány veszi nagy hasznát. Röviden: a magyar nemzet, melynek eddig oly szegény és alacsony színvonalú volt szellemi és erkölcsi élete, most e tekintetben is az első népek mellé sorakozik. Egész eddigi történetünknek a XVI. század a legérdekesebb, legvonzóbb korszaka, mert megmutatja, mint emelkedik fel egy nemzet a maga erejéből — nem mint eddig nagy királyai által — a legmélyebb sülyedésből szinte eszmei magaslatra.

4. A szabadságharcok.

Ez a roppant és kétségtelenül valamennyi közt legértékesebb változás végbemegy folytonos küzdelem közepette, német, török, tatár, oláh, ellen, sőt egymás ellen is, de minden nagyobb társadalmi rázkódás nélkül. Úgyszólván csak az egyéni értékéről mindenkinek a közös veszély elhárítására. A régi rendek megmaradnak, csakhogy az új viszonyok közt sajátosan változnak. A főpapság és a főurak, kiket a Habsburgok német mintára már kezdik örökös gróffokká és bárókká kinevezni, megtartják befolyásukat, külön táblát alkotnak az országgyűlésen, de mivel uradalmaik

nagy részét behódította a török, már csak kevesen tarthatnak bandériumokat és katonai működésük váraik védelmére szorítkozik. Már nem oly erősek, hogy pártot üthetnének a király ellen és magánháborúik is szűnőben vannak, mióta Ferdinánd hadai megtörték az utolsó nagy rablóvárat, Lévát, Murányt. Viszont a köznemesség kétségtelenül emelkedőben van. Először azért, hogy most igazán kénytelen hadakozni és így katonai jelentősége egyre nő, másrészt a megye fejlődése által, melynek 1548 óta már az addig a főispántól kinevezett, de most már választott viceispán az igazi feje. Ott a közigazgatás és igazságszolgáltatás körül szerzett érdemeket. Végre igazi katonaosztály keletkezik. A töröknek be nem hódolók csapatokká verődnek össze, magok választotta hadnagyok alatt és szolgálnak zsoldért egyes uraknak, az erdélyi fejedelemnek vagy a királynak. Ezekben a hajdúkban állandó vitéz sereget nyer az ország, minővel Mátyás ideje óta nem rendelkezett. Igaz, hogy szegénylegény, rabló, gyilkos elég volt köztük, de a törököt sohasem szolgálták. Mikor a török bejött, az a rész, melyet behódított, valamint az a terjedelmes szegély is, mely pusztításának ki volt téve, szittyá vadságba került. Neki nem kellett város, csak erősség. Műveltségi igényei igen csekélyek. Gógös, büszke mint győztes, nem is nemzetének, hisz sokféle nyelvű nép küzd a szultán zászlaja alatt, hanem az iszlám diadalának tekinti előtörését és természetesnek a legyőzött más vallásúak lealázását és kizsákmányolását. Ha a közmondás akkor azt tartotta, hogy magyar ne legyen nagyon eszes, bátor, sem gazdag, mert megkeserüli, az nemcsak a némettel szemben állott, hanem a törökkel szemben is. Az alávetett népekhez tartozók sem életmódra, sem ruházatra

nem lehettek különbek nála, különben sorsuk meg volt pecsételve. A török mindig el vehette a keresztyén lovát, ha az jobb volt az övénel. A török uralom alatt meggazdagodott görög, örmény vagy zsidó csak addig élt biztosságban, míg vagyonát rejtegette. Európai országok polgára erre nem kapható; különben is fejlettebb, műveltséget követelő ipar csak annyiban volt az oszmánnak való, amennyiben cikkeit lehetőleg elzsákmányolta. Már Szulejmán első bejövetelekor elmenekült minden orvos, gyógyszerész és más, ki nem volt hajlandó rabszolgának lenni. Amint a török elfoglalta városainkat, Budát, Esztergomot, Fejérvárt, Kalocsát, Temesvárt, Pécsét, a jómódú polgárság elmenekült belőlük és másutt, de nagyobbára az országban telepedett meg. Így emelkedett az Alföld rovására a Felvidék, Erdély és a nyugati határvidék városainak, különösen Pozsonynak és Sopronnak kultúrája. Minthogy az urak és nemesek nagy része is ott húzódott meg, vásárlókban sem volt hiány. Magyarország olyanná lett, minő a tatárjáráskor volt. Csakhogy ez az állapot másfélszáz évig tartott és a polgárság új lakóhelyein meggyökerezhetett, anyagilag felvirágzott és szellemileg, a reformáció hatása alatt, igen fontos műveltségi tényezővé vált. Az erkölcsei megújulás felemelte a jobbágyságot is. Az 1547: II. t.-c. kimondja, hogy az a sok csapás, mely e hont éri, Isten büntetése, mert az elnyomott parasztság panasza folyton felhat az egekbe. Elhatározza tehát, hogy a szabad költözést, bizonyos feltételek alatt, helyreállítja. Igaz, hogy rrár egy év múlva visszavonták, de aztán ismét többször megújították a törvényt. Szörnyű nagy volt a nyomor, de azt a jobbágy eltűri, ha látja, hogy urának sincs jobb dolga. Nem is volt általános fel-

kelés: csak egyes földesurak kegyetlensége vont maga után helyi zendüléseket.

Ily módon, e nyomasztó időkben, sokféle tagolt, de lelkében egységes lett a magyar nemzet. Hogy úgy mondjuk, intenzivításban talán többet nyert, mint amennyit területben, népszámban veszített. Bár területe annyira megcsonkult, még mindig Európa főnemzeteihez számították, azokhoz, melyek versenyre kelhetnek egymással az elsőségért. Érezte is értékét, súlyát és Isten mulandó haragja kifolyásának tartotta csak megkisebbedését. Elnyomást pedig nem akart tűrni, sem a töröktől, kinél egyénileg sokkal különbnek tarthatta magát, sem a némettől, kinek a török elleni harcban nagyon kevés hasznát lehetett venni. Soha egy pillanatig sem mondott le arról a gondolatról, hogy országát ismét teljesen bírja. Ép oly kevéssé mondott le arról, hogy megcsökkenő állapotában is maga vezesse ügyeit és idegenek ne uralkodjanak fölötte.

Szinte természetes és ösztönszerű volt a török elleni harc, az elveszett terület visszanyerésére. Ezzel szemben a függetlenség biztosításának gondolata csak-lassan, hosszas tapasztalás nyomása alatt érlelődött. Kétségtelen, hogy az ország legnagyobb része Jánost óhajtotta királynak és nem Ferdinándot, de az is bizonyos, hogy az ellenkirály halála után szívesen meghódoltak a Habsburgoknak, elismerték családjá örökös jogát is (1547: V.). sőt Fráter György, előbb Szapolyay főtámasza, meg Erdélyt és a hozzá csatolt magyar megyéket is átadta. Az egység, a területi integritás, a török kiűzése volt a főszempont, melynek minden mást alárendeltek. Közjogi sérelmeken nem igen ütköztek meg; beleegyeztek a német pénzláb elfogadásába, sőt

abba is, hogy pénzünkön ott legyen a császári kétfejű sas. De mikor a remény nem teljesedett, mikor a német katonaság a császár alatt nem akadályozta meg Szigetvár elestét, mikor a várak idegen őrségei, kiket nem fizettek, rablásra adták magukat, mikor a király német tanácsosai magukhoz ragadták a magyar ügyek vezetését is; mikor a legfontosabb kérdésekben a császári kamarához és a haditanácshoz kellett fordulnia a magyarnak és a bécsi elv szerint csak a nemesi kiváltság és az igazságszolgáltatás maradt meg »magyar szabadságnak«: egyre erősödött az ellenzék. Részleteken kezdik, de már 1585-ben az országgyűlés eljut a magyar tanács teljes függetlensége és hatásköre követeléséhez. Viszont a német birodalmi gyűlésen arról tanácskoztak, ne kellene-e Magyarországot a német birodalomhoz csatolni és védelmét a német lovagrendre bízni, a bécsi miniszterek közt pedig máris akadt a magyarság teljes megsemmisítését, alapos német gyarmatosítást javasló.

Ezt a nagy ellentétet egy időre elsimította az 1592 óta megújuló »hosszú« török háború. Ebben kétségtelen az eddiginél nagyobb eredményeket értek el. A keresztyén sereg, sok német, olasz, belga is harcolt itt, nyílt csatában is megállotta a sarat a török ellen, Erdélyt megszállotta, már Budát is ostromolta. Az akkori törvényhozás csupa katonaállítás, adózás és paraszti közmunka a háború céljaira. Áldozatkészségben nem volt hiány — az »életünk és vérünk« kifejezés törvényeinkben e korból való. »A keresztyének (kálvinisták) szívük szerint hadakoztak a törökkel, míglen Rudolfus császár hitöket meg nem zavarta.« mondja krónikájában a jó Szepesi Laczkó Máté.

Tele volt az ország idegen, császári, katolikus katonasággal. Az egész berendezésében protestáns

Erdély elpusztult, szinte megsemmisült a török-tatár, oláh. és a császári seregek által; ott Básta György volt a teljhatalmú parancsnok. Magyarországon, melynek nemessége és polgársága szintén legnagyobb részt protestáns volt, törvény még nem biztosította felekezetük jogát. Itt van tehát az alkalom egyszerre végezni ezzel a rebellis fajzattal és egyszersmind újra uralkodóvá tenni a katolikus hitet. Előbb egyes kiváló férfiakat vették üldözőbe a kamara élén álló püspökök (Joó Jánost és Illésházy Istvánt), majd midőn az országgyűlés felemelte szavát a protestánsok jogainak védelmére, Rudolf császár kijelentette, hogy az ügy nem országgyűlés elé való; ő az ősi vallást kötelessége szerint fenn fogja tartani és különösen a városokban, melyek királyi jószágok, nem enged más istentiszteletet. Lois foglaltatta a szép kassai templomot. A 13 északkeleti, tiszamelléki megye az Aranybullára hivatkozva, ellenmondott; a horvátok a császárhoz csatlakoztak. A spanyol nevelésű Rudolf előtt Belgium példája állott, hol Alba herceg 1568-ban a legelőkelőbbek kivégzésével, sarcolással és véres üldözéssel állította vissza a katolikus egyház uralmát és alapította meg a királyi abszolútizmust.

Azok közt, kit áldozatnak kiszemeltek, volt Bocskay István is, hatalmas főúr, a Báthoryak rokona, egész életén át a Habsburgok híve, kit »erőszakkal kellett ő felsége hűségétől elűzni«. Elmúlt már az idő, mikor egy oligarcha várában dacolhatott a király seregével. Bocskaynak sikerült a maga részére nyerni Básta zsoldos hajdúit; e marcona hadfiak is készek voltak küzdeni a hitért és hazáért. Első sikerei után hozzácsatlakozott a 13 megye nemessége, majd a többi Magyarország. Erdély is megválasztotta fejedelme-

nek; alig egy év alatt diadalt aratott első szabadságharcunk. Császári sereg már nem volt az országban.

Nemcsak alkotmányos és vallási szempontból kell néznünk e mozgalmat; volt annak társadalmi oldala is. »Az egész felföldi végbeliek, szolgáló rend, hajdúság, szabad legények és egyéb rendbéli föld népe, Bocskayhoz sietnek vala, főképen azok, kiket vagy a fejedelmek alatt való tisztviselők, urak avagy a nemesség valaha megháborítottak vala, boszúságuknak kitöltésére, mind hozzá mennek vala.« Ezekből az elemekből került ki a felkelés szélső ellenzéke, az, mely Bocskayt akarta királyul s a protestantizmust uralkodó vallásnak. A hajdúk aztán, több mint 9000-en, nemesi jogot és birtokot nyertek és külön városokban telepedtek meg.

Ez a demokratikus elem volt az egyik véglet; a jogaiból nem engedő, még előítéleteihez is vakon ragaszkodó császár a másik. A kettő közt kellett a megoldást megtalálni, ha nem akarták, hogy egész Magyarország török kézre jusson, mert hiszen a felkelés nagyon kapóra jött a töröknek, ki Bocskaynak még koronát is küldött. De Bocskay nem akart király lenni. Szükségesnek tartotta a német uralkodót mindaddig, míg az ozmán benn van az országban; megelégedett az erdélyi fejedelemséggel és Magyarország politikai és vallásos szabadságainak biztosításával.

Törekvésében Bocskay támaszra talált Mátyás főhercegenben, a császár testvéröccsében, ki a saját jogát és a dinasztia jövőjét féltette bátyjának az eszelősségig menő makacsságától és az osztrákmorva, cseh és sziléziai rendekben, kik szintén nem akarták szabadságukat és vallásukat a császár kényének feláldozni. Igya bécsi béke nemcsak Ma-

gyarországot csendesítette le, hanem szövetséget is jelentett az örökös tartományok rendjeivel a császár ellen is. Magyarország szabadságát csak abszolút ausztriai uralkodó támadhatja meg; viszont, ha Magyarország szabad, az örökös tartományokban is biztosíthatja a politikai és vallásos szabadságot. E szövetséghez csatlakozik Mátyás főherceg is, mikor látja, hogy Rudolf sem a törökkel, sem a magyarral nem akar békét, azaz még mindig számít terveinek erőszakkal való végrehajtására. Mátyás a hajdúk élén eljut Prágáig, lemondásra és a magyar korona kiadására kényszeríti Rudolfot, ki csak Csehországot és a császári címet tarthatja meg. E lemondás természetes következménye volt Mátyásnak királlyá választása, a bécsi békének becikkelyezése és a többi alkotmányos biztosíték megalkotása az 1608-iki országgyűlésen.

Itt nádort választanak, és pedig a protestáns Illésházy Istvánt. Ezentúl úgy a nádori, mint a koronaöri tisztségekre egyenlő számú katolikust és protestánst ajánl a király, köztük az országgyűlés választ. Meg van tehát a rendi kormánynak legfőbb biztosítója, mert a király távollétében törvényes helytartója a nádor. Megadják a protestánsoknak vallásuk szabad gyakorlását és pedig nemcsak a nemeseknek és polgároknak, hanem a mezővárosok és falvak lakóinak, tehát a parasztoknak is. Ez rendkívül szabadelvű intézkedés, mert máshol privilégium volt a vallás szabad gyakorlata, a német birodalomban pedig egyenesen szentesítették azt az elvet, hogy akié a vidék, az az hit is, azaz, hogy az alattvalók uraik vallását tartoznak követni. A protestáns egyházak belső szervezetét és önkormányzatát is megerősítették, úgy hogy azok zsinatokat tartottak. Pontosán meg-

állapították azt is, kik az országgyűlés tagjai. Bevették az örökös főrendeket, ellenben kizárták a címzetes püspököket. A megyés püspökök és az egész hierarchia megmaradtak. Minthogy a nádor volt az egész alkotmányos épület főoszlopa, gondoskodtak arról, hogy ezt az állást törvényesen betölthessék, még akkor is, ha a király nem hívna össze e célra országgyűlést a törvényes határidőben.

A magyarság diadalát jelezte, hogy a német-ajkú városoknak be kellett fogadniuk a magyarokat és tótokat, továbbá hogy a német őrségeket ki kellett vonni a várakból. Kapitány is csak kettő maradhatott német.

Megvolt tehát a rendi alkotmány, határozott protestáns színezettel. De hogy fennmaradjon, békére volt szükség. Mert, ha török háború tör ki, ismét császári sereg jő az országba és Rudolf császár kísérlete megújulhat. Ezért az egész rendszernek mintegy alapköve az, hogy a törökkel meg kell őrizni a békét.

Ebben állott a különben nagy belátással megalakított alkotmányos műnek gyöngesége. Két nagyhatalom közt önálló, szabad Magyarországot akartak annak kellő katonai védelméről nem gondoskodtak, inkább leszereltek. Mert, bárminő helyes és igazságos volt a hajdúk nemesítése, politikai szempontból nagy hiba volt, mert Magyarország ismét állandó katonaság nélkül marad. Hogy pedig a nemesség már nem a harcot nézi legfőbb feladatának, azt különösen a táblabírói intézmény felállítása mutatja (1613). Az előkelő nemes már a bíraskodásban látja közpályán működésének igazi jelentőségét. Körülbelül megújul, mi egy századdal előbb történt. Papíron biztosították az alkotmányt és az ország határát, de nem törődtek

a tényleges erőviszonyokkal úgy, hogy az egész berendezés kezdettől fogva magában hordta bukásának előfeltételeit.

Hogy mégis félszázadon át meglehetősen épen maradt, azt a két nagyhatalom másféle elfoglaltságának köszönhette. A töröknél mindinkább mutatkoznak a hanyatlásnak, a korrupciónak jelei, a császár erejét teljesen igénybe veszi az 1618-ban kitört harmincéves háború. E körülményekben van magyarázata annak is, mint játszhatott félszázadon át, Bethlen és a Rákócziak korában a kis Erdély oly jelentős szerepet, nemcsak mint a magyar alkotmány és a protestantizmus oltalmazója, hanem mint a Habsburg-ellenes európai politikának számbavehető tényezője.

A katonai szempontnak csekélybe vétele, az a gondolat, hogy a békének meg kell maradnia, volt ennek a megoldásnak, melyet kiegyezésnek neveztek, Achilles-sarka. Mihelyt a buzgó, érellyes II. Ferdinánd lépett a trónra a gyöngye Mátyás után, mihielyt az esztergomi érseki széket Pázmány Péter foglalta el, az erőviszonyok aránya, melyet Bocskay talált s felhasznált, nagyon is megváltozott. Ezen lényegesen nem segíthetett sem Bethlen Gábor háromszoros támadása, sem I. Rákóczi György szövetsége franciákkal és svédekkel. Magyarország már nem volt protestáns; az ellenreformáció napról-napra hódít benne. Aztán, ha a harmincéves háború gyöngíti is a Habsburgok európai hatalmát, viszont nemcsak Ausztriában, hanem már Csehországban is korlátlanul válik az. Mihelyt II. Rákóczi György lengyel vállalatát kudarc éri; mihielyt Erdély törökök, tatárok prédája lesz és már a német is beteszi oda lábát; mihielyt emiatt a törökkel több mint egy félszázad óta tartó aránylag békés

állapot is megszűnik: Magyarország aránylag még rosszabb helyzetbe jut, mint minőben 1604-ben volt.

Volt magyar, kit jóssá tett fennkölt lelke és hazaszeretete: a szigeti hősnek költő unokája, gróf Zrinyi Miklós. Lángoló szavakkal követeli állandó magyar sereg felállítását, mint egyedüli gyógyszer a török áfium ellen és kimondja: ha a nemzet maga nem szabadítja fel magát, az lesz urává, ki a törököt kiűzi. Szavai elhangzottak. Hogy is lehetett volna a magyart egyesíteni, mikor 1662 óta teljes dühvel rontanak egymásnak katolikusok és protestánsok. A protestánsok, mert sérelmeiket nem orvosolták, elhagyják az országgyűlést és a kitört háborúban félreállanak. Ez kétségtelenül nagyon erősítette a jezsuitáktól vezetett túlzó katolikusok helyzetét. Zrinyi hiába hirdette a megértést, a magyarság egyesítését. Mihelyt a szakadás megtörtént, az udvar félretesz minden tekintetet. Békét köt a törökkel, mellőzve azt a törvényt, mely megparancsolja, hogy a török békénél magyar követnek is jelen kell lennie. A töröknek kedvező békében ki van kötve, hogy az a pártos magyarokat többé nem segíti. Ez a mellőzés és a császári miniszterek sűrű fenyegetése, hogy Magyarországra is Csehország sorsa vár. szövetkezésre, összeesküvésre bírta épen a katolikus párt vezetőid: a nádort, a prímást, az országbíró, horvát bánt és Rákóczi Ferencet, II. Györgynek katolikus hitre tért fiát, az ország leggazdagabb földesurát. Ez a főúri liga inkább cselekedett, mint szövött, inkább fronde volt, mint forradalom. Könnyű volt azt az udvarnak elfojtani és a főurakat kivégeztetni, kik közt csak Rákóczi kapott kegyelmet, mert anyja, Báthory Zsófia Felső-Magyar-

ország egy részének katholizálása által nagy érdemet szerzett a hitbuzgó udvar szemében. Mivel a hivatalos Magyarország fejei vettek részt az összeesküvésben, könnyű volt a következtetés, hogy ez a hűtlen nemzet eljátszotta minden jogát. »Cseh nadrágba« kell szorítani a lutheranus magyart, konfiskálni, katholizálni: ez volt az udvarnak és a hozzá szító magyaroknak egyszerű programja.

Az alkotmányt felfüggesztették, az országot magyar és német tanácsosok kormányozták és császári sereg szállotta meg a várakat és városokat, hogy lehetetlenné tegyen minden ellenállást. Az esztergomi érsek, Szelepcsényi György vezérése alatt megkezdődött a protestáns papok és tanítók üldözése, véstörvényszék elé hurcolása. A sereg eltartására a kormány törvénytelen adókat rótt ki, melyek a nemest büszkeségében sértették, a pórt pedig tönkretették. A mellett a féktelen, fizetetlen szoldateszka gyalázatosabban garázdálkodott a töröknél is. Magyarország teljesen elveszettnek látszott. Fiai egy része az ádáz ellenséghez pártolt, hogy testvéreinek tölthesse bosszúját.

Most nem volt ellenkirály, még csak főúr sem, ki a nemzet ügyét felkarolja. Szegény, a német elől bujdosó nemesek és egyszerű kálvinista parasztok kezdik meg a Tiszaháton a harcot a rendes császári seregek ellen. A hazaszeretet és az igazi, önfeláldozó vallásosság már csak a nép alsóbb rétegeiben volt meg: a magyar irodalomnak tán legszebb, mert legmélyebb és legőszintébb lapját a bujdosó kurucok írták meg. Ügy nevezték őket, mint Dózsa György népét másfélszázaddal azelőtt, csakhogy most egyre széledező, aztán megint csoportosuló, de soha el nem csüggedő

soraikban nyilatkozott meg a nemzeti lélek. Nyílt csatában nem vívhattak meg, de legyőzhetetlenek voltak, mert mindig találtak búvóhelyet, honnét alkalomadtán előtörhettek és nagy kárt tehettek kegyetlen, karóba húzó és nyúzó ellenségünkben. Mihelyt katonai értékük nyilvánvaló lett, nemesek, urak állottak élőkre, de a francia, a császár ellensége is segítette őket Lengyelország felől és mikor Thököly Imre gróf állott élőkre, csakhamar övük az egész Felvidék, hol a tót parasztság és a német polgárság lelkesen csatlakozik hozzájuk. Leopold császárnak meg kellett kezdeni a békealkut és összehívni az országgyűlést, melynek feladata véget vetni a törvénytelen állapotnak (1681).

A nemzet megoszlott; a dunamelléki főurak a császár hűségében maradtak; a vallás előbbrevaló volt a hazánál. Az eredmény tehát ismét annak a vidéknek volt köszönhető, melyből Bocskay felkelése kiindult. Csakhogy most nincs hajdúereg; a török legföllebb jóakaró neutralitást követ, Erdély pedig sokkal gyöngébb, semhogy hathatósan segíthetne.

De az országgyűlésen már a katolikus párt túlnyomó: a császár tanácsában Kollonicsé a döntő szó. Megalkuvásról hallani sem akarnak. Törvényt hoznak, mely a régi szerződéseket megerősíti ugyan, de azzal a hozzátétellel: *salvo jure dominorum terrestrium*: a földesurak jogának fentartásával. Ez a bécsi béke legfontosabb cikkelyének, a falusi nép szabad vallásgyakorlatának végét jelentette. Azonkívül erősen megszorították a szabad vallásgyakorlatot az összes határmegyékben, Horvátországból pedig teljesen kizárták a protestánsokat. A többség még ezt is keveselte; az udvar vitte keresztül az enyhítést.

protestáns szövetségeire való tekintetből. Hiába, mégis csak magyar marja legjobban a magyart.

Ennek a vakbuzgóságnak volt következése, hogy Thököly és pártja a törökhöz fordultak. Mikor a nagyvezér Bécs ellen indult, a kuruc vezér fogadja őt, mint egykor János király Szuleimán szultánt. A magyarság nagyobb része eleinte a török győzelmétől várja boldogulását. Csak az amnesztia kihirdetése után, 1684-ben harcoltak kuruc csapatok a császáriak oldalán, kivéve részüket a haza felszabadításában.

Teljes volt a császár győzelme és azt teljesen ki is használja. Carafa eperjesi törvényszéke az egész nemességet és polgárságot megrémíti és ez a terror vezeti be az 1687-iki országgyűlés munkásságát. Megadják a Habsburg-ház fiágának örökös jogát és eltörlik az aranybullának az ellenállást szentesítő záradékát, hálából azért, hogy az uralkodó visszavette Budát s kiragadta őket a szörnyű ellenség torkából. Egyúttal, szinte párhuzamosan, megadták a főnemes családoknak a majorátus és hitbizomány alapításának jogát, így nemcsak a vallás és a rang, hanem a birtok kötöttsége is segítette elválasztani az udvari arisztokráciát a köznemességtől.

E törvények alapján lehetőnek látszott Magyarországot katolikussá tenni és az abszolútan kormányzott Ausztriába beolvasztani. Koldussá tette a hosszú háború és a császári katonaságnak minden képzeletet felülmúló, még hivatalos osztrák íróktól is megbélyegzett zsarolása. Ha a nép magán segíteni akart, az ilyen kurucos mozgalmat könnyen, de annál kegyetlenebbül elnyomták.

Így »újultak meg a dicső magyar birodalom régi sebei«. Gyógyulásukat az osztrák miniszterek megátkozottsága és a katolikus reakciónak

mindjobban kiélesedő üldözési vágya miatt csak győzelmes felkeléstől lehetett remélni. Valóban, ha valaha volt jogos forradalom, Rákóczi Ferencé az volt.

Rákóczi Ferencet tizenkét éves korában elszakították anyjától, Zrínyi Ilonától, ki második házasságban Thökölyhez ment nőül, Bécsbe vitték és Kollonics bíboros gyámsága alá helyezték. Ez Csehországba küldte nevelésbe a jezsuitákhoz. Tizennyolc éves korában engedelmet kapott az udvartól jószágai átvételére, csak a fejedelmi címet tagadták meg tőle. Mint nagyúr élt sárosi várában, szinte tüntetően mutatva hűségét az udvar iránt. Mikor hegyaljai jobbágysai fegyvert fogtak, nem állott élükre, hanem Bécsbe menekült. Később azonban, érintkezésben a Felvidék uraival, megismerte az ország baját és saját ambíciója is feléledt. Feudális úr volt ő is. Mint maga írja: a szegény nép sanyarúsága és a saját személyén ejtett sérelem bírta őt cselekvésre. Levelet küldött XIV. Lajosnak, ki akkor, 1700 végén, nagy háborúra készült Leopold császár ellen, de a le vél vi vő áruló volt és az udvar mindent megtudott. Ennyiben helyzete hasonló Bocskayéhoz, kit szintén Bethlen Gáborhoz, a török táborba küldött levele miatt akartak elfogni. Csakhogy Rákóczit el is fogták, Bécsújhelyre vitték, abba a tömlöcbe, melyből vesztőhelyre került nagyatyja, Zrínyi Péter és halálra ítélték. Sikertült megszöknie és több társával, különösen gróf Bercsényivel, Lengyelországban azilumot találni.

Akkorra megkezdődött a háború a nagy spanyol örökség miatt. A császár katonaaállításra rendelt el, azért, hogy magyar ezredek legyenek — az elsőket a felszabadító háború idején szervezték — de azért is, hogy kivonja Magyarországról

ból azt az elemet, mely a háborút belső mozgalom megindítására használhatná fel. A legények inkább erdőkbe, hegyekbe menekültek. Legtávolabb a német megszálló csapatoktól, Máramarosban, Beregben összeverődött a parasztság és katona viselt vezérek alatt megkezdte a kuruckodást Rákóczi zászlaja alatt a német, a pap és a nemes ellen. Károlyi Sándor szatmári főispán szétverte a parasztokat és e vert had foszlányai fogadták Rákóczit, mikor 1703 június közepén csekély kísérettel átjött a határon. A rutén nép, munkácsi várának alattvalói körüle sereglettek; várat azonban még nem vívhatott, nyílt ütközetbe sem bocsátkozhatott. Sem nemes, sem katolikus pap eleinte nem csatlakozott hozzá, úgy hogy hada nagyjában még pórokból állott. Csak miután a Tiszán átjutnia sikerült, csatlakoztak hozzá a hajdúk, a kunok, majd a felsőmagyarországi nemesség és a városok is. Erdély is megválasztotta fejedelmének, de ez ország várai, épúgy, mint a magyarországiak nagy része, végig a császáriak kezében maradtak. Idővel serege átalakult nemesi lovas-sereggé, de a rendes gyalogságnak és tüzérségnek hiányát végig megsínylette. Kitűnő guerilla vezérei voltak, Bottyán, Ocskay, Bezerédj, gyorsaságban, leleményességben páratlanok, de a nagy háborúhoz nem érték. Még így is sokkal különbek az elméletileg képzett Forgács Simonnál és a többi főúri csata vésztőnél. Rákóczi maga megírja, hogy ez a háború a rómaiak és gallusok harcaira emlékeztet, noha, mint gúnyosan hozzáteszi, a császári generálisok épen nem voltak Caesarok. Előttünk ez a háború szent, nagy esemény és méltán tiszteljük annak. Általános szempontból csak egy mellékszínhelye volt a Franciaország túlnyomó hatalma ellen folyó küzdelemnek. Sor-

sunk XIV. Lajos diadalához vagy bukásához volt kötve. Így ítélte maga Rákóczi is. A forradalom kitörését csak a francia erő kifejtése tette lehetővé, első sikereit a franciák előhaladásának köszönhette, kik már Tirolban jártak és Bécsset fenyegették. 1704 nyarán megfordult a kocka. Marlborough és Savoyai Eugén Höchstadtnél teljesen szétverték Tallard marsall seregét. A fejedelem ekkor belátja, hogy vállalatának nem lehet jó vége. Alkudoznak is egyre, Károlyi Sándor egész kiegyezési javaslatot készít, az angolok és hollandusok, a császár szövetségesei, közbenjárnak: szinte sűrűbb a fegyverszünet, mint a hadakozás. Mégsem lehet béke, mert az udvar sem Rákóczi erdélyi fejedelemségébe nem egyezik bele, sem külföldi hatalmak garanciájába. Ezek nélkül pedig, — mert a történetek után már nem lehetett hinni semmi ígértben — Magyarország léte nem látszhatott biztosítottnak. Így folytatni kellett a háborút és eljutni a végleges szakadáshoz, az ónodi gyűléshez, a Habsburg-ház trónvesztésének kimondásához, az »eb'ura fakóhoz«. Pedig még párisi követe, Vetési is intette Rákóczit, ne bízson a király szép szavaiban. Franciaország egyre gyöngült, el CScLSZcír mind több ezredet küldhetett Magyarországra, az ország egy jelentékeny része pedig a főpapok és főnemesek vezetése alatt, hű maradt a királyhoz, ki még országgyűlést is tarthatott velük. Lassan kimerül az erő, Rákóczi »kongó« rúpénének, a libertásoknak már nincs keletje, Bercsényi panaszkodik, hogy három tallérja sem marad. A trencsényi nagy csatavesztés után egyre visszaszorítják a kurucokat, mezei seregük fogy, a várak őrségéből kell azt kiegészíteni. Ami még maradt, azt megtizedeli a dühöngő pestis. Utoljára a felkelés oda szorul vissza, ahonnan

kiindult, északkeletre. XIV. Lajos már a leg-súlyosabb, sőt lealázó feltételek alatt kér békét, így nem marad hátra más, mint a megalkuvás, mert a fejedelemnek Nagy Péter cár segítségébe vetett reménye is füstbe megy. Az alkuvást Károlyi vezeti, a fejedelem megbízásából: egy ideig még Rákóczi is kész meghódolni. De győz hazafias érzete, jogos büszkesége; inkább a bujdosást választja: »nemzete hasznára, a maga dicsőségre«. Szatmáron megkötötték a békét és a még 12.000 harcost számító kurucság a majtényi mezőn letette a fegyvert (1711 május 1-én).

Mégis nagyot tett. Megállította a beolvasztást, a teljes elnyomást: megmutatta, hogy az ellen még a legnehezebb viszonyok közt is lesz itt rezisztencia. Aztán lecsendesítette, ha nem is szüntette meg a felekezetek közti elkeseredett küzdelmet. A szécsényi gyűlés emlékére (1705) vert éremnek felirata: »a vallások egyetértése, melyet a szabadság éleszt«. A magyar, annyi vérontás és áldozat után megmaradhatott országában. Hozzáfoghatott a kétszázados pusztulás jóvátételéhez, új, békésebb élethez.

5. Az ország helyreállítása Habsburg-uralom alatt.

Szűkös körülmények közt zsendült meg az új élet ebben az elcsigázott, kiélt országban. A szatmári békekesség teljes amnesztiát biztosított a felkelőknek, a törvények megtartását ígerte és országgyűlést a felekezetek viszonyának rendezésére. Mily kevés ez a bécsi és linzi békéhez és a királyok XVII. századi bő és mindent felölelő hitleveléhez képest, melyet az örökös királyság elfogadásakor

már csak öt cikkelyre rövidítettek! Az országgyűlés csak két, igaz hogy negatív, de annál hatásosabb alkotmányos biztosítást állapíthatott meg. Először azt, hogy Magyarország területének épességét még a király és az országgyűlés együtt sem csonkíthatják meg. Másodsor, ép oly sarkalatosán, hogy az országot nem más birodalmi módjára, hanem saját törvényei szerint kormányozza a király. A felekezeti kérdést pedig úgy intézték el, hogy az 1681-iki törvény még (adhuc) fennmarad. Ha a protestánsokat ezután éri sérelem, csak mint egyesek, de nem mint felekezet, fordulhatnak a királyhoz. Az ország legfontosabb ügyének elintézését tehát a királyra bízták. Ez legjobban mutatja, hogy mennyire túlnyomónak és döntőnek ismerik el az uralkodó hatalmát. Szinte bizantinus az a hódolat, mellyel III. Károlyt környezik, az a nyelv, melyen a törvény szól.

Meg is adják történetünkben először az állandó hadiadót, melyet természetesen csak a nem nemes fizet, az »állandó, erős, bel- és külföldiekből álló hadsereg« eltartására. Ez a császári sereg becikkelyezése, mely mellett a még törvényesen fennálló nemesi felkelés és a bandérium nagyon másodrendű szerepet játszik. Megszavazzák, hűségük bizonyítására, Rákóczinak, Bercsényinek és társaiknak »mint hazaárulóknak és hűtleneknek« mindenkorra való száműzését.

De nem az örökké leánya örökös jogát hajszoló, amellet üres pompába mélyedő királyon, az utolsó férfi Habsburgon és az utolsó igazi római császáron, még kevésbé a tehetetlen, csak rendi és felekezeti érdekekért küzdő országgyűléseken dőlt el Magyarország sorsa. A külföldi helyzetnek is kevés volt reá a hatása. Franciaország újra erőre kapott, mihelyt az a kilátás nyílt, hogy

Károly családja összes spanyol, német és magyar birtokait egyesíti, a tengeri hatalmak enyhe feltételeket szabtak XIV. Lajosnak. Ez pedig szívesen fogadta ugyan a hozzá menekülő Rákóczit, de a békekötésben nem vitte keresztül Magyarország jogainak elismerését. Az 1716-18-iki szerencsés török háború pedig, melyben nemcsak a Bánságot és Szerémséget szereztek vissza, hanem elhódították az oszmántól Szerbiát, Kis-Oláhországot és Szerbia egy részét, a legmagasabbra fokra, emelte a császár hatalmát és tekintélyét. Úgy mondták akkor, hogy Magyarország végre révpartra jutott. Igen, de nem a törvények és békekötések által, hanem mert itt ismét becsületes munkát lehetett folytatni. Ez a munka ébresztette fel Magyarországot és tette képessé újabb zivatarok kiállítására.

Mikor a török e földet elhagyta, szinte lakatlan pusztaság maradt utána. Mocsár, berek, erdő lepte el a régente művelt földet, egész megyéknek alig volt néhány száz főnyi lakossága. Egy fél-évezred veszett kárba: ott kellett kezdeni, hol IV. Béla korában, a lakosság összegyűjtésén, helyhez kötésén. Ha híre jött a tatár, a török, vagy a német közeledésének, szétrebbent, elszéledt a lakosság. Még olyan nagy helység, mint Debrecen, sem nyújtott kellő oltalmat, egy évtized 'alatt négyszer is meg kelle futniok lakosainak. Ez a helyhezkötés, melyet nemcsak a földesúri szolgálat, hanem a most már állandóvá vált adó is követelt, okozta, hogy a jobbágy szabad költözésének jogát, melyet 1547 óta többször megadtak és melyet 1608-ban sem töröltek el, most már teljesen megszüntetik. Az adó pontos felosztása és beszedése céljából még azt sem engedték, hogy a földesúr más megyében levő birtokára költöztesse jobbágyait. Az adó megkülönböztető

bélyege a parasztnak; az 1728-29-iki törvény szól először a »misera contribuens plebs«-ról, adózó nyomorult népségről. Föld ugyan bőven volt, a művelés módja pedig a lehető legkezdetlegesebb. Szlavóniában még dívik a faluközösség, a föld elosztása bizonyos periódusokban, akárcsak Muszkaországban. Délről rácok, északról tótok, nyugatról svábok sietnek betelepíteni a Tisza és Duna mellékét. Erdélyi, dunántúli magyar is telepedik a visszaszerzett területre, a Bánságban pedig még franciák, sőt spanyolok is alapítanak gyarmatot. Ezt a régen tiszta magyar vidéket így lepi el a másnyelvű lakosság, amelynek jelentékeny része a hegyekről nyugat felé leszálló oláhság. A legnagyobb telepítő a királyi kamara, de számos új helységet alapítanak, vagy az elpusztultakat újra benépesítik a nagy földbirtokosok is, Savoyai Eugén herceg, az Esterházyak és a szatmári béke után nagy uradalmakhoz jutó Károlyi Sándor. Az üresen maradt és konfiskált birtokok a kamarára szállottak, majd pedig adomány útján a császári ministerekre és generálisokra, de az udvarhoz hű mágnások is osztoztak bennök. Ebben is megvan a hasonlóság a tatárjárás utáni korról: az ország nagy része latifundium lesz. A föld csekély értékéről fogalmat adhat, hogy Harrucker ki linzi péklegényből mint hadi szállító — vagy nem szállító — báró lett és kinek a kincstár 26.000 ftal maradt adósa, ezért az összegért nem az óbudai meleg víztől hajtott malmot kapta, mint óhajtotta volna, hanem csaknem egész Békés megyét, az örökös főispánsággal együtt. Azért még soká tartott, míg az Alföld ismét művelés alá jutott. Jó gazdák, mint Harrucker vagy Károlyi Sándor, magukhoz tudták kötni

telepeseiket és a szűz föld a legcsekélyebb megmunkálást is buja termékenységgel hálálta meg. De a rónaság legnagyobb része még »puszta«, csikósok, gulyások, kanászok, juhászok birodalma, hol legföllebb egy-egy görög vagy örmény bérlőnek vagy marhakereskedőnek van állandó hajléka. A nemesi föld nem adózik, csak a jobbágy fizet, nem a föld után — mert az nem az övé — hanem haszonvételei arányában. Ezért az alföldi gazdák adója a felföldiekéhez és dunántúliakhoz képest feltűnően csekély és csak a XIX. század második negyedében áll helyre az egyensúly.

Így jött létre páratlan népkeveredés, mely különösen az Alföld déli részén meg is maradt. A Duna-Tisza közére is jöttek svábok és tótok, a Tiszántúl különösen Békésben, Szabolcsban számos a tót, a sváb eljut Szatmárig, Erdély határáig, de azért a Marosig és a Ferenc-csatornáig túlnyomó a magyarság, mely szintén számos és erős rajokat bocsát ide és ha nem is nyelvileg, de érzelmileg egyesíteni tudja ezeket a különböző néptörödékeket. Különösen sikerült ez a németeknél, kik apró-cseprő fejedelemségekből eredve, voltaképp csak itt találtak igazi hazát. Erdélyt nem igen érintette ez a népvándorlás, legföllebb felső-ausztriai protestánsokat száműztek oda Mária Terézia korában.

A gyarmatosításnak és a feltűnően magas természetes szaporodásnak, mely a könnyű megélhetésnek és az igénytelenségnek gyümölcse, volt köszönhető, hogy a népesség száma félszázad alatt több mint kétszeresére szaporodott és a József császár által 1787-ben elrendelt első rendes népszámláláskor már meghaladta a hét milliót. Ez a gyors helyreállítás, mely a föld bőségének, azaz az elnéptelenedésnek volt a következtése,

megfelel a tatárjárást követő állapotoknak, egyekben azonban igen nagy a különbség a két korszak közt.

Középkorunkban a bevándorlás két nagyon különböző alkotórészből áll. Az egyik a kún, besenyő, bolgár, csupa a magyarral rokon török faj. Az első kettő katonáskodik, a bolgár kereskedik. Epoly jelentékeny a nyugatról jövő bevándorlás is: flandriaiak, szászok, helyesebben frankok a Mosel és Rajna vidékéről, olaszok Milánóból és Dalmáciából, osztrákok, csehek, még franciák is, földmivelő, iparos, bányász és kereskedő a javából. Ez a nyugatról való betelepedés tehát rendkívül értékes népelemekkel gazdagította hazánkat és lényegesen hozzájárult kultúrájának emeléséhez és megszilárdításához. Annál is inkább, mert ezek az idegenek ott, hol magyarok laktak, megtanulták nyelvünket. Ezt a Szeremségbe került olaszokról biztosan tudjuk. A XVIII. században idejövő azonban legnagyobb részt földműves és az sem igen szeret dolgozni, mert abban a reményben hagyta el hazáját, hogy ebben a tejjel-mézzel folyó Eldorádóban sok munka nélkül is gazdagon megélhet. Még Budát-Pestet is többnyire kapások és rokkant katonák szállják meg; iparos kevés akad köztük. Pest városa céhjei közt kezdetben a mészárosoké és a halászoké a legjelentékenyebbek. Ezek az ország műveltségét, gazdasági színvonalát nem igen emelték. Megyei kényszerre, földesúri nyomásra volt szükség, hogy a gyarmatosok második vagy harmadik nemzedéke becsületes, szorgalmas, józan és munkás legyen, minőnek mai napig ismerjük és becsüljük utódaikat.

Az országnak felszabadítása összeesik azzal a korrallal, melyben XIV. Lajos türelmetlensége ki-

vándorlásra kényszerítette a francia kálvinistákat, hugenottákat. Ha meggondoljuk, mennyivel járultak ezek a száműzöttek az őket szívesen befogadó országoknak, Hollandiának, Poroszországnak és Angliának szellemi és anyagi emelkedéséhez, fogalmat nyerünk arról, hová fejlődhetett volna segítségükkel Magyarország. Nálunk azonban a kormány szigorúan ügyelt arra, hogy ide csak katolikus vándorolhasson be. Sőt annyira ment, ha nem is az üldözés, de a zaklatás, hogy 1722 körül a porosz udvar bizton számított arra, hogy Magyarországból kap számos bevándorlót. Mégis aránylag csak kevesen mentek ki; ők teremtették meg a porosz huszárságot. Elég erős kivándorlás folyt Erdélyből, különösen a székelységből az oláh vajdaságokba is; Mária Terézia pedig székely gyarmatosokkal, csángókkal népesítette be részben az 1775-ben szerzett Bukovinát.

Mindezekből következik, hogy a kultúra haladása éppen nem tart lépést a népesség növekedésével. Társadalmi emelkedés csak annyiban észlelhető, hogy a sűrűbb népesség több robotot, terményt és pénzt szolgáltat a kormánynak és a földesúrnak, úgy hogy ezek érdeke sokkal inkább nyilvánult meg a telepítésben, mint az országé. Az Alföldön még terménygazdaság dívik, úgy mint ötszáz évvel előbb, műveltségben pedig még inkább a régi lakosságú, de népszám dolgában stacionárius vagy hanyatló területek, Felföld, Erdély járnak elől. Ott van város, ipar, kereskedés, pénz. Mint már említettük, ezek viselik még főképp az ország terhét.

Valami nagy gazdagságra azonban ott sem szabad gondolni. Rákóczi panaszkodik, hogy kereskedőink csak ágensei a bécsieknek, boroszlóiaknak. XIV. Lajos pénzzel segíti a forradalmat, de

mivel annyi ezüst elküldése bajos és terhes, váltók útján szándékolta fizetni subsidiumait. E szándékról azonban le kellett mondania, mert úgy értesült, hogy egész Magyarországon nincs kereskedő, kire csak 6000 franknyi váltó fedezését lehetett volna bízni. Igaz, hogy a forradalmat megelőzte Carafa, ki nemcsak gyilkolt, hanem a Felvidék leggazdagabb polgárait ki is rabolta.

A föld növekedő jövedelme, a földesurak gazdagodása szükségkép maga után vont a polgárság emelkedését is, az ipar és kereskedés fellendülése által, úgy mint ez a XIII. század második felében történt. Nem is maradhatott volna el általános emelkedés, ha Magyarország függetlenül és bölcsen intézkedhetik. Csakhogy az osztrák kormány, melynek kétségtelenül nagy volt az érdeme a nyugalom helyreállításában, a békés fejlődés megindításában, a maga és az örökös tartományok részére foglalja le a fejlődés egész gazdasági hasznát. Még a jobbágy pártolása földesurával szemben is arra a számításra vezethető vissza, hogy annál több adót fizethet, mennél kevesebbel szolgál urának. Különben is a nemes már nemigen hadakozik, adót meg épen nem fizet, így az állam szempontjából értéktelenné válik. Elég, ha Magyarország barmot tenyészt és földművelést űz, olcsón állítva elő az osztrák gyárak és az osztrák népesség részére szükséges nyersanyagokat. Az ipar és kereskedés haszna pedig jusson az örökös tartományoknak, hol a pap és nemes is fizet adót. 1750 óta az osztrák vámpolitika tarifái és kedvezései által élethalálharcot vív a még létező magyar ipar ellen. Az osztrák iparcikkek behozatalát mindenkép megkönnyítik, a magyar iparcikkek kivitelét mindenkép megnehezítik. Ez az üldözés áthat a mezőgazdasági termelésre is: hiszen Magyarországot függő, tehe-

tetlen gyarmatnak nézik. Szinte példátlan még a gazdasági elnyomás sokféle módozata közt az a rendelkezés, hogy magyar bort csak akkor szabad Ausztrián át kivinni, ha ugyanannyi osztrák bort visznek ki vele!

E gazdasági politika csakhamar eredményhez vezet. A felsőmagyarországi szép városok: Lőcse, Késmárk, Eperjes, Bártfa, Besztercebánya elnéptelenednek, az addig tömör német polgárság házaiba az igénytelenebb tót költözik, az utcákon, tereken fű nő. Még a távoli erdélyi szász városok sem bírják a versenyt.

A kormány tehát egyik kezével lerontja, mit a másikkal épített. Német központosításra gondolt, de épen annak egyetlen lehető hazai bázisát, a polgárságot teszi tönkre. Így a parasztság erősödik, a kiváltság megmarad, de a polgárság elcsenevész.

Függetlenségünknek hiánya és kultúránk fogyatékosága okozta, hogy a XVIII. századi restauráció nem lehetett oly mélyreható, mint aminő a XVII. századi volt. Mennyiségre sokat termelt, de minőségileg csekély volt a haladás. Mert erős polgárság nélkül gyöngé és törékeny minden nemzet.

6. A nemzeti kultúra válsága.

Ha pedig gyöngé ez a nemzet, nem lehet e politikai létének teljesen véget vetni, azt teljesen beolvasztani a Mária Terézia uralkodása alatt új erőre kapott, a réginél sokkal egységesebb birodalomba? Mint a természet, úgy a történet sem ismer őr: a tehetetlen, hanyatló államokat mások, erősebbek foglalják el.

Mária Terézia nem nyúlt a magyar állam ősi épületéhez, melyet a sokféle visszaélés miatt,

melyek réseiben elszaporodtak és az egészet rombadőléssel fenyegették, már akkor sokan elavultnak, gótnak, hunnak tekintettek. Nem gondolt esküje megszegésére, a törvényes állapot erőszakos megváltoztatására. Láttuk már (I. fej.), hogy az országot kiterjesztette, területét növelte. Ennél többet is végzett. Egy királyunk sem tett eddig annyit a nemzeti műveltségért, mint ő, megalapította az oktatási rendszert a népiskolától az egyetemig és tervének végrehajtására szánta a lefoglalt jezsuita vagyomból származó tanulmányi alapot. Bármily buzgó katolikus volt, ezt az akkori viszonyok közt oly jelentékeny összeget nem felekezetének, hanem a magyar ifjúságnak szánta. Vallásos érzületének viszont az új püspökségek alapításában, sok új lelkészség felállításában, a protestánsoknak a tisztségekből való kizárásával és a hol szelíd, hol erőszakos eszközökkel folytatott katholizálással tett eleget. De bármit tett, vallása mellett személyes hatalmára gondolt mindig. A kurucok fiait, kik trónját megmentették, maga körül fogadta udvarában, kitüntette őket, de engedelmességet követelt tőlük. Az addig mellőzött magyar főnemességet mindenben egyenlővé tette az osztrák és cseh arisztokráciával, de elvárta, hogy épúgy az egész monarchiát és necsak hazájukat szolgálják, mint azok. Mikor aztán azok, primás, nádor, nem buzgólkodtak eléggé a jobbágyság sorsának javításáért, mert előjogaikat és jövedelmüket féltették, többé nem hív össze országgyűlést, hanem vejével, mint helytartóval kormányoztatja az országot.

Fia, II. József, nem a szelíd, az előítéleteket lehetőleg kímélő reformnak, hanem a felvilágosodás elvein alapuló felforgatásnak volt embere. Fialta kora óta szálla szemében a papi és nemesi

kiváltság, azért is, mert nyomta a népet, azért is, mert megszorította a királyi hatalmat. Erős sereg³ volt, fegyveres ellenállástól nem kellett tartania, más akadályt nem ismert. Az állam volt bálványa, mégpedig nem a magyar, hanem egész birodalma, melyet a visszaélések megszüntetése és a felvilágosodás terjesztése által minden más fölé remélt emelhetni.

Az ilyen gondolkodással nem fért meg a koronázás. József, nem akarván megszegni esküjét, inkább meg sem koronáztatta magát. Királyi hatalmában megtalálta az alapot arra, hogy jót tehessen, ha lehet, a törvények megőrzésével, ha kell, azok megsértésével is. Eszköze a bürokrácia, a tanult, mindenben tőle függő tisztviselők osztálya. Ilyennek akarta a magyar tisztviselői kart, mely különösen magasabb köreiben, Mária Terézia szorgos nevelése alatt, alaposan képzett és valódi államférfiúi tulajdonságokkal jeleskedő férfiakban bővelkedett. A kancellária is a helytartótanács útján adta ki rendeleteit, nem sokat törődve azoknak a törvényekre hivatkozó köteles ellenmondásával, nem sokba véve azt sem, hogy a végrehajtás mindenben a teljesen rendi szellemben működő vármegyére és annak nem kinevezett, hanem választott tisztikarára van bízva.

Kezdi az egyházi viszonyokon. Rendezi a protestánsok helyzetét, kiknek megadja a teljes politikai jogot, mert az állam szolgálatában csak a jellem és tehetség dönthet. Épúgy biztosítja magának a nagyszámú görög keletiek szolgálatát is. A főpapok és megyék felszólalását époly kevésbe veszi, mint a hozzá Bécsbe siető pápának tiltakozását. Eltörli a szerzetesek nagy részét, azok vagyonát lefoglalja, humanus és iskolai célokra rendeli — a

nagy Újépület Pesten e szándéka keresztülvitelére épült és csak később lett kaszárnya. Még dogmatikai kérdésekbe is beavatkozik, a püspököket lehetőleg magától függővé igyekszik tenni, az egyházi vagyont összeiratja és állami kezelés alá veszi. Rendezi aztán a házassági jogot is, teljesen világi szempontból.

Gyökeresen megváltoztatja a közigazgatást. A helytartótanácsot Pestre helyezi át, egyesíti vele a kamarát, az erdélyi kancelláriát pedig egyesíti a magyarral, úgy hogy a két hazának egy a kormányja. A megyék nyílt és passzív ellenállása, továbbá az a sok visszaélés, mely úgy a municipiumokban, mint még inkább a városokban elharapódzott, arra bírja, hogy az autonómiának véget vessen. Minthogy a főispánság már nem annyira tisztség mint méltóság, királyi biztosságokra osztja az országot. A biztosoknak kötelessége a császártól összeállított javításokat kerületeikben megvalósítani. Az alispánt ő maga nevezi ki, a többi tisztviselőt a kir. biztos. Elválasztja a közigazgatástól az igazságszolgáltatást, királyi törvényszékeket állít fel, tanult bírakkal. Megváltoztatja a perrendtartást és igen szigorú büntető törvényt hoz be, melyben a halálbüntetés el van ugyan törölve, de igen hosszú, 60 évig menő börtönbüntetés, botozás és hajóvontatás pótolják. Felállítja a telekkönyvet és miután már előbb végrehajtáttá az összeírást, a népszámlálást, a reformok épületének betetőzése gyanánt felméri az országot. Ez a nemesség megadóztatását jelenti, mert a császár felfogása szerint minden vagyonnak a föld az egyetlen alapja. Ha majd a nemes adót fizet, meglehet szüntetni az ország gyarmati helyzetét és épúgy gondoskodni lehet felvirágzásáról, mint Ausztriáéről.

Ki tagadhatja, hogy ez intézkedések legtöbbje hasznos és szükséges, a tolerantia edictum, a jobbágyság költözési szabadságának helyreállítása és Erdély egyesítése pedig a magyar nemzet fel-emeléséhez vezetők. De azt sem lehet tagadni, hogy e reformok sok visszaélés és előítélet mellett sok becsületes meggyőződést, sok jogos érdeket is sértettek, az eddig élvezett alkotmányos szabadságnak pedig véget vetettek.

Egy szimbóluma van a magyar állami létnek és függetlenségének: a korona. A császár a nemzet hódoló tiszteletének a tárgyát, »mint ingó jószágát« (mobilét) Bécsbe viteti és kincstárába helyezetteti, el. Ez a beolvasztásnak jelképezése. Mikor a kancellária ez ellen mélyen érzett panasszal felszólal, a császár semmibe véve hű szolgáinak lelki fájdalmát, odairja azt a horáciuszi mondást: nevessetek barátim! (Risum teneatis amici!)

A nemzet lelke nyelvében nyilvánul meg. A császár, ki nemcsak egyszerűsíteni, hanem egységesíteni is akarja birodalma igazgatását, ugyanakkor, mikor a koronát Bécsbe viteti, elrendeli a német nyelvnek hivatalos használatát. Ha eddig használták volna a magyart és ez alkalmas volna a közszolgálat vitelére, ő azt szívesen folytatná, sőt behozná esetleg többi országaiban is, de mivel még Magyarországon sem érti a lakosság nagyobb része és különben is eddig a latin volt a hivatalos nyelv, ennek helyébe a németet teszi. Három év alatt az egész igazgatásnak e nyelven kell folynia (1784).

Mi volt eddig a magyar nyelv az államban? Efelől annyi a tévedés és félreértés, úgy külföldön mint itthon is, hogy szabad e kérdést történetileg megvilágítani.

Szent István ideje óta, azaz mióta írott törvényünk van, a deák a hivatalos nyelv, azon kelt

a törvény, az adományozó oklevél, azon folytatták a diplomáciai levelezést. Maradt ugyan görög oklevele is, de magyar biz egy sor sem. Nyugati Európa más országaiban sem állott másképp a dolog. A pap volt az egyetlen írástudó: neki kellett a törvényt szerkeszteni, formába önteni. Ezt a deák ságot elősegítette még az is, hogy első törvényeink átvételek külföldi régibb egyházi és világi jogokból. Csakhogy nálunk egyenes bizonyítékunk van arra, hogy a törvényt, hol nem átvétel, magyar nyelven hozták. Ezt Kálmán király törvényének közrebocsátója egyenesen meg is mondja. Különböben az oklevelekben és törvényekben sűrűn előforduló magyar szó is bizonyossá teszi, hogy azokat magyarok részére írták. Nehezen is lehetett volna másképp, hisz világi ember, még ha nádor volt is, akkortáiban nehezen tudott latinul. Még senki sem gondolhatott akkor olyan törvényre, melyet a nép, melyre szabva van, sehogy meg nem ért. Hivatalos tehát a deák nyelv volt és maradt, írásban, de szóban a magyar volt az. Csak nem hiheti senki, hogy az országgyűléseken talán néhány hivatalos dikción kívül, a megyei tanácskozásokon pedig egyáltalában deákul szóltak? Hisz olvasni sem tudtak főuraink sem a XV. század végéig, hát még holt nyelven beszélni.

Csak az a baj, hogy a hivatalos kutyabőr megmaradt, a szóbeli ereklyék pedig elvesztek. Elveszett a hegedősök, igricek hősi énekeinek minden nyelvi nyoma is. Nem csoda, hisz az egyház minden világi irodalmat hevesen üldözött, hisz még Pázmány Péter is írt a virágénekek, azaz a világi szerelmes versek ellen. Egész a XVI. század elejéig egyházi művek fordításán vagy átdolgozásán kívül alig maradt reánk más írott emlék magyar nyelven, mint néhány szójegyzék. (Beszterczei

és Schlögli.) Olyan szegények vagyunk, hogy még aziránt is folyt, ha nem is komoly, de annál elkeseredettebb tudományos vita: tudott-e Nagy Lajos, sőt még Mátyás is magyarul?

Nyugaton a XII. század óta mind erősebben fejlett a nemzeti nyelvű irodalom, melynek különben Angliában kezdettől fogva mindig maradt művelője. Nagy Károly is művelte frank anyanyelvét épúgy mint Nagy Alfréd. Ebből következett, hogy ezeket a nyelveket már hivatalosan is mindjobban használták. Csak nálunk és Lengyelországban maradt meg a deáknak szinte kizárólagos használata, mint ezt József császár is kiemeli.

Epen a latin nyelvvel való sűrű érintkezés és az azon írt művek átültetése által, művelődni, fejlődni kellett azonban a honi nyelvnek is. Ezt a XVI. szaza d eleje óta már levelekben is használják, világi énekek is fenmaradtak e korból és 1540-ben már állami okirat is kelt e nyelven: az erdélyi vajdák szövetséglevele. Ez időből való első magyar nyelven írott történeti művünk is. (Mindszenti.) A reformáció, mely az istentiszteletet magyarosította, és a sajtó nagyban hozzájárulnak a magyarnak irodalmi és hivatalos használatához is. A protestáns Erdély már 1559-ben hiteles magyar fordításban is közölte törvényét a székelyekkel, 1565-től fogva pedig magyar ott a törvényhozás nyelve. Csak a bevezetés maradt meg deáknak, úgy amint Angliában is 1800-ig francba maradt a törvény bevezetése. A törvénykezés latin. A királyi Magyarországon ellenben, hol a hierarchia megmaradt, Werbőczy nyelvét használták tovább is. Csak a németről nem akartak tudni. Mikor Miksa király egyszer az országgyűlésen németül akart beszélni, nem engedték: lezúgták. Természetes, hogy a tárgyalások magyarul folytak, csak az 1608-ban elkülö-

nített felsőtábla szólt inkább deákul. A magyar nyelv hivatalos állása, még a legdeákosabb korban is elismerésre jutott. A trónbeszéd után a kancellár mindig magyar nyelven üdvözölte a rendeket.

Ez a dualizmus Erdély és a királyi Magyarország, a katolikus és a protestáns rész közt a szabadságharcok idején teljesen megnyilvánul. Bocskaynak a magyar a hivatalos nyelve, és hová a hajdúi eljutnak: megyékbe, városokba, mindjárt azon folyik a közigazgatás is. 1610-ből reánk maradt Hont megyének magyar nyelvű statútuma. Ez a hagyomány aztán megmarad végig Rákóczi idejéig. Még diplomáciai nyelvnek is elismerik a magyart: a zsitvatoroki békekötést három példányban állítják ki: magyarul, törökül és deákul.

Csak a szatmári béke után vált a deák nyelv szinte uralkodóvá. De azért van kivétel. Esztergom megyének 1721-ből, Nógrádnak 1722-ből való a magyar nyelvű statútuma, Pozsony pedig 1717—1758. közt többnyire ezt a nyelvet használta. Már Erdélyben is deákul szól a törvény. A megyék igazgatása is deák, bár statútumaik közt még sok a magyar. Ezt az állapotot találta József: azért tarthatta oly egyszerűnek a deáknak a némettel való felváltását. Megfeledezett arról, hogy ez a hagyományokon csüngő ország. Deákul, már a peres ügyek miatt is, tudott sok nemes és polgár, sőt sok úriasszony is beszélt ékes konyhalatinsággal. Németül pedig, bármennyire ajánlotta Mária Terézia annak megtanulását kereskedelmi okokból, csak a főrend és a polgár tudott: a köznemesség köréből még igen kevesen.

A latin hivatalos nyelv árnyékában nőttek nagyra a román és germán népek irodalmi, az olasz, spanyol és francia, a német és az angol egyaránt a latin gondolkodás és stílus segítségével

fejlődtek. A magyar irodalommal sem volt más-kép, csakhogy az idősebb és haladottabb testvé-reinek kincséből is meríthetett. A hivatalos nyelv nem minden: a nyelv gazdagsága és fejlődési ké-pessége a lényeg. Csakhogy a többi nyelv, mihelyt megerősödött, elfoglalta megillető helyét az állam-ban is, nálunk pedig, épen mikor nyelvünk nagy-korúvá kezdett fejlődni, a megszokott »atyai« latin helyébe idegen, alig ismert beszédet akartak helyezni. Idegen nyelv állami használata az alá-vetetség legbiztosabb jele. Ezért a magyar csak most, függetlensége, léte erős megrendítésekor, eszmélt arra, mit jelent anyanyelve. Ez az ellentét politikummá, közjogi kérdéssé tette a nyelv kér-dését és hogy ez nálunk mit jelent, mindnyájan tudjuk.

Eddig természetes volt az anyanyelv; most tüntetni lehetett és kellett vele. A megyék leg-nagyobb része, a felvidékiek is, sőt Zágráb is, azt kívánták, ha már eltörlik a deák nyelvet, tegyék helyébe a magyart. A magyarság nagy beolvasztó hatása az idegen nyelvű betelepülőkre máris érezhető. Becsület dolga lett, nemcsak magyar ruhában járni, ami külsőség, hanem magyarul beszélni és magyarul olvasni. Irodalmunk tán lassabban virágozik fel, ha József császárnak ez a rendelkezése egy erős zökkenéssel nem fakasztja bimbóit. A császárnak már halála előtt engednie kellett. 1789 decz. 8-án magyar és német nyelven adja ki azt a leiratát, melyben országgyűlést ígér. így utoljára ő is elismerte a magyart is államinak.

A nyelvért vívott küzdelemnek ez volt első eredménye. A császár halála után a megyék maguk rendelkeznek nyelv dolgában is.

De a nemzet lelke nemcsak nyelvében, iro-dalmában, művészetében — akkor még erről alig

lehet szó — nyilatkozik meg, »hanem épúgy intézményeiben és abban a szellemben, melyben azokat foganatosítják.

Alkotmányunk erős, századokon át kipróbált alépítménye a rendiség volt, mely a szent koronában lelte nemzeti formáját. E fölé került a Habsburgok katonai, bürokratikus és egyházi abszolutizmusának tetőzete, idegen az alapzattól, arra mesterségesen rákényszerítve és úgy minden erős szél fúvásánál megingó. De maga a bázis sem volt már a XVIII. század nivelláló és emberbaráti eszméinek megfelelő. Voltaképp csak aránylag kevés embernek adott jogot, szabadságot, és mióta a szabadságharcok fuvallata elült, a politikai és gazdasági elnyomáshoz még a felekezeti üldözés, zaklatás is járult. Ezzel a régi, annyi széthúzó, sőt ellenséges pártra, felekezetre szakadt, nemzetnek is alig mondható néppel szemben, a XVIII. század Habsburgjai még a haladás gondolatát képviselték. Régi nagy királyaink Mátyásig mind merész reformátorok voltak: a török hódítás és a német uralom egyidejű veszedelme nálunk megrögzített mindent. Minden változás, javítás, nemcsak az egyéni, rendi érdeket sérthette, hanem a királyi hatalom erősítése által vészthozó lehetett az ügyis többnyire csak névleg fennálló függetlenségre nézve. Boldog korában haladó, nagyratörő a magyar: csak a szerencsétlenség teszi kishitüvé, önzővé.

Bizonyos, hogy sem kormányunk, sem igazságszolgáltatásunk, sem szellemi, sem anyagi kifejlődésünk nem volt a XVIII. század eszméinek megfelelő. Gondoskodás történt ugyan törvényben az iskoláról, de a nevelést csak mint fiainak állást szerző, szinte szükséges rosszat nézte a nemesség, mely, mint Rákóczi írja, sokkal többet

törődött gyermekei nemzésével, mint nevelésével. A lakosság nagy többségének sem élete, sem vagyona, sem becsülete nem volt kellően biztosítva.

Nem kíséri-e az emberiség tapsa azt, ki a düledző romot elsepri a haladás útjából? Nem jótévője-e a nemzetnek, ki eltörli azt az ezernyi visszaélést, mely a magában véve is annyi jogos érdeket sértő törvényes állapotot egészen tőrhetlenné tette?

Mint ilyen jótévő tűnt fel kortársai előtt II. József. Ő képviseli a haladást, az emberséget. A magyar uralkodó osztályban, mely szembeszáll vele, nem láthattak mást, mint pártütőt rút önzésből.

Széchenyi szerint két hatalom uralkodik a világon: a fegyver és a közvélemény. Ez a két hatalom 1780 után egyaránt Magyarországgal szemben volt beállítva. Nem is kellett volna erőszak államiságunk teljes lerontásához.

De ha fegyverrel nem, szellemi erővel meg lehet másítani ezt a végzetet. Ha a nemzet a maga jószántából viszi véghez mindazt a javítást alkotmányán és egész valóján, melynek ráerőszakolásán fárad a császár, meg lehet még menteni, újabb, magasabb létre lehet emelni.

Ily viszonyok közt, ily nyomás alatt született meg a nemzet megújulásának eszméje.

7. A nemzeti renaissance, akadályai és azok leküzdése.

Mint az ellenreformáció szellemileg a reformáció fegyvereinek alkalmazásával győzött; mint ahogy Géza a Nyugatról fenyegető veszedelmet úgy háritotta el, hogy nemcsak államát, hanem népét is közelebb hozta Nyugathoz; úgy a magyar

nemzeti szellem is csak úgy állhatott ellen a XVIII. század eszmei nyomásának, ha azokat, eredetisége fenntartása mellett, elsajátítja és a haza erősítésére fordítja.

Ez az elsajátítás és az azzal járó ellenállás természet szerint eleinte külső, olyan, minő Géza keresztényisége volt. Hogy magyar ruhában jártak, hogy arra rengeteget költöttek, hogy némely megyének legfontosabb ügye volt megállapítani bandériuma öltönyének színét és szabását a legkisebb részletekig; hogy törvényt akartak hozni, mely kötelezi a nemest a nemzeti ruha viselésére: az többet ártott talán, mint használt, csak a magyar zsebet ürítette és a bécsi iparosét töltötte meg. Nem sokkal mélyebb volt a többségnél a nemzeti nyelv iránt való lelkesedés sem. Mihelyt József rendelkezéseit visszavonta, a legtöbb megye visszavért a megszokott kuriális deákstílushoz: hisz a Mária Terézia-korabeli állapotba kellett visszahelyezkedni. Látva az általános izgalmat, a magyar kormány, melynek sorában oly hazafiak ültek, mint gróf Pálffy Károly és Pászthory Sándor, rendeletet bocsátott ki, mely kívánja, hogy bár a német nyelvet nem jó elhanyagolni, még se legyen köteles tantárgy. Az előadás nyelve az egyetemen latin, a gimnáziumokban és az alsóbb iskolákban az anyanyelv. »Hol az ifjúság nagyobb része tud magyarul, ez lesz az oktatás nyelve és ezt akarjuk az egész birodalomban terjeszteni. Az elemi iskolákban nem akarjuk az anyanyelv tanítását akadályozni, de óhajtanok, hogy a magyar nyelvre, mint amely a birodalomban a legfőbb, különös gondot fordítsanak, különösen olyan helyeken, hol most többféle nyelv dívik.«

Királyi rendelet emelte hát ilyen magasra a magyart és helyezte kilátásba az iskola által

az általános magyarosítást. Ez a szó is ebből az időből származik. Ha a nyelvben látják a fő biztosítékot, azt a királyt, ki ennyire hajlandó, rajongó szeretettel övezik, Mátyás mellé helyezik, amint hogy Szirmay Antal Zemplén megye 1784-iki feliratában kimondta: az lesz legnagyobb királyunk, ki legtöbbet tesz nyelvünk kiműveléséért.

Csakhogy a közjogi és felekezeti kérdések, még inkább a rendi kiváltság sértetlen fenntartása, jobban érdekelték a többséget nyelvnél és műveltségnél. Az 1790-91-iki országgyűlés kezdetén, jún. 11-én nagy beszédek tartottak a hazai nyelv mellett, de igazán csak néhány előkelő főrend, mint gróf Széchenyi Ferenc és néhány művelt követ hordta igazán szíven és csak a tanult ifjúság lelkesedett valóban érte. Az erős ellenzékeskedés elriasztotta a királyt első szándékától. Nem lehetett többet kivívni annál, hogy az egyetemen tan széket állítsanak a magyar nyelvnek, azért, hogy a nem-magyarok is megtanulhassák a hivatalos stílust. Különben hivatalban, iskolában törhetetlenül uralkodott tovább a deák. Sőt, mivel az udvar egész helyesen a nyelvben látta a magyar függetlenség legerősebb oszlopát, még a megyéket is is el akarta tiltani más, mint a deák nyelv használatától levelezésükben, jegyzőkönyveikben.

Így veszett el a magyarosodásnak oly szépen kínálkozó reménye. Lassankint ellankad a megyék buzgalma is. Temes megye egyike a legvegyesebb lakosságúaknak, még 1790 elején elrendelte a magyar nyelv használatát az összes iskolákban, de egyedül maradt.

A francia forradalmi harc és az azzal következő reakció végét jelentette minden reformnak, ennek is. Különben is úgy gondolkoztak, hogy a magyar nyelv behozása csak a kálvinistáknak

válna hasznára, mert azok jobban tudván magyarul, elfoglalnák a katolikusok elől a tisztségeket. Ha az országgyűlések nagyon is sürgetően léptek fel és szükség volt katonára és adóra, engedtek valamicskét, a többit meg a nemzetiségekre való hivatkozással tagadták meg. Igaz, hogy 1790-ben a horvátok felszólaltak a magyar nyelv kizárólagos uralma ellen, de a többi nemzetiség épen nem nyilatkozott. Jellemző, hogy a nemzetiségi kérdés első említése abba a szomorú korszakba esik, melyben a kormány legfőbb igyekevése Magyarországot lehetőleg megosztani és így minden ellenállásra képtelenné tenni.

De azért az egykor elvetett mag többé el nem volt tiporható. A hosszú küzdelem alatt férfiakká nőttek azok, kik 1790-ben ifjak valának és nem mondtak le legkedvesebb eszméjükről. Ebben a korszakban született meg a: nyelvében él a nemzet jelszó. Sőt Felsőbüki Nagy Pál egy diétái beszédében ki merte mondani, hogy a nyelv fontosabb az alkotmánynál is, mert elveszett alkotmányt, mint a történet bizonyítja, mindig vissza lehet szerezni, de ha a nyelv elvesz, vége a nemzetnek is. Egyike a legforradalmibb mondásoknak ebben a konzervatív nemesi világban.

Akkor csak a konzervatív, a trónt és oltárt az ősi konstitúció val együtt védelmező irány juthatott szóhoz. Az az erősen szabadelvű, a francia eszmékből táplálkozó mozgalom, melynek a szabadkőművesség volt legfőbb kifejezője és melyhez a főurak nagy része és mondhatni az egész művelt köznemesség és az írók köre, sőt néhány főpap is tartozott, megsemmisült. A magyar jakobinusok — ha ugyan egy csoport elégedetlen vagy idealista megérdemelte ezt a nevet — buká-

sukban magokkal rántották a mérsékelt liberálizmust is: a kormány minden szabad szóban felforgatást talált és üldözött. Kémek és feladók garázdálkodása bárkit is börtönbe juttathatott és a királyi gyanút könnyű volt minden kiváló ember ellen felkelteni és ébren tartani.

Haladásról egyelőre nem lehetett szó, de a már egyszer az elnyomás által felrázott nemzeti érzés többé nem hamvadhatott el. Táplálta azt a nagy múlt, élesztette a jelen sanyarúsága. Csak épen a jövőre nem igen gondoltak.

Különben is nemcsak szellemi, hanem anyagi tekintetben is nagy volt a visszaesés. A hosszas és vesztes háború következtében papírpénz özönlötte el az országot. A bankónak kétszer is leszállították az értékét: 1811-ben egyötödére, 1816-ban ismét a megmaradtak kétötödére, úgy hogy kinek 1811-ben elején száz forintja volt, abból öt év múlva csak nyolc maradt. Ezt a devalvációt nemcsak a gazdag érezte meg, hanem a szegény is, hisz a papíron felül még 80,000.000 ft.-nyi kongórézpénzt is hoztak forgalomba. A nyomort még fokozta az 1817-ben az egész országban, de különösen az Alföldön dúló inség. A pénzügyi bajokon csak a legnagyobb takarékoság segíthetett, ezért a hadsereg létszámát is nagyon leszállították és a megmaradtat sem szerelték fel, hisz a Bécs, Berlin és Pétervár udvarai közt létrejött Szent Szövetség hosszú békére adott reményt. Ezért, mikor Olaszországban forradalmi zavar ütött ki, a kormány kénytelen volt felemelni az adót és katonaszedést rendelni el. Az alkotmány szerint sem az adót növelni, sem katonát szedni országgyűlés nélkül nem lehet. Ha nincs ellenállás, Magyarország, melyet a legtöbb hazafi is már elveszettnek látott, állami létének még foszlányait is elveszti; ha van, senki

sem emeli fel mellette szavát, hisz csak pártos arisztokráciáról, félig barbár köznemességről és egészen elmaradt népről, különben is a nagy osztrák birodalom provinciájáról van a külföldnek tudomása. De ki álljon ellen? Ehhez, vagyis felszólaláshoz, tiltakozáshoz csak a kormányzéseknek és a megyéknek van joga, ezek pedig miért vonják magukra a király haragját, mikor az adót csak a pór fizeti, a katonát pedig csak a fiai közül szedik. Amint a népdal is mondja:

Már minálunk verbuválnak kötéllel,
Elviszik a szegény legényt erővel.
A gazdagnak öt-hat fiát nem bántják,
A szegénynek, ha egy van is, elragadják.

Megtörtént a csoda. A megyék egy része, épen a legmagyarabb, az, mely előbb József császárnak is ellene mondott, felír, tiltakozik. Mikor mindez nem használ, Bars megye tisztikara lemond, nincs tisztviselő, ki adót vagy katonát szedessen. A passzív rezisztencia bevált. Ferenc császárnak kár lett volna megdöntenie a konstitúciót, melyet mindig egekig dicsért, hisz mellette és fölötte nagyon jól megvolt az osztrák abszolútizmus. Összehívta az országgyűlést. Tér nyílt a sérelmek elsorolására, a vezető emberek ismét összejöhetek — 1812 óta nem volt országgyűlés — és megvitathatták a haza ügyét.

Ez az országgyűlés is nagyrészt a külsőségek varázsa alatt áll. Biztosítani akarja a régi törvények megújításával, újak szerkesztésével az ősi alkotmányos szabadságot. Megfeledkezik arról, hogy már három évszázad kimutatta a papir- és pecsétgaranciák semmiségét. Hanem azért már más a szellem, mint aminő még 1790-91-ben is volt. Mint már előbb a megye, úgy most az ország

gyűlése is védelmébe fogadja a jobbágyot, aki pedig kívül áll az alkotmány bástyáin.

Igazi újítás csak egy van: gróf Széchenyi István egyévi jövedelmét felajánlja egy magyar tudós társaság alapítására, melynek főfeladata nyelvünk művelése, vagy mint akkor mondták: csinosodása. Néhány mágnástársa is hozott hazafias áldozatot; az udvarnak sem volt már kifogása, a tudós társaság szabályait megerősítették és az 1831-ben megkezdhette működését.

Széchenyi aznap, melyen az ajánlatot tette, csak azt írta naplójába: »ma minden honfitársamat ellenséggemmé tettem«. Ily határtalannak ítélte a maradiság erejét, a minden újítástól való szinte ösztönszerű rettegést.

Mi azután történt, nevéhez van kötve. Hivatást érzett magában ahhoz, hogy ezt a szerencsétlen, elhagyott, elalélt nemzetet felélessze, tette bírja. A nemzeti eszmén kellett kezdenie, mi minden magyar szívéhez szólt és semmi előítéletet és érdeket nem sértett. Folytatni akarta oly módon, ahogy atyja és társai tették 1790 körül, a nemzeti gondolatnak az európai haladással való teljes összefűzésével. Ez most már nehezebb volt, mint egy emberöltővel azelőtt, hisz Európa azóta nagyot sietett előre, Magyarország pedig alig mozgott. Európában is Anglia az ideálja, mert az szerinte magasabban áll mint bármely más állam állott valaha és nincs meg benne még a hanyatlásnak semmi nyoma.

Meggyőződése az, hogy Anglia emelkedésének legmélyebb alapja a szabadság. Ezt ő minden más jó fölé helyezi és Magyarországnak is meg akarná szerezni. Ezért az országgyűlésen nemcsak magyarul szól, hanem szembeszáll még Metternich-hel is az alkotmányosság védelmében. Igaz, hogy

a szabadságot másképp értelmezi, mint nálunk akkor szokták. Épen 1825-ben írta naplójába: »rosszul bánnak paraszttal, zsidóval és alkotmányról, szabadságról mernek beszélni«.

Ép annyira ismerte a függetlenség erkölcsi és politikai értékét. 1829 nyarán ezeket jegyzi meg: »Oly kicsi országok, mint Dánia és Hollandia meg tudták őrizni függetlenségüket: Magyarország nem tudta, vagy nem akarta. Kutyákat kellene temetni őseink mellé.« Csakhogy ő nem cikkelyekben kereste a függetlenséget, hisz ott megvolt a Corpus Jurisban, hanem a nemzet erejében. Eddig nem volt elég; azt tehát előbb fejleszteni kell. E fejlesztésnek pedig akadálya lehet az uralommal való összetűzés, ezért ezt most könnyelműen felidézni bűn.

Szíve és esze egyaránt megértette vele az ideális jónak nagy értékét. Szabad és független lehet majd a magyar is, ha erkölcsre, szellemi értékre eléri vagy legalább megközelíti Európa haladottabb népeit. Egyelőre csak szellemi fegyverekkel lehetett és kellett küzdeni; ezeket készíti elő. A nevelésre a legnagyobb súlyt helyezi, a nemzetek igazi erejét és boldogulását a »kiművelt emberfőben« látja.

Mindamellettt őt az anyagi érdekek apostolának nézték kortársai, mert gazdasági kérdésekkel foglalkozott és első nagy munkája is a »Hitel«-ről szólt. Ezt csak gróf merhette akkor és csakis már nyert népszerűségének köszönhette, hogy azon szellemi forradalom ellen, melyet e műben megindított, sokan fel nem indultak. Így is megtörtént, hogy a könyvet két megyében elégették.

Ugyanazok az urak, kik a maguk gazdaságát jól vezetik és felvirágoztatják, kellő tanultság

hiján teljesen tájékozatlanok, mihelyt általános elvekről van szó és az egész ország jólétén kell munkálni. Ausztriában sem állott különben a dolog. Mária Teréziának szász és sziléziai katólizált protestánsokat kell behoznia a pénzügy, az ipar és kereskedés jobbkarba hozására.

Ehhez a bájos, gyermeteg tájékozatlansághoz nálunk még megvetés is járul. Úrhoz nem is illik ilyen tárgyakkal bajlódni. Mikor az erdélyi országgyűlés 1791-ben a Magyarországgal való unió kérdésével foglalkozott, Türi Sámuel ítélőmester legalább a vámoknak eltörlését és a szabad forgalmat követelte a két haza között. Erre Cserei ítélőmester nagy lenézéssel azt válaszolta, hogy ezért nemesember nem lelkesedhetik, mert a közbenső vám eltörlése csak görögnek, örménynek válnék hasznára.

Mária Terézia nevelésének hatása alatt azonban nálunk is voltak már képzett és nagybelátású nemzetgazdák, vagy, mint akkor mondták, kame-ralisták. Báró Podmaniczky József, Almássy Pál, Berzeviczy Gergely és Skerlecz Miklós becsületére és hasznára válhattak volna bármely államnak. Itt azonban munkájuk kárba vészett. Az uralkodó fenntartotta az osztrák monopóliumot és a közjogilag független Magyarország minden törvény-cikk és országgyűlés ellenére, gazdaságilag gyarmattá süllyedt alá.

Talán még a kormányrendszer-nél is nagyobb akadálya volt a gazdasági haladásnak a magyar indolencia. Ez az indolencia pedig nem faji tulajdonság, hanem egyenesen abból eredt, hogy parasztnak nem igen volt érdemes sokat dolgoznia, sem jól, hisz az uraságnak dolgozott. Ebben legföllebb a telepesek egy része volt kedvezőbb helyzetben. Az úr is inkább perek útján iparkodott birtokait

nagyobbítani, mintsem hogy azok javításán fáradt volna. A mágnások nagy része adósságokba merült. Hitele pedig nem volt, hogy birtokán beruházást tehessen, mert a föld, mint hűbér, el nem idegeníthető. A birtokos csak haszonélvező; egész nemzetségének van voltakép jussa a jószághoz: az igazi tulajdonos pedig a szent korona, azaz az állam. (Ősiség.)

Szabaddá kell tenni tehát az eddig kötött földet, hogy az birtokból tulajdonná váljék és ura kellő hitel élvezetében azt kellően értékesíthesse, így a jobb, intenzív gazdálkodásnak meg van adva a lehetősége. A rossz gazdának pedig nem szabad az ősiséghez folyamodnia, hogy némbánomságának és tékozlásának következei alól meneküljön, különben az ő megbízhatatlansága nemcsak a maga, hanem a mások hitelét is tönkreteszi. A szabad, jól művelt föld tehát haladásunk első és legszilárdabb bázisa.

De ne csak a föld legyen szabad, hanem az ember is. »Vívjuk ki minden hontársinknak az *emberiség jussait*.« Ezért fogjon kezét »fiatal és régi, nemes és nem-nemes, catholicus és nem-catholicus.« Csak az egyesülésben az erő. A nemzetiséget a lehetőségig ki kell fejleszteni, a hazaszeretetet mindenki keblébe ültetni. Ebben pedig az eddig kiváltságosak járjanak elől.

»Honunk minden lakosainak a nemzet sorába iktatása bizonyos életet gerjesztend; 9 milliónak ezentúl is abból kirekesztése ellenben elkerülhetetlen halált hozand anyaföldünkre.«

Ez az egyesülés az egyének dolga: csak társadalmi tevékenység eredménye lehet. De az államnak kötelessége ezt a szükséges változást törvénybe iktatni és így a maga részéről is mindent megtenni a szabadság és jólét biztosítására.

»Stádium« című könyvében, melyet Magyarország képviselőinek ajánl (1833.), kész programmal lép fel. Az ösiség teljes eltörlése lehetővé teszi, hogy Magyarországon mindenki bírasson ingó és ingatlan tulajdont. De a tulajdon biztosítva nincs, ha nem mindenki egyenlően áll a törvény oltalma alatt. Ezért a nem-nemesek is választhassanak maguknak megyéenként pártvédet. Eddig a földesúrnak lett volna kötelessége őket védeni.

Vége kell hogy legyen a sértő privilégiumnak, mely jó sikerrel nem víhat a természet törvénye ellen. Ebben azonban nagyon csínján kell eljárnia, hisz az országgyűlés rendi és a »szűz váll« legtöbbnek legfőbb politikai dogmája. Megelégszik tehát egyelőre azzal, ha mindenki vagyona arányában (»idom szerint«) járul a megyei költségekhez (házi adó) és a közlekedés jobb karba hozásához, melyből a nemesnek, mint birtokosnak lesz legnagyobb haszna. Áldozni kell a polgárnak is: lemondani a céh kiváltságáról, hogy az ipar és forgalom egészen szabad lehessen.

E nagy és széleskörű programhoz képest aránylag csekélynek látszik az, mit nemzeti és alkotmányos szempontból követel. Az első a magyar nyelv kötelező, hivatalos használata, a másik, hogy a király csak a helytartótanács, az a törvényes kormány útján érintkezzék a törvényhatóságokkal, a harmadik az ítéletek és tanácskozások nyilvánossága.

Radikális gondolkodás, úgy a kormány, mint a hazai viszonyok szorgos tekintetbe vételével: ez Széchenyi politikájának lényege. Inkább kevéssel elégszik meg egyelőre, csak el nem hárítható akadályt ne idézzon a haladás útjába. A mérséklet, a »modor«, melyen reformjait végrehajtatja, talán legkiválóbb tulajdonsága. Még a jobbágyság

eltörlésével sem siet: minden lehető zavar és forrongás aggodalmat kelt benne. De azért nem hiányzik gondolkodásában a szociális ér sem. Tanácsa az, hogy »hazánkban mindenkinek vagy legalább a lehető legnagyobb résznek gyomra, feje és erszénye ne legyen üres«. Szabadnak akarja a népet, tehát nevelni kell azt is.

Mindenesetre a legnagyobb szellemi forradalom megindítása ez, mely Magyarországon Szent István ideje óta lezajlott. A kuruckodással a törvényes királlyal való együttműködést, a kiváltsággal a műveltséget, a középkori kötöttséggel az Adam Smith és Bentham-féle nemzetgazdasági elveket, a szabad munkát állítja szembe. Ellen-séget nem lát sem osztályban, sem egyesben, csak a feudalitás eszméjében. Ez akadályozta meg eddig a nemzet egyesülését, ez tette gyöngé, hitvány bábbá Béccsel szemben. Örül tehát a kultúra minden előmenetelének, minden új találmánynak, mely az emberi szellem erejéről tesz tanúságot. A feudalitás nem tűri a »gőz szagát«, volt egyik kedves mondása.

Nemzeti minden ízében, de ebben is megfontolt és messzelátó. Előtte a főszempont Magyarország megnyitása, a közlekedés javítása, azért törődik annyit Lánchíddal, Vaskapuval, gőzhajózással, hisz Magyarország zsírjába fül kivitel híján. De ha Magyarország, melyet eddig csak elszigeteltsége óvott meg, megnyílik a sokkal fejlettebb nyugati nemzetek előtt, az a veszély fenyegeti, hogy a haladás szelleme elsöpri ezt a középkori emléket. Erősíteni kell tehát a magyart gazdaságilag, fejleszteni műveltségét, nyelvét, emelni erkölcsét. így lehet csak elérni a főcél: »az emberiségnek egy nemzetet megtartani«. Oly nemzetet, mely nem a múltba tekint, hanem a jövő

nemzedékek boldogságán fárad és »Hunniát eddig nem is sejdített magasságra emelheti«.

Ennyire mély erkölcsi, szinte filozófiai alapot talált ő a nemzetiségnek, a hazaszeretetet szent kötelességének. A nemzetiség érzése sok másban is ép úgy megvolt, mint benne, csak hogy amint azt már előbb kifejeztük, inkább külsőségekben nyilvánult meg. A magyarosítás volt a kor egyik legkedvesebb jelszava és e cél elérésében nem voltak válogatóságok az eszközökben. Széchenyi »a Magyar Akadémia körül« tartott-beszédében (1842 nov. 27-én) ezekkel szemben foglal állást. »A nemzetek békés átalakulási működésében, mikor minden, bár a legkisebb erőszak is ellenhatást és egyetlenegy igazságtalanság ezer megboszulót szül, semmi nem győz, mint egyedül lelki felsőbbség és az örök való.« Nem az a baj, hogy kevés a magyar, hanem az, hogy csekély az anyagi és szellemi súlya. »A magyar szó még nem magyar érzés, az ember, mert magyar, még nem erényes ember, és a hazafiság köntösében járó még korántsem hazafi.« Az erkölcsi felsőség mindig győzött és győz az erőszakon. A beolvasztásnak ez a titka. A magyarságot, mostani nyers állapotában nem veheti be mindjárt mindenki. De mindenki e hazában vagy elősegíti terjedését, vagy csorbíthatja. »Ki erkölcsileg, bármi kicsinnyel is felsőbb, terjeszt, az midőn a bár hajszállal alantibb, csorbít.«

Íme a nemzeti szolidaritás: minden egyesnek felelőssége. Minden ízében arisztokratikus felfogás a szó igaz értelmében, mely a legjobbak uralmát jelenti, és mégis mindenkinek tért nyit, hogy a haza ügyét előmozdíthassa, tehát legjobb értelemben vett demokrácia.

Történeti távlatból úgy tűnik élénk Széchenyi mint az ókor egy-egy bölcse, törvényhozója,

ki nem is annyira vezeti, mint neveli népét, aggodva, előre megfontolva minden lépést, nehogy bajba kerüljön és féltékenyen vigyázva arra, hogy köreit valami nem észszerű szenvedély ne zavarja. Széchenyinél ez a pedagógiai vonás nagyon kirívó, hiszen ifjú legénynek nézi a magyart, kin az indulat uralkodik és ki nagyon rászorul a vezetésre. »*Mit akarunk?*« írja 1826 nov. 17-én naplójába, »a polgári erényekkel ékeskedő emberek számát szaporítani. E kisebb vagy nagyobb számtól függ nemsokára a nemzet ereje, szabadsága, boldogsága«. Az a híres hasonlata, hogy egyelőre csak kevés embert vehet be csónakába, csak azután többet, legjobban mutatja, nemcsak, hogy szinte egyéni és így elsősorban az előkelőknek és tehetségeseknek szánt az ő rendszere, hanem azt is, mennyire tisztában volt feladata nehézségeivel. Az a tény, hogy Magyarországon létrejött az úri ember ideálja, azaz az angolnál is különb, mert hazájáért mindent áldozni kész gentlemané, legjobban bizonyítja, hogy nem fáradt hiába. De. népek, mint ifjak, szabadok akarnak lenni és a komoly nevelőt nemcsak az istenek gyűlölik.

8. *A forradalom és a kiegyezés.*

Lehet-e keresztülvinni szellemi forradalmat az állam alapjainak megrendítése nélkül % Eddig a történelem erre nem mutatott példát. Széchenyi maga sem hitte. Reformot akart, de a forradalom réme ellen tiltakozása 1841 óta, azt bizonyítja, hogy forradalomtól, melyet ő csak társadalminak tarthatott, félti hazáját. Ezért oly óvatos és körültekintő eszméi megvalósításában és az egymásután megállapításában. És hogy nálunk nem az eszmén,

hanem keresztülvitelének módján és a vezetőnek temperamentumán múlik minden, azt a legnagyobb magyar elismerte, midőn Kossuth eszméit »apai érzelmekkel« a magáéinak vallotta.

Széchenyi a magyarnak boldogságot, hazájának nagyságot helyezett kilátásba, ha őt lassú megfontolt lépésben követi. De nem lehetne-e valamivel gyorsabb tempóban szintén az ígéret földjére eljutni? Nem lehetne-e magyarosítani, ipar és kereskedés által is gazdagodni, azáltal polgárságot teremteni, minő Nyugaton van, ezáltal igazán nemzetté lenni és a függetlenség régi álmát megvalósítani? Az a sok akadály, melyet a kormány a törvényes reform elé gördített, a szólás- és sajtószabadság elnyomása, a horvátoknak kedvezés, mind kellett hogy szaporítsa azok számát, kik nem lassú fejlődéstől, hanem egy hirtelen erőfeszítéstől remélték a haza üdvének mindenkorra való megállapítását.

Hogy úgy mondjam, a Széchenyiben megtestesült angol és a Kossuthra és az ifjúságra annyira ható francia szellem küzd meg akkor Magyarország lelkéért.

Széchenyi könyvekkel terjeszti eszméjét, még az országgyűlésen is csak ritkán beszél és többnyire csak a közlekedésre vonatkozó vitákban. Kossuth 1841 eleje óta újságot szerkeszt és ékes-szólásával uralkodik Pest megye üléstermén. Rendkívüli tehetsége mellett az őt ért súlyos fogház-büntetés szól mellette és mint mártír nemsokára vetélytársa lett a szegény újságíró a nagy grófnak majd hírével, népszerűségével szinte elhomályosítja őt. Mikor közte és Széchenyi közt összeütközés támad, nemcsak az egész ellenzék foglal mellette állást — és ki ne lett volna akkor ellenzéki? — hanem Deák Ferenc és báró Eötvös József

is. Valóban ő lett 1842 óta az igazi vezető és az is maradt, noha a kormány 1844 óta nem engedte, hogy újságot szerkesszen.

Nemcsak Széchenyi látta a forradalmat, hanem Metternich is, ki akkor kijelentette, hogy Magyarország annak már előcsarnokában van, mert a régi már megszűnt, az új pedig még nem alakult ki. Hogy idáig jutott, annak az az oka, hogy a kormány kiadta kezéből a vezetést, a kezdeményezést. Hogy ezt a folyamatot megállítsa, szükséges tehát, hogy ismét erőt fejtsen ki és megvalósítsa e reformot. E gondolatból fejlődött aztán a kísérlet, a nagyon ellenzéki 1844-iki országgyűlés után megnyerni a megyéket és »fontolva haladó« irányt követni a reform teljes keresztülviteléig. Mivel azonban a megyék rendszabályoalkalmazott eszköz (az adminisztrátorok) erőszakos is volt, gyöngé is — mivel továbbá a bécsi kormány a Horvátországban keletkezett illír párthoz hajlott, mely kész volt nyíltan elszakadni Magyarországtól és az oroszban látta természetes protektorát — a közvélemény még inkább a kormány ellen fordult, melynek főképviselője gr. Apponyi György kancellár volt. A Kossuth által létrehozott »Védegylet« ipar és kereskedés dolgában lett volna hivatva megindítani az elválasztást Ausztriától, a politikai függetlenség mellett már rég küzdött az ellenzék. Kossuth pedig 1846-ban kétségbe esve azon, hogy itt nemzet nincs, tartva a kormány győzelmétől és attól, hogy nemcsak a bocskoros nemeseket nyeri meg ital által, hanem a parasztot is magához vonja, sürgetni kezdi a jobbágyság eltörlését és ezáltal a nemzet teljes egyesítését. Széchenyit, noha még minden ízében reformer, a kormányhoz közelíti a forradalomtól való közös félelem.

Apponyi törekvésének, hogy a kormány az 1847-iki választáson többséget nyerjen, igen nagy a történeti jelentősége. Eddig szinte természet-szerűnek vették, hogy a kormánnyal szemben ellenzéki a többség. Az alkotmány nem adott módot arra, hogy a rendek gyűlése befolyást szerezzen a kormány alakítására — a nádort kivéve, a többi főtisztviselőt a király nevezte ki és azok csak neki voltak felelősek. Ezért, az ellenzék egy része, az, mely egészen nyugati példák után indult, b. Eötvös Józseffel élén, máris sürgette a parlamentáris kormányformát. A többség elnyerésének erős szándéka mutatja, hogy most már a kormány is az eddiginél sokkal nagyobb jelentőséget tulajdonít a diétának.

Eddig a megyéknek gyakran igen részletes utasítása adott irányt a *követek* működésének. Most megalakult a konzervatív párt és az ellenzék programm alapján. Volt már megye, mely *képviselőnek* tekintve megbízottjait, nem adott nekik külön utasítást. A kormánypárt is elfogadta a legtöbb reformot. Az ütközőpont az adminisztrátorok kérdése volt. Az ellenzék, melynek programmját Deák szerkesztette, a törvényes függetlenség (1791. X.) megvalósítása mellett, zászlójára tűzte a miniszteri felelősség elvét is. A választáson az ellenzék jutott többségre, annak vezére pedig, mivel Deák nem vállalt mandátumot, Kossuth Lajos lett.

Megkezdődött az ellenzéki többség harca az adminisztrátorok és Apponyi ellen. Amellett az ellenzék keblében is folyt harc, mert nem mindenki értett egyet Kossuthtal. E küzdelem oly éles volt, hogy a kormány már az ország feloszlására gondolt. Egyszerre a francia februáriusi forradalom híre ér Pozsonyba. Most már a régi rendszer, melyben szegény V. Ferdinánd helyett

három aggastyán, Lajos főherceg, Metternich és a cseh Kolowrat kormányozta a monarchiát, nem volt tartható. Kossuth levonja a helyzet következtetéseit és 1848 március 3-án, a legteljesebb királyhűség hangoztatása mellett, a felelős kormány kinevezését, a régi kormányzások eltörlését sürgeti. Az udvar halogatja a dolgot, de a március 13-iki bécsi forradalom után megszűnik az ellenállás. Ausztriának alkotmányt ígérnek és adnak és megadják a független felelős magyar minisztériumot is gr. Batthyány Lajos elnöke alatt. Ebben a minisztériumban több nagy ember volt együtt, mint tán valaha bármely kormányban. Széchenyi és Deák mellett helyet foglalt Kossuth és báró Eötvös József is. A rendi gyűlés parlamentté alakult át és sietett a törvényhozással, hogy helyét a népképviselőlet alapján választandó nemzetgyűlésnek adhassa át. A jobbágyságot, a földesúri terhek országos megváltásával eltörölték és behozták a közteherviselést. A képviselőket aránylag igen csekély cenzus alapján választják. Magyarország intézményeit nézve, egyszerre modern ország lett. Széchenyi álma megvalósult, csak hogy az átalakulás nem az ő műve és nem ő, hanem Kossuth a nemzet bálványja.

Széchenyi a márciusi napokban kész lett volna a nemzet erejét a dinasztia rendelkezésére állítani, a forradalommal szemben. Azt, mi addig történt, nem is lehetett forradalomnak nézni: Magyarország csak annak lépett birtokába, mihez jussa volt, mit fejlődése megkövetelt. Az ország a legnagyobb örömmel, lelkesedéssel fogadta az új kormányt, március 15-ike Pesten vértelen folyt le. Kossuth sem volt forradalmár, de az általános mozgalomban eszközt látott arra, hogy Magyarország ne csak megszerezze, hanem meg is őrizze

függetlenségét Ausztriától. Úgy számított, hogy Németország egyesül, Ausztria oda szakad s Magyarország a dinasztia uralma alatt szinte automaticæ függetlenné válik. A német előparlament áprilisban elismerte Magyarország független államiségát.

A márciusi törvények szólnak a »birodalmi kapcsolatról«, de azt pontosan meg nem határozzák. A magyar kormány kizárólagosan rendelkezik a hazában. Csak külügyminisztere nincs: ez tehát megmaradt közösnek. Hadügyminisztere van, de ez kötelezte magát, hogy a hadsereg szoros egységét nem engedi megbontani. A király úgy kívánta, hogy Magyarország vállalja az államadósság egy negyedének kamatát, ezt azonban, minthogy erre jogos alapot nem látott, a kormány megtagadta.

Sem a dinasztia tagjai, sem a monarchia egységének főtényezői, a hadsereg és a bürokrácia vezetői nem bírtak belenyugodni olyan helyzetbe, melyben Magyarország már nem tartomány, sem gyarmat, hisz anyagi érdekeit is önállóan igazgathatja. Szövetségeseket keresnek és találnak a nemzetiségekben: a horvátokban, szerbekben, kik kezdettől fogva megtagadják a minisztériumtól az engedelmséget, majd, noha az unió Erdéllyel törvénnyé válik és a román paraszt csak úgy élvezzi a felszabadítás hasznát, mint a magyar, a románokban és az erdélyi szászokban is. Mint-hogy a sereg Olaszországban van, felállítja a kormány az első honvédszászlóaljakat, az országgyűlés pedig követeket küld a Frankfurtban összeülő német parlamenthez. Ily módon, a nemzetiségek mozgalma vonta maga után úgy a katonai, mint a külügyi különválást. Magyarországnak kötelessége Ausztriát segíteni, hogy az olasz bir-

tokait megtarthassa, de a minisztérium, Kossuth befolyása alatt, a belső mozgalmak lecsendesítésétől teszi függővé a segélyadást. Nem a nemzetiségi kérdés, hanem az osztrák kormány, mely nyíltan támogatta a pártütöket, idézte elő a szabadságharcot.

Az ennek megvívásához szükséges sereget és pénzt előteremtette a nemzet akarata. Az első kudarcok után teljes volt a győzelem. Ausztria, mely Ferenc József trónralépése után egységes császársággá alakult, a muszka cárhoz volt kénytelen fordulni segítségért. A két szövetséges császárság pedig nemcsak a Debrecenben 1849 április 14-én kimondott teljes függetlenségnek és Kossuth kormányzásának vetett véget, hanem Magyarországot mint koronaországot bekebelezte Ausztriába, melléktartományait, Erdélyt is elszakítva tőle. A világszabadságba vetett bizalom ép oly csalódást hozott, mint a Németország-egyesítésébe vetett, 1848-ban még alaposnak látszó remény. Vége mindennek, függetlenségnek, nemzetiségnek, haladásnak. Nem a törvény uralkodik, hanem a bakó, nem II. József humanus németesítése, hanem zsandárerőszak és feladók armánya a legsötétebb klerikális reakció (concordat um).

Bizonyára lassabban ment volna fejlődésünk, ha a külföldi forradalmi láz nem gyorsítja annyira. Viszont kétségbe alig vonható, hogy Széchenyi programjának végrehajtása kevesebb kockázattal és biztosabb eredménnyel járhat. Most Széchenyi Döblingben, Kossuth bujdosik, tábornokaink Aradon kivégezve, a nemzet virága learatva, még élő vezetői a börtönben vagy az emigrációban.

»Csuda, hogy még élünk«, mondta Deák Ferenc 1861-iki felirati beszédében. Nézzük azo-

kat az okokat, melyek a magyarnak e szörnyű csapás után is lehetővé tették az új erőre jutást. Mikor a magyar az 1849. évi halálos csapás után magához kezdett térni, úgy látta, hogy nincs oka enyészettől félni. Megfogyott, de meg nem tört. Maga a katasztrófa is nyújt vigasztalást: két hatalmas császárságnak kellett összefogni, hogy ezt a kicsi nemzetet leterítsék. De még úgy sem sikerül, ha árulás nem játszik közbe. A Görgey árulásáról szóló, egészen alaptalan legenda gyors és általános elterjedésének itt van lélektani oka. Külömbnek tartotta magát legyőzőjénél: még inkább megvetette, mint gyűlölte a Bach-huszárt, különösen azt, ki magyarból vedlett azzá. Az a nemzeti szolidaritás, melyet csak a forradalom heve forrasztott össze, teljesen megmarad. Az osztrák elleni indulatban egyetért mágnás és köznemes, paraszt és polgár, katolikus és protestáns, a zsidóság, műveltebb része is ekkor simult a nemzethez. A »rendszer« egyforma jogot hirdetett és egyenlő szolgálást hozott: így a közös elnyomás a magyarhoz, mint legerősebbhez, csatolta iménti ellenségeit, a horvátot, szerbet, románt, még az erdélyi szásztkis. A művelteket az oly gazdag virágzású irodalom emelte a nap keservei fölé (Petőfi, Arany, Jókai, Gyulai), a pórt Kossuth apánknak személyes kultusza. Bármily erősnek látszott is a szuronyokra és a konkordátumra támaszkodó osztrák császárság, semmi nem törhette meg azt a meggyőződést, hogy az a nyugati szellem fuvallatának -nem állhat ellen. Ezt a meggyőződést fejezi ki Deák Ferenc híres anekdotája a roskadozó háztetőről, melyet ki kellene javítani. Ezt sürgeti a vincellér mert az első vihar elhordhatja. A gazda fölöslegesnek tartja. »De sokszor fű ám a szél«. Ezt

fejezi ki rapszodikus szárnyalással Vörösmarty »Vén cigány«-a: »Lesz még egyszer ünnep a világon«.

A sok titkos társaság csak növelte a köznyomorúságot és az elkeseredést, nemhogy enyhítette volna. Az emigrációnak, különösen Kossuthnak és Pulszkynak fáradhatatlan munkássága Angliában, Amerikában, Olaszországban sem sokat lendített ügyünkön. Sokkal többet nyomott a latban az a nagy rokonszenv, melyet a szabadelvű eszmék őszinte és bátor felkarolása és az azokért vívott hősiek harc megszerzett a nemzetnek. De e szimpátiában is jelentékeny része volt az Ausztria és Oroszország ellen táplált politikai gyűlöletnek. Különben is megmondta maga Kossuth 1848 július 11-iki beszédében, hogy a francia és az angol a lengyellel is együttértett. »A szimpátia most is megvan, de Lengyelország nincs többé«. Igazán döntő azonban csak magának a nemzetnek belső érzése és értéke lehetett.

Érzés dolgában a legjellemzőbb vonás, hogy bárminő szerencsétlenséget hozott is a szabadságharc hazánkra, azt mégis kevés »magyarkát« kivéve, mindenki helyeselte; büszke volt reá. Még a mérsékelték és a konzervatívok is csak Lamberg gróf megöletését és a Habsburgok trónvesztésének kimondását rosszalták, de az osztrák ármány, a horvát, szerb, román rablás és dúlás elleni védekezést ők is hazafias ténynek tisztelték. Kossuth szereplését illetőleg nem értettek annyira egyet, de azt mindenkinek el kellett ismernie és még Görgey is kimondta, hogy nélküle lehetetlen lett volna a nemzetnek ez a páratlan erő kifejtése. Bizonyos, hogy Kossuth, midőn 1846-ban a jobbágyság teljes eltörlését és a föld felszabadítását követelte és azt 1848-ban keresztül is vitte, többet tett

a nemzet egyesítésére, mint bárki más előtte, vagy utána. Mint másfélszáz év előtt a fejedelem, úgy vitte most a szegény prókátor harcba a népet a nemzetért. Es ha a magyar földműves mai napig Kossuthban látja az igaz hazafiság megtestesítőjét, ez ama nagy tettének természetes jutalma. De nemcsak személyeért lelkesednek, hanem eszméiért is.

Mindeddig, ha a nemzetet nagy, életébe vágó csapás érte, ösztönszerűleg úgy igyekezett attól menekülni, hogy létének egy régibb fokát állította oda ideálnak, melyhez vissza kell térnie, hogy ismét boldogulhasson. Így tért vissza a német veszedelem miatt a pogánysághoz, a török veszedelem miatt a feudalitáshoz, a német nyelv miatt a latinhoz. Most ellenben, úgy mint ez IV. Béla korában történt, nem a múltba néz, hanem a jövőbe. Nem lefelé, hanem fölfelé, magasabb kultúra felé száll vágya. Ha baj történt, ezért nem a szabadelvűeket vádolja, hanem a pecsovicsokat. Még a legkonzervatívabb, sőt legreakcionáriusabb főúr, vagy főpap sem akarna elmaradni Széchenyi mögött, a művelt középosztály Deákban és Eötvösben, a kisiparos és a paraszt Kossuthban látja vezetőjét. A negyvennyolcas eszmék az elnyomás és üldözés hatása alatt mintegy megrogzottak benne; szinte a nemzeti létnek válnak sajátjaivá.

Az érzésnél azonban sokkal nyomósabb a tett. Hazafias kötelesség ezt a száz sebből vérző roncsolt nemzettestet ismét felemelni és a legtöbben tehetségük szerint kiveszik részüket e szent munkából. Közélet nincs, de a nemzeti munka folyik iskolában, szószéken, műhelyben, réten és mezőn. A földesúri terhektől felszabadult paraszt jobban műveli földjét, a termékenyebb

vidéken bizonyos jólétre tesz szert; igényei kisebb arányban nőnek mint jövedelme és így ő gazdaságilag független marad. A középbirtokos nagy válságba jut a robot és a többi földesúri szolgálat megszűnése által. Kárpótlása úrbéri kötvényekben politikai múltjától, azaz a kormány kényétől függ és így legtöbb esetben épen nem méltányos és megfelelő. Hazafi hivatalt nem vállal: így sokan, kik eddig reászorultak, e csekély jövedelemtől is elesnek. Viszont a közélet szünetelése miatt több időt és erőt fordíthat saját ügyeinek eligazítására. Számosan elbuknak, hisz még alig van földhitel és a földhitelintézetet csak 1863-ban állítják fel. Akik azonban elég erősek túlélni a válságot, az intenzivebb termelés útján sokkal nagyobb jövedelmet nyernek, mint eddig jobbagymunka révén. Még kedvezőbb természetesen a nagybirtokosok helyzete, kiknek van elég tőkájük vagy hitelük ahhoz, hogy birtokukat kellően investálják.

Min egy századon át hiába fáradoztak az országgyűlések, azt egyszerre megvalósította a Bach-kormány: az egység érdekében megszüntette az Ausztria és Magyarország közti vámot, gazdasági elnyomásunknak eddig legfőbb eszközét. A közlekedés is javult, és ha Széchenyi nagy vasúti tervét (1848) nem is valósították meg, építettek vasutat, még Tiszántúl is, és úgy katonai, mint közbiztonsági okokból sok jó országutat is a régiek helyébe, melyekről a közmondás azt tartotta: sarat sár fölé hánynak és országútnak nevezik. A szabad közlekedés elve uralkodik és Magyarországnak, mint termelő országnak, ez kétségtelen nagy hasznára van.

Mivel pedig a földművelés elég bőven gyümölcsözött, az igények pedig mégis nőttek, kere-

sete volt az iparosnak is. Nemcsak a városokban, hanem az uradalmak központjaiban is számos céh fejlődött. Nagy lendületet vesz a kereskedelem, melynek már Pest a metropolisa. Fő kiviteli cikkek: a liszt, a bor, a gyapjú és »a magyar ember megfordított uzsorása« a repce, megtalálják már az utat Ausztrián túl, a külföldre is.

Osztrák uralom alatt tehát folytatódik az a munka, melyet Széchenyi indított meg. Magyarország mindenképen közeledett nyugathoz. Igen jellemző fejlődésünkre nézve, hogy szellemi téren még inkább, mint anyagi téren. Irodalmunk akkor megállotta a helyét Európa művelt népei sorában, míg termelésünkről azt alig mondhatni, iparunkról pedig, a malomipart kivéve, még kevésbé.

El kell ismerni, hogy a Bach-rezsimnek is volt ebben érdeme, még a vám eltörlésén kívül is. Elválasztotta, úgy mint II. József, az igazságszolgáltatást a közigazgatástól és már ezáltal is csökkentette azokat a visszaéléseket, melyek a régi megyének úgy szólva lényéhez tartoztak. Idegen bíró mindig pártatlanabb — hol nem forog kérdésben szorosán véve politikum. A német igazságszolgáltatás az első években be is vált, csak később, midőn a tisztviselők már érezték, hogy kifelé áll szekerük rúdja, harapódzott el köztük a megvesztegethetőség.

A nemzet tehát, csakis saját erejére utalva, átélte a Bach-korszak tíz évét, örvendett a »kis szabadságnak« 1861-ben, melynek folyama alatt Deák Ferenc beszédei világszerte ismertté és népszerűvé tették az igaz magyar ügyet és e rövid napfény után átszenvedte a négyévi Schmerling-féle provizóriumot is, álkormányosságával és az osztrákot szolgáló magyar születésű

tisztviselőivel. 1865-ben, mikor Ferenc József császár ismét összehívta az országgyűlést, kétségtelenül erősebb, számosabb, műveltebb és gazdagabb volt, mint a forradalom előtt. Mint a török, úgy az osztrák szolgaság is megacélozta, és legalább a külső ellenséggel szemben egységessé tette.

Voltak azonban e fejlődésnek hibái is, melyek később megbosszulták magukat, és ezért ismeretük nem mellőzhető.

Mihelyt az alkotmányos élet, ha csak rövid időre is helyreállott, ismét a politika foglalt le minden elmét. Noha már népképviselő van, szavazatjoga van a negyedtelkes parasztnak, az egy legénnyel dolgozó kisiparosnak is, a vezető szerep mégis a hagyományának megfelelően a köznemesesség birtokos részének jut, mint amely úgy a reformkorszaknak, mint a szabadságharcnak eszméit leghívebben képviseli. Ez kandidál követségre, ebből kerül ki nagyjából a megyei tisztikar is. Választás nem megy korteskedés, költsékezés nélkül. A harc nem is annyira a pártok, mint a megye vezető családjai között folyik. Verseny támad dínom-dánomban, lakomában: a bankett akkor kezd a magyar közélet rákfenéjévé válni. Régi magyar bűn a pompázás: az urak a pénz gondatlan megvetésében, a hölgyek fényűzésben vetélkednek egymással. A társadalmi köteleességek — így mondták — többbe kerülnek az alkotmányos költségnél is. A színvonal a mágnás adja meg. 1848 előtt a köznemesi társaság meglehetősen elkülönült a főúritól, most inkább összeolvadnak, a régi patriarkális, egyszerű életmódot sokan elhagyják. Ebben a nivellálásban megrendül a gyengébb gazdasági existenciák egész sora. De »az úr pokolban is úr marad« — nem

munkát, hanem hivatalt keres. Így elvész a gazdasági függetlenséggel együtt a politikai is. »Ne csináljunk magunknak illúziókat«, írja Trefort Ágost 1865 április 2-án Ghyczy Kálmánnak, »állapotaink nem egészségesek, moralitásunk rossz, a pénzvágy a férfiak, az elegancia-düh a nők között eldöntő motívumok«.

A másik baj a társadalom legmélyebb alapjait rendítette meg, és okozatos összefüggésben áll az elsővel, úgy mint a mohácsi vész előtti főrendek tékozlása és ruhában bujálkodása a nép elnyomásával és a parasztforradalom megindulásával. Az úrbéri szolgálatok megszűnése, mint említettük, nehéz helyzetbe sodorta a földbirtokosok jelentékeny részét, annál is inkább, mert az adómentesség megszűnt és a nemesnek, papnak is, századok óta először, adót kellett fizetnie. Hogy az adót ki lehessen róni, fel kellett mérni a földet, katasztert csinálni, telekkönyvet szerkeszteni, mit már II. József is elrendelt, de végrehajtani nem bírta. El kellett tehát különíteni a volt jobbágytelkeket a majorsági birtoktól (allodium). Ez elkülönítésnél (tagosítás) a parasztság sok helyütt, joggal vagy jogtalanul, megrövidítve érezte magát az uraság által. Ebből nemcsak a pörök végtelen sora következett, hanem az a keserűség is, mely a földosztás gondolatához vezetett.

Már a XVII. század közepe óta, mint Zrínyi Miklós, a költő és Rákóczi Ferenc is megírták, a hajdan harcos magyar prókátorra kezdett átvedleni. Az ügyvédi visszaéléseket még Mátyás király sem orvosolhatta, nemhogy utódai. A végtelen hosszúra, néha századokra nyúló örökösödési és ösiségi perek mind több jogásznak — sajnos, gyakran bírónak is — adtak dúsan jövedelmező foglalkozást. De nemcsak az úr pereskedett, a magyar

parasztot is »peres félnek« neveztek. A tagosítás által még sokasodhatott az ügyvédek száma, melyet a váltó behozása és a kereskedelem fellendülése már úgylis nagyra nevelt. Ha a század közepének nemzedéke minden egyébben hajlott is a modern ideákhoz, egyben fentartotta a tradíciót: ha már taníttatta fiát, jogászt nevelt belőle. így vált a hivatalos állást kereső végzett földbirtokos mellett a töméntelen számú ügyvéd országos csapássá.

A nagyobb földbirtokokat, miután az úri munka megszűnt, béresekkal, napszámosokkal kellett műveltetni. A sok béres nagy költség, napszámost nem mindig lehet kapni és mikor legsürgősebb a mezei munka, nagy lévén a kereslet, igen drágán. Ez okok hozták létre a felesek osztályát. Telepesek vagy más vagyontalanok néhány holdat kaptak művelésre, többnyire dúshozamú vagy kereskedelmi növények alá, úgy hogy a termés fele a földesurat illette. Ez voltakép a régi jobbágy-ság folytatása, csakhogy sokkal jövedelmezőbb a földtulajdonosaira nézve, mint a régi, törvényes kilenced. Mikor aztán a gépek használata jobban elterjedt és sok emberi munkát pótolta, e földeket vissza kezdték venni. A paraszt természetes ragaszkodását földjéhez sértették vele, annál is inkább, mert a feles származásra, gondolkodására is a régi jobbágy utódának tekinthető, kinek jussa volt a földhöz. Ezáltal támadt, különösen az Alföldön, az a nagyszámú, magyar mezei proletariátus, mely a későbbi mozgalmaknak oly jelentékeny tényezőjévé vált.

Nem szabad tekinteten kívül hagyni a nemzetiségi mozgalmat sem. 1861-ben Somssich Pál fehérlapot ígért a testvérnemzetnek, melyen kívánságait elsorolhassa. Akkor a horvát, noha

különállását meg akarta őrizni — külön kancelláriája is volt — nagy szolgálatot tett azzal, hogy a magyar példát követve, nem lépett be a Schmerling-féle osztrák Reichsratba, az egész birodalmat egyesíteni hivatott központi parlamentbe. Egyebekben azonban igen magyarellenes ott a hangulat. Mikor 1866-ban a szigetvári hős háromszázéves emlékünnepét készültek megülni, a horvát tartománygyűlésen tiltakoztak az ellen, mert Zrínyi Miklós a magyarral tartott. Nem is küldtek követet az 1865-ben összeülő országgyűlésre, sőt a koronázásnál sem jelentek meg.

Ez a horvát partikulárizmus csak Magyarország ellen irányult, hisz a horvát politika Jella-sich óta teljesen a dinasztia és az egységes monarchia szolgálatában állott és a horvát mindig azt igyekezett feltüntetni, hogy a magyarral szemben, ő az igazi, lojális alattvaló. Egészen más természetű a szerb és a román akkori politikája. A szabadságharcban a horváttal és az erdélyi szásszal együtt küzdöttek a magyar ellen, a dinasztia érdekében. Akkor Románia még nem exisztált, hanem külön havasalföldi és moldvai fejedelemségre oszlott a török felsőség alatt álló románság. Ezeknek, már elmaradottságuk miatt is, csekély a vonzóereje. Hiszen kultúrájuk java-részét, de még a nemzeti egyesülés eszméjét is a magyar uralom alatt sokkal haladottabb erdélyi testvéreiknek köszönték. Azóta azonban, különösen francia protekció alatt, egy állammá egyesült a két fejedelemség. 1866-ban, épen midőn kitörőben volt a háború, Hohenzollern Károly jött oda fejedelemnek: rokona a porosz királynak, ki halálos csapást készült mérni Ausztriára. Ezentúl a magyarországi románoknak már volt okuk a külső vonzásnak engedni. Irredenta-mozgalmuk

elsősorban a magyar állam ellen irányult ugyan, de végső következképen a dinasztától elszakadást is magában rejtette, noha lojalitásukat époly hévvel bizonyítgatták, mint a horvátok.

Ezért kétségtelenül nagyon rövidlátó volt Schmerling eljárása, ki Magyarország izolálása végett, a törvényesen kimondott unió ellenére külön országgyűlést tartatott Erdélyben és ott mesterséges választási taktikával román-szász többséget létesített, úgy hogy a magyarok be sem léptek. Schmerlingnek meg volt az a diadala, hogy követeket küldtek Nagyszebenből Bécsbe, csak épen azt nem gondolta meg, hogy az út Bukarestbe — Bécsen át vezet.

Hasonló átalakuláson ment át a szerb is. 1848-ban Karagyorgyevics Sándor fejedelem még az osztrák politikának kész eszköze; mindenképen segíti azt a magyar ellen. Fejedelemségének, mely a töröktől függ és melyben a fejedelem mindig ki van téve az elűzetésnek vagy a meggyilkoltatásnak, ugyancsak csekély a vonzóereje. Hisz még Belgrád várán is a török zászló lobog. A derék, ügyes Obrenovics Mihály alatt azonban megszületik a nagy-szerb eszme, apostolai bejárják Boszniát és Bulgáriát egyaránt és számos pártolót találnak a Száván és Dunán innen is. Az a szerb, ki magyar földön, mint menekült, új, gazdag hazát talált, ki egyházi autonómiáját teljesen élvezzi a magyar polgársággal együtt, nemcsak a magyar ellen kész fordítani fegyverét, hanem az uralkodó ellen is.

Az itt lakó szlávok közt a rutén és a tót mutatott mindig legtöbb, szinte természetévé vált ragaszkodást a magyar iránt. A kisoroszok között megkezdődött az oroszok aknamunkája, a tótok közt pedig, hol már 1830 óta folyt a muszka, aztán cseh izgatás, 1848-ban már sikerült is a bécsi

udvarnak magának, ha nem is jelentékeny pártot szerezni. Schmerling Magyarországon is készül úgy eljárni, mint Erdélyben: tótokkal, ruténekekkel akarná a magyar helyett a Reichsratot teljessé tenni, egész Magyarországot külön nemzetiségi vidékekre felbontani. E szándékának mégis ellenáll Ferenc József, ki belátja, mit jelent a dinasztia, a monarchia részére Magyarország.

Mert a magyar kérdés a nemzet határozott és jogon alapuló állásfoglalása miatt európai kérdés lett. Lett azért, mert Ausztria minden külügyi mozgását megbénította az a tudat, hogy az elnyomott Magyarország, melynek erejéről 1848 tett bizonyosságot, ellenségeihez csatlakozhatik. Ezért kellett lemondania 1859-ben Lombardiáról, azért vesztett el 1866-ban sok százados hegemoniája Németország fölött. Nagy-Ausztriának a vérig lealázott Magyarország ásta meg sírját. A kibékített nemzet ismét felemelheti. Ezért fordul Ferenc József mindjárt Königrätz után Deákhoz és Andrássyhoz.

Magyarországnak most választania kellett, meg akarja-e újítani százados összeköttetését Ausztriával és a dinasztiaiával, vagy pedig akár teljes függetlenségben akár más államcsoporthoz csatlakozással biztosítani jövőjét, jólétét.

Ha társadalmunk teljesen egységes és egészséges, ha a nemzetiségek részéről veszély nem fenyegeti: Magyarország teljesen szabadon és függetlenül folytathatja fejlődését. De a főpapságot és a főnemességet hosszú kapcsolat és érdekazonosság fűzi a dinasztiahoz, a köznemesség pedig növekedő igényei következtében már nem önálló. Független, mert az államtól mit sem vár, a paraszt. Ha van akkor erős polgári osztályunk, ez Kossuth hagyományát kell, hogy kövesse. De társadalmi

tekintetben épen az a szabadságharc leverésének következése, hogy ennek az egyetlen igazán erős középosztálynak, melybe a reformkorszak vezetői egyesíteni akarták az egész nemzetet (Szalay László beszéde az 1843-44-iki országgyűlésen), szervezése ismét abbanmaradt. Iparban, kereskedésben függők maradtunk Ausztriától és a kiegyezésnek, fejlődésünk szempontjából legfőbb áldozata az, hogy az eddigi állapotot a vámszövetség által folytatta és a polgárosztály teljes érvényesülése ismét abbanmaradt.

Röviddel a kiegyezés tárgyalása előtt Tisza Kálmán, az ellenzék vezére, egy barátjánál járt Máramarosban. A régi kúria mellett sok havasi állatot tartott a házigazda, köztük egy hatalmas vén kőszáli sast. A vendég egyre kívánta a hatalmas szárnyas kiszabadítását; a gazda végre engedett; kinyitotta a börtön ajtaját. A sas elrepül, de néhány szárnycsapás után leszáll egy almafára, majd visszaszáll ketrecébe. Tisza erre szomorúan azt mondja: igaz, meg kell egyeznünk, mielőtt nem késő.

Ez volt tehát Magyarország helyzete. Az Ausztriával való kapcsolat és a dinasztia nyugalmat ígérnek neki, társadalmi rendet és a nemzetiségi viszály lecsillapítását, mihelyt azt Bécsből nem élesztik. Ahhoz fáradt volt, hogy új életet kezdhessen.

Meg is látszik a kiegyezésen, hogy Magyarországnak állami elismerése nemcsak belső megszilárdulásának következése, hanem közbejátszott abba a külügyi helyzet kedvezése is. Mert ha magának a nemzetnek ereje elég a döntéshez, ^{ciZ ci} kiegyezés korlátain belül is kivívja egyesülését, szellemi, anyagi és erkölcsi emelkedését. Minthogy azonban az nincs meg, a külügyi kedvező helyzet

megszűntével épúgy visszaáll az udvarnak túlnyomó hatalma, mint ahogy visszaállott a XVII. századi szabadságharc után. És mint a XVIII. század elején végbemenő, ugyanazon okból hiányos és egyoldalú, mert nem az egész társadalmat felölelő, a másfélszáz év múlva, a kiegyezés auspiciumai alatt meginduló helyreállítás is.

*

Röviden összegezhetjük az elmondottakat és levonhatjuk belőlük a legfőbb tanulságokat.

Teljesen sikerült a válság megoldása Géza és Szent István, majd ismét IV. Béla korában. A nemzet akkor nemcsak kiheverte baját, hanem létének magasabb fokára jutott. Az emelkedés az egész társadalomra kiható volt.

Nem oly egyszerű és nem is oly általános és szerencsés a török veszélyből és a Habsburg-uralomból folyó bajok orvoslása. A Habsburg-uralom miatt nálunk tovább megmaradnak a középkori intézmények, tovább uralkodik a rendi szellem, mint máskülönbén lehetett volna és ennek következtében a nemzet egyesítése, anyagi és szellemi erejének teljes kifejtése elmarad, elcsenevész. Mikor aztán a XVIII. század eszméinek hatása alatt ellenállhatatlanná válik a reform, egyrészt Ausztriára, másrészt a nemzetiségekre való tekintet akadályozza meg annak teljes sikerét.

Ily drágán fizette meg a nemzet ezt a bűnét, mely pártos megosztás és önzés útján Mohácshoz vezette.

Teljes eredményhez csak azok a nemzeti törekvések vezetnek, melyek csakis a nemzet erejét vették számba és nem külföldi beavatkozás-

ból merítettek reményt. A török kiűzése nem járt nemzeti felemeléssel, mert azt nem magunk végeztük. Csak urat cseréltünk. Szabadságharcaink közt legeredményesebb a Bocskayé, mely minden külső impulzus nélkül indul meg; Thökölyét a töröknek, Rákócziét a franciának bukása sodorja magával. Igen világos példa erre nézve az, mi 1790-91-ben történt. A külső segítségbe és az általános konstellációban bizás még szabadságharcunkra is éreztette sorvasztó hatását, még inkább tán a kiegyezésre.

Úgy hiszem, minden erőltetés nélkül, a legteljesebb tárgyilagossággal igazoltam tételtem. Saját belső értéke formálja a nemzet sorsát. Minden külső politikai befolyás legalább is erkölcsi függéssel jár, mert ki minket segít is, kell hogy elsősorban mégis a maga érdekét kövesse.

Ez azonban épen nem vonja maga után az elszigeteltséget, az elzárást. Mihelyt mi is nyújthatunk valamit, kölcsönössé válik: ha többet adhatunk, a mi javunkra billen a mérleg.

Gróf Andrássy Gyula, Széchenyi legjelesebb tanítványa, ki, ha valaha magyar, értett a külügyekhez, a belső súly és a nemzetközi viszonyok közti szoros összefüggést remekül fejezte ki 1866 február 26-iki beszédének e mondásával: »Vannak nemzetek, melyeknek fennállására elegendő, ha saját fajuk és nyelvük érdekeit tűzik ki kizárólagos végcélul. Minket a gondviselés talán azért nem engedett számosabbaknak lennünk, mert a világ ezen részén kell hogy legyen egy nép, mely csak úgy tarthatja fenn magát, ha és míg az emberiség legszentebb érdekeiért küzd«.

De levonhatunk más népek történetét is összevetve, más általános tanulságokat is. Hiszen nemcsak mi mentünk és megyünk át a nemzet

életerét érintő válságokon; alig van történeti állam, melyet e megpróbáltatástól megkímélt volna a végzet.

A szerencsés háború nemcsak hódítást, nyereséget hoz, hanem tanúságot téve a fennálló intézmények életképességeiről, azokat megszilárdítja. A perzsa háborúban kivívott diadal teljes uralomra emelte a még csak fejledező athéni demokráciát. Viszont a peloponnézusi háború, mely Athén bukásával végződött, nemcsak Spartában, hanem egész Görögországban nyeregbe ültette ismét a már ingadozó oligarchiát. Ezáltal reakció állott be. Az urak visszaéltek hatalmukkal, belső szünetlen zavarokat idéztek elő, külső hódításnak egyengették útját. Rómában a Hannibállal szemben annyi súlyos vereség után kivívott végleges győzelem a szenátus és így az előkelők és gazdagok uralmának erősítését vonta maga után. E kormányrendszer visszaélései a rabszolgháborúhoz s a Gracchusok földosztó politikájához vezettek, majd a köztársaságnak is megásták sírját.

Egy század előtt Napóleonnak és a francia forradalmi eszméknek bukása nemcsak a legitim hatalmakat gyökereztetette meg újra az Ausztria, Poroszország Oroszország és Franciaország uralkodói közt létrejött Szent-szövetség, hanem még a szabad Angliában is jóidőre véget vetett minden reformnak és haladásnak. Itt is az állott be, mint a klasszikus ókor államaiban. A Szent-szövetség elnyomó zsandárkodása újabb virágzásra segítette a liberális és nemzeti eszméket a szárazföldön. Angliában pedig a lordok, bankárok és gyárosok zsarolása tette szükségessé a későbbi nagy reformokat és gyújtotta lángra az ír elégedetlenséget és az addig szervezetlen munkástömegek haragját.

Másrészt a vesztes háborúk legtöbb esetben gyors alkotmány változáshoz vezetnek, mert a baj forrásait felfedik és lehető gyors orvoslást követelnek. Ha a gallusok 390-ban Kr. e. fel nem perzselik Rómát, a plebsnek valószínűleg még igen soká kellett volna küzdenie egyenjogúsításért és földért. A Habsburgok monarchiájában a Poroszországgal szemben elvesztett háborúk és Szilézia elvesztése tette nagy reformátorrá az oly konzervatív lelkületű Mária Teréziát. A nagy francia forradalom szülő okai közül épen nem az utolsó ci Z ci hazafias akarat, hogy ily módon visszaszerezzék az Anglia ellen egy század óta állandóan szerencsétlenül folyó háborúk által nagyon megcsappant hatalmat és tekintélyt. Poroszország újjászületése hathatós, mélyen szántó reformok által, épen Napoleon döntő győzelmének (Jena) és az ország szörnyű megcsónkításának volt logikus következménye.

Ahol meg épen egy népességében, vagyonában, hatalmában lényegesen megfogyott álljam helyreállításáról van szó, eddig a reakciót soha sem alkalmazták. Akár Hollandiát, akár Franciaországot vagy Poroszországot nézzük, melyek voltak már hasonló helyzetben mint mi most, az összes erők összefoglalása és céltudatos felhasználása vezetett csak az újjászületéshez és megerősödéshez.

Szabad kifejtés, céltudatos irányítás mellett: a hanyatló nemzetek felemelésének egyetlen eddig kipróbált módja. Minden, bárminő hasznos és célszerű reform csak úgy válhatik vérré, ha keresztülviteléhez megvan a kellő autoritás.

Azt a gondolatot, hogy az elnyomás, a túlzó konzervatizmus visz szabadsághoz és így öntudatlanul is a nagy nemzetek boldogulásához, tán legszebben Széchenyi fejezte ki. »Britannia és

Franciaország veérzivarjai mit bizonyítanak egyebet, mint szegénység miatti megvívást? mert mind ezen borzasztó convulsiók, melyek egy s más országot oly fertelmesen megráztak, mi egyébbül vették legvalódibb eredeteket, mint abbul: hogy a tehetősebb rész, mely hatalommal volt felruházva, a haza minden terhének viselését az alacsonyabb, de a hazafiak nagyobb részin akará mindig hagyni —. amit ez végkép túrni és szenvedni nem tudott és nem akart és elvégre rabláncait kettétörte, azoknak, kik őket úgyszólván fogva tartották, legnagyobb ijedtekre és ideigleni kárukra tagadhatatlan — de egyszersmind legnagyobb valódi hasznokra és tartós jólétekre is, mert ezen kényszerített változások által ők most határ nélkül és minden tekintetben jobban bírják magokat és boldogabbak, mint régi helyzetökben lennének, melyért annyit fáradtak és harcoltak, a melynek további fenntartása végett, *legnagyobb szerencsájökre* a csatát elvesztették.« (Hitel I. kiadás 257. lap.)

Belügyekben csak a nagy összeütközések után helyreálló egyensúlyból, mely minden jogos és az államnak hasznos érdekét lehetőleg kiegyenlít, származhatik a »tartós jólét«. Nézzük történeti alapon azokat a feltételeket, melyek e nemzetközi viszonylatokban szerezhetnek tartós békét.

III.

A térképátalakító békekötések és azok tartóssága.

Rem temperatum Dii quoque provehunt
In maius, iidem ödere vires
Omne nefas animo moventes.

»Az istenek is szeretik és előbbre viszik a mérsékletet és gyűlölik a gonoszra törő erőt.«
A római költőnek ez a bölcs mondása tán sehol sem alkalmazható annyira, mint azokra a szerződésekre, melyek nagy harcok után a nemzetek egymásközti viszonyát szabályozták és az országok határát megszábták.

Áttekintésünkben nem indulhatunk ki a legrégibb szerződésekre, melyek közt az Egyiptom fáraója és a khititák nagyfejedelme közt vagy másfélezer évvel Krisztus előtt szerzett a legrégibb, mely reánk maradt és melynek már teljesen diplomatikus a formája. Már ez is örök időkre szól. A westfáliai békén kezdjük, mely a harmincéves, Európa nagy részét dúló, Magyarországot és Erdélyt is körébe vonó nagy háborúnak volt hivatva véget vetni.

Másban is korszakot jelöl ez a béke. Eddig is volt békealku és békekötés bővében, de ez egész rövid ideig tartott és gyakran nem is állam-

férfiak és diplomaták működtek közben a szerződések megállapításában. A második háborúban V. Károly császár és I. Ferenc francia király közt, Ferenc anyja, Savoyai Lujza és Károly nagynénje, Margit, Belgium kormányzója, voltak megbízva a béke megkötésével. A két fejedelmi nő egymással szemben lakott Cambrayben — karzatos hidat építettek részökre a két ház közt, hogy könnyebben érintkezhessenek. Igaz, hogy a francia megbízottat a kancellár is kísérte, a császárit pedig belga tanácsosai, de azért mégis »hölgyek békéjének» nevezték az 1529 aug. 3-án létrejött egyezséget. Igaz, hogy annak alapjait már a két hadviselő uralkodó maga állapította meg, mikor Károly 1525 szept. 19-én meglátogatta nagybeteg foglyát, Ferencet. Miniszterek, diplomaták másodrendű szerepet játszottak még; a béke csakúgy, mint a háború még az uralkodó családok személyes ügye.

Münsterben és Osnabrückben, mert két helyen folyt a tanácskozás, nincs fejedelem, csak meghatalmazott diplomata, ki a hazuról jövő utasítások szerint jár el; azok pedig a hadiszerencse váltakozása szerint módosulnak. Csaknem hat évig tart a tárgyalás, de közben teljes dühvel foly a harc, noha a pápa kezdetől fogva indítványozta a fegyverszünetet a béke megkötéséig. Két egyformán elsőrangú kérdés vár megoldásra. Meg kell állapítani a katolikusok és protestánsok jogát és kölcsönös viszonyát Németországban, hisz a háború a felekezetek összeütközéséből eredt. Későbbi lefolyása alatt sem vesztette el egészen ezt a jellegét, de inkább politikaivá alakult át, mert a császár első nagy győzelmei után nemcsak a protestáns Svédország avatkozott be hathatósan, hanem a katolikus Franciaország

is, mely otthon háborút viselt a hugonották ellen és melyet még VIII. Orbán pápa is támogatott a túlnagy hatalomra jutott császárral szemben. Természetes, hogy ezen beavatkozó hatalmak, de különösen Franciaország, mely a küzdelmet eldöntötte, le akarták alázni a császárságot, minden cselekvésre képtelenné tenni. Németországot, mely a szörnyű háború alatt úgyszólván nagyrészt elpusztult, azonfelül pedig még területi nagyobboldásra is szert tenni.

E két főcélhoz képest aránylag csekélyebb jelentőségű az oly nagy számban levő német fejedelmeknek az az igyekeve, hogy birtokukat megmentseék vagy a győztesek kegyéből még gyarapítsák is.

A szerződések 1648 október 24-én készültek el.

Megszorítják a császári hatalmat azért, hogy a birodalmi rendeket csaknem függetlenekké teszik tőle, annyira, hogy külföldi fejedelmekkel szövetségre léphetnek. A birodalom egységének azzal vetnek véget, hogy minden birodalmi határozathoz ezentúl mind a három, a birodalmi gyűlést alkotó kúriának, a választóknak, a fejedelmeknek és a városoknak hozzájárulása szükséges.

Még tökéletesebbé teszi a birodalmi gyűlés tehetetlenségét, hogy minden bizottságában egyforma számban lesznek katolikusok és protestánsok és hogy a két felekezet mint két egyenlőrangú és jogú státus áll egymással szemben; Nem csoda, ha közmondásossá vált a birodalmi gyűlésnek és a birodalmi törvényszéknek a csigán is túltevő lassúsága az ügyek elintézésében. Ez a külföldi hatalmaknak is világos érdeke.

Köteleznie kellett magát a császárnak, hogy Spanyolországot az ellene még folyó háborúban nem segíti. Ezáltal a Habsburg-ház két ága elvá-

lasztatott egymástól és Franciaország szabad kezet nyert. Viszont a császárt feljogosították arra, hogy a birodalomhoz tartozó tartományokban, így tehát Csehországban is, a katolikus vallást tegye egyedül uralkodóvá. De a protestáns Erdélyt a Rákóczi György fejedelemmel kötött szövetségüknek megfelelően a franciák és svédek befoglaltatták a békébe.

Alig volt már veszteségnek mondható, hogy a birodalom elismerte Helvécia és Németalföld függetlenségét, mert az első már másfél század második meg egy fél századja tényleg elszakadt tőle. Annál tragikusabban érintette, hogy a svéd királyné Pomerániát és Rügen szigetét kapta, azonfelül néhány püspökség területét is, katonái kielégítésére pedig 5 millió tallért. Franciaországnak pedig nemcsak a már egy század előtt elfoglalt Metz, Toul és Verdunre való jogát ismerték el, hanem átengedték neki Elzásznak a császár birtokában levő részét is 3 millió livre-ért. A két hódító közt, ki természetesen garansa lett a békének, az a különbség, hogy a svéd királyné mint német fejedelem bírja hódítását, a francia király pedig teljes függetlenül.

A keleti tenger a svédké lett, a francia eljutott történetében először a Rajnához, a két ellenség pedig szerződéses jogot nyert beavatkozni a birodalom ügyeibe, amikor csak jónak látja.

Mi maradt meg a francia politika e remekművéből? és meddig?

Franciaország megvetette lábát a Rajnánál, szép lassan uralma alá hajlította az elzászi birodalmi városokat, utoljára 1681-ben Strassburgot is elfoglalta — béke idején. Aztán félszázad múlva bekebelezte Lotharingia ősrégi német her-

cegségét. Egyideig kedve szerint zavarta a birodalom ügyeit, de mikor III. Ferdinánd halála után XIV. Lajos a császári méltóságot akarta elnyerni, kudarcot vallott. A választók szívesen elfogadták pénzét, a rajnaiak még protektorátusa alá is állottak, de azért mégis Leopoldot választották meg, kinek ez a dicsőség nyolc millió forintjába került. Bármennyire süllyedt is a német: franciát uralni nem akart. A császárság tehát a Habsburgoknál maradt s ha gyöngé és erőtlén is mint a birodalom feje és ha a franciák sugallta választási feltételek még csökkentik is befolyását, örökölt birtokai után és mint magyar király mégis nagyon számottevő ellenség maradt. Épen a westfáliai béke tette lehetővé az örökös tartományok szerves egybeolvasztását, az osztrák monarchiát, mi épen nem felelt meg a francia óhajtsáknak és számításoknak.

Svédország, a franciák állandó szövetségese szintén még emelkedőben volt. X. Károly Gusztáv már majdnem egész Lengyelországot meghódította és oda II. Rákóczi Györgyöt akarta tenni királynak. Szerencsésen harcolt Dánia ellen is. Utódja, XI. Károly aztán megbékélt összes szomszédjaival (Olivában, 1661), úgy, hogy a régi birtokállapot megmaradt, tehát északkeleten még mindig a svéd volt a hegemon állam. De már 1675-ben jelentkezik az utód. Fridrik Vilmos, a nagy brandenburgi választó legyőzte a svéd sereget és még Pomerániát is elfoglalja, de azt vissza kellett a békében adnia. Az, hogy a császár őt ez alkalommal nem segítette, vetette el a későbbi ellentét csiráit Habsburgok és Hohenzollernek között. Mindenesetre megállította a svédek diadalmenetét délfelé. Negyven évvel

később a poroszok már eloglalták Pomeránia felét, a másikat csak egy századdal később. De a svéd nagyságnak már 1709-ben véget vetett a poltavai csata.

I. XIV. Lajos békekötései.

Franciaország még emelkedőben van. A pyrenéi békében (1659), miután sikerült legyőznie régi vetélytársát, Spanyolországot, kiterjeszti déli határát a hegység gerincéig, bejárót nyer ismét Olaszországba, Belgium felé is hódít és ami fontosabb, a nagyon elgyöngült szomszéd-, dal szemben már kivívja és nemsokára el is ismer-teti elsőségét. Roppant jövő nyílik meg előtte azáltal, hogy XIV. Lajos nőül veszi a spanyol király leányát. Igaz, hogy lemond az örökösödésről, de a békekötésben az is ki volt kötve, hogy ha az infánsnő hozományát nem fizetik ki, a lemondás érvénytelen. Arra pedig, hogy az a dologtalan, koldus ország azt a roppant összeget előteremtse, alig van kilátás. Már néhány év múlva ismét háborúskodik, hogy az örökségnek reá nézve legértékesebb részét, Belgium szélét, elfoglalja. Hódít is, de Hollandia erélyes fellépése megállítja a napkirályt.

Mikor aztán XIV. Lajos megtámadja Hollandiát, szembe találja magával Spanyolországot is, a császárt meg egész Németországot. Hiába volt minden megszorítás és minden felbontás, a német nemzeti érzés erősebb volt minden csábításnál. Németország dezorganizációja, melyre franciák és svédek annyit építettek, megmaradt intézményeiben végig, de szellemében nem. Így aztán úgy a francia, mint a svéd befolyás kikü-

szöbölése csak idő kérdése lett. Még a protestánsok és katolikusok közti ellentét is nagyon enyhült. Hiszen a császár a protestáns Németalföldet segítette és segítette Spanyolország is ezt a tőle elszakadt tartományt. A francia túlsúly általános ellenzékkel találkozott és ha XIV. Lajos seregei vívtak is még ki diadalt, univerzális monarchiára gondolni már nem lehetett. Annál kevésbé, mert Németország nemcsak nyugoti határán állott őrt a császárral együtt, hanem ép úgy támogatta őt a nagy török háborúban, mely Magyarország felszabadításához vezetett.

Megmaradt tehát a westfáliai békéből harminc év múlva a felaprózás és a katolikusok és protestánsok közt ellentét, mi csaknem úgy megvoh a háború előtt. Megmaradt Franciaország politikai elsősége, melynek eredete szintén régibb időre megy vissza és megmaradt az ausztriai ház monarchiája, mely aránylag sokkal gyorsabban emelkedett a franciánál is, mely őt 1648-ban földre remélte sújthatni.

Sem a westfáliai békében, sem a későbbiekben, melyek Franciaország hódító politikájának egyes fázisait jelezték, nem volt része Angliának. Cromwell uralkodásának néhány erőteljes évét kivéve, belső forradalmi és pártharcai gátolták. 1688 óta azonban teljesen uralomra jut benne a protestantizmus és a parlamentáris kormány. Orániai Vilmos, eddig Hollandia helytartója, a francia túlsúly elleni küzdelemre állítja be a két, az európai egyensúlyt fenntartó tengeri hatalmat. Mikor a spanyol örökösödés megnyílik és azt nem szövetségesük, a császár nyeri el, hanem az utolsó gyenge spanyol Habsburg végrendelete által XIV. Lajos unokája, kész a nagy

európai koalíció Franciaország ellen. Anglia és Hollandiával egy sorban áll a császár és a királyságra emelkedett Poroszország. Kivéve a bajor választót és testvérét a trierit, egész Németország is velük tart. Franciaország táborában ezeken kívül csak Rákóczi Ferenc Magyarországá foglal helyet. Régi, megbízható szövetségesei közül a svéd oda van szegezve a muszka jeges pusztasághoz, a lengyel mocsárhoz, Törökország pedig nagy vesztes háborúja után tehetetlen. így sem a francia szervezet, sem a francia bátorság nem állhat ellen a nagy szövetségnek, oly vezérek alatt, mint Savoyai Eugén és Marlborough voltak. Az 1701-től 1709. terjedő évek hosszú sorát hozták a nagy francia csatavesztéseknek. Szinte csuda, hogy ez a már pénzügyileg is kimerült ország annyi ideig bírta. Már 1708-ban mindössze 20 millió frank maradt az évi költség fedezésére. Ez évben elveszett Lille is, a legerősebb határ vár. A büszke király békét kért, de azt Eugén és Marlborough csak a legmegalázóbb feltételek alatt lettek volna hajlandók megadni. Az újkori népek történetében az lett volna az első »megsemmisítő« béke. Károly kapná szerrinte az egész spanyol monarchiát, azonfelül Franciaország Anglia követeléseit tengerentúli birtokait illetőleg is teljesíti. Egyelőre csak fegyverszünetet adnak. Két hónap alatt a szövetségesek kiűzik Anjou Fülöpöt Spanyolországból, melynek nagy része francia kézen volt és pedig francia segítséggel. Addig biztosítékul átadják nekik a négy legfontosabb határvárat. Csak ha ez idő alatt az egész spanyol örökség III. Károly kezére jut, válik a fegyverszünetből béke.

Olyan szörnyű helyzetben volt Franciaország, hogy a király még ezeket a feltételeket

is elfogadta: csak az ellen lázadt fel büszkesége, hogy maga is segítse kiüzni unokáját. Ebben már gúnyt látott: inkább még egyszer megkísérelte a hadiszerecsét. De 1709-ben újabb nagy csatát vesz Malplaquetnél és Franciaország nyitva áll az ellenség előtt. A nyomort még fokozta a szokatlanul kemény tél; hisz már Malplaquetnél is éheztek a katonák. Béke kellett minden áron. Lajos külügyminiszterét küldi Hollandiába békét koldulni. Most már nemcsak arra kész, hogy unokája elűzésében részt vegyen, hanem még Elzász visszaadását is megígéri, csak országukat veszített német szövetségeseit helyezék vissza. Hallani sem akartak róla.

Angliának sok dicsőséget hozott ez a háború, de az államadósságát nagyon növelte. Franciaország hősiessége bámulatot kelt, megalázása óta már nem gyűlölik. A tory-párt különben is ellenségét látja a whig Malborougliban, kibenszinte megtestesül a háborús szellem és a közvélemény átalakulását ügyesen kihasználja ellene és neje ellen, ki egészen uralkodott a királynén. A királyné már szeretett volna e gyámság alól szabadulni és ezt a természetes érzést is célja elérésére fordítja Bolingbroke, a tory-párt ravasz vezére. Ezt a helyzetet tárja elé Seribe »Egy pohár víz« című vígjátékában. Csakugyan palotaforradalom volt ez, mely nemcsak kormányválságot idézett elő, hanem a békealkuban is döntő szerepet játszott. Nagy-Britannia — 1707-ben egyesült Skócia Angliával — már nem kívánta Károlynak az egész spanyol monarchiát. 1711 januáriusban a kormány egy titkos megbízottat küld Versaillesba a béke megkötése végett. Torcy emlékirataiban azt írja: egy francia minisztertől kérdezni: akarja-e a békét? akkor

annyi volt, mint egy súlyos betegből megkérdezni: akar-e meggyógyulni?

Az egész háborúnak a tengeri hatalmak előtt egy célja volt: megakadályozni a spanyol monarchia egyesülését a franciával. Csakhogy I. József császárnak 1711 áprilisában történt váratlan halála egészen új helyzetet teremtett. Fia nem volt: öccse Károly, ki Spanyolország trónjért küzdött, az egyetlen élő férfi Habsburg. Ha császár és egyúttal a spanyol világbirodalom királya, helyreáll V. Károly állama, »melyben nem nyugszik le a nap«. Ez époly veszedelmes lehetett, mint a francia világuralom, érte küzdeni nem volt a szövetségeseknek sem érdeke, sem szándéka. Nagy-Britannia még forma szerint tagja a koalíciónak, de titokban már megegyezik a franciákkal. Marlborough állását veszti, még el is ítélik. Eugén egyedül már nem győzhet; az angolok megtagadták közreműködésüket. A franciák már benyomulnak Németországba. Ilyen viszonyok közt kezdődött a békealku Utrecht ben. Minthogy a főpontokban a két nagyhatalom már megegyezett, 1713 április 11-én aláírják a békét.

Ebben ki kellett elégíteni a CSci szart és a többi szövetségest, Portugáliát, Poroszországot és Savoyát, azonkívül természetesen a békét dik táló Anglia is megkövetelte a magáét. Hollandiáról sem illett megfelelkezni, mellyel az-angolok, mert a császár mellett kitarottak, oly lenézően bántak, hogy a francia követ szemökbe mondhatta: nálatok határozunk rólatok, de nélkületek. Azonkívül Franciaország sem volt megsemmisíthető és Spanyolországnak, mely annyi áldozatot keülett, hogy hozzon, szintén nagyhatalomnak kellett maradnia. Mert a legfontosabb szempont

akkor az egyensúly fentartása. Annyira az, hogy mikor I. József 1703-ban kölcsönös örökösödési paktumot kötött öccsével, Károlyval, a két monarchia oszthatatlansága érdekében, főcélnek már nem a katolikus egyházat mondták, mint az előbbi rendelkezésekben, hanem Európa egyensúlyát.

Ennek első követelése, mely a szerződésben is elől áll, az, hogy Spanyolország, noha ott is Bourbon a király, sohasem egyesülhessen Franciaországgal egy fejedelem alatt. Szintúgy a tengeri hatalmak érdekében kötik ki, hogy a francia kereskedelem spanyol földön ne élvezzen nagyobb kiváltságokat, mint az utolsó Habsburg alatt. E két feltétel alapján Anglia V. Fülöpöt el is ismeri spanyol királynak.

A francia király megígéri, hogy nem támogatja tovább az angol korona pretendensét, Stuart Jakabot és lerombolja Dünkirchen várát és kikötőjét. Azonkívül átengedi Angliának az amerikai Hudson-Bay mellékeit, Akadiát és Új-Fundlandot, csakhogy a franciák az ottani vizeken tovább is halászhathatnak. Spanyolország egy külön szerződésben kötelezi arra magát (Assiento), hogy évenként 4800 néger rabszolgát vesz egy angol társaságtól. Területéből átengedi Gibraltár várát és Minorca szigetét. Anglia tehát akkor nyerte a Földközi-tenger kulcsát, északamerikai pozícióját pedig nagyon megerősítette. Még arra is kiterjedt szorgossága, hogy rabszolgakereskedő polgárainak a spanyol rovására illő hasznot biztosítson.

Hollandia területet nem nyert. A köztársaság kereskedői Franciaországban nem fizetnek több adót, mint az alattvalók, a heringkereskedés pedig szabad. Nekik adták ugyan át Belgiumot, de csak azért, hogy átszolgáltassák a császárnak, ki nem írta alá a neki kedvezőtlennek látszó békét. Még

azt a jogot is nyerte a köztársaság, hogy Belgium több várában őrséget tartson. Később megegyeztek a császárral, hogy a 35.000 főnyi őrség költségének $\frac{3}{5}$ -ét a császár fizeti, $\frac{2}{5}$ -ét pedig Németalföld. (Barriere-szerződés.) Hogy Belgiumot meg ne szállhassák a franciák, egyformán érdeke Angliának, Hollandiának és a birtokosnak, a császárnak, de Anglia e költség alól is kivonja magát. Jobban jár Savoya, mely erősebb határt kap Franciaország felé, azonfelül Sicilia királyságát, sőt kilátásba helyezik neki a spanyol trón örökösödését is, ha V. Fülöpnek nem maradna utóda. Földrajzi helyzetének megfelelően szembeállíthatja Anglia akár a császárral, akár Franciaországgal. Ez a kedvezés magyarázata. Portugália is nyer egy kis területet a spanyol határon, azonfelül az Amazonas folyó mellékén, Dél-Amerikában is egy darabot. Poroszországnak Galdria tartomány (az Ardenneknben) egy részével kell megelégednie, azonkívül Neufchatel grófságát kapja Helvéciában.

A császár ezt a békét nem fogadta el; követte mind a két Siciliát és Cataloniát is Spanyolországban, mely mindvégig hősiezen kitartott mellette. Még egy évig hadakozott, végre a rastatti békében meg kellett elégednie Belgiummal, Milánóval, Nápollyal és Sardinia szigetével. Ez a rastatti béke (1714 márczius 7.) úgy jött létre, hogy a két nagy hadvezér, Savoyai Eugén és Villars marquis, ki annyiszor állott egymással szemben a csataterén, miután egész éjen át írták a szerződést, hajnalban aláírták azt és egymás nyakába borultak.

Bizonyos párhuzamosság észlelhető az akkor, két nagy háborúnak, a spanyol örökösödési háborúnak és az északinak, melynek XII. Károly svéd király volt hőse, a befejezésében. A sző-

velségesek époly teljesen legyőzték csatában Franciaországot, mint a svédek a dánokat, az oroszokat, a szászokat és lengyeleket. Ha 1710-ben Eugén és Marlborough megkötik a békét, Franciaországot nagyon elgyöngíthetik; Elzászt mindenestre vissza vehetik. Ha XII. Károly győzelmei után és a szászokra és lengyelekre kényszerített béke után (1707) nem indul Péter cár ellen, Svédország még jó ideig megtarthatja túlsúlyát. Így majdnem egészen tönkre ment, mert nem békült meg idejében. A császár is sokkal kevesebbet nyert 1714-ben, mint amennyit még két évvel előbb könnyű szerrel elérhetett. A német birodalom pedig, nemcsak hogy Elzászt nem kapta vissza, hanem a mellette levő Lindau várát is elvesztette.

Úgy látszik még nehezebb jó békét kötni, mint győzelmes háborút viselni.

Mi maradt meg az utrechti békéből és meddig?

Megmaradt Anglia túlsúlya a tengeren, melyet nemcsak Franciaországgal, hanem régi szövetségeseivel, Hollandiával szemben is kíméletlenül kiaknáz. Megmarad Franciaország területének ép-sége, gazdagsága, sűrű népessége, mely őt még mindig Európa első szárazföldi hatalmasságává teszi. Megmarad Spanyolország is, bár európai melléktartományaitól megfosztva, mint első gyarmati birodalom. De már a császár nem élvezi soká örökösödés által nyert tartományait. Igaz, hogy 1718-ban még növeli birtokát azáltal, hogy a néptelen, terméketlen Sardinia helyett Sicília ősi, művelt, dúshozamú földjét cseréli be. De a két Sicília már 1736-ben elvész, elvész 1793-ban Belgium, 1796-ban Lombardia is. Ez visszakerül ugyan 1814-ben, de még egy félszázadig sem marad nála. Lehetetlen volt ily távoleső, mások

kapzsiságát kihívó tartományokat közvetlen összeköttetés nélkül összetartani. Savoyai Eugén előre látta ez országok elvesztését; azért jósolta, hogy Magyarország lesz majd a birodalom súlypontja.

Ausztria azáltal is vesz, közvetve bár, de annál jelentékenyebben, hogy közvetlen határán két új nagyhatalom nő fel. Igaz, hogy a török már nem az, de azzá lesz a muszka Nagy Péter által, azzá a porosz Nagy Fridrik kezében.

Ami azonban a háborúnak, úgymint a békének legfőbb célja volt, a spanyol és francia hatalmak széjjeltartása, csak formailag sikerült. Igaz, hogy nem egy király uralkodott Madridban és Parisban, de a két udvarnak Angliával szemben egy volt az érdeke és így, ha nem is lett volna közöttük családi paktum, egységesen kellett eljárniok. Mikor Anglia 1740-ben hadat izen Spanyolországának, a francia hadüzenet sem késik soká, épígy történt 1756-ban és 1776-ban is. Az első háborúban körülbelül egyensúlyban marad a két erő, a másodikban Anglia kerekedik felül és megalapítja uralmát úgy Kelet-Indiában, mint Észak-Amerikában, a harmadikban is fenntartja túlsúlyát, noha ellenségeihez Hollandia is csatlakozik, a tenger úrnője marad, de az északamerikai gyarmatok forradalma és független állammá alakulása kétségtelenül legnagyobb diadala volt a Bourbonpolitikának, mert ketté választotta az angol-szász népet és Nagy-Britanniának idővel komoly és veszedelmes vetélytársat nevelt.

Erőre nézve tehát nincs a két ellenfél között különbség és ha van, az inkább az egyesült franciák és spanyolok részén található. Ha azért mégis az angol marad felül és az ragadja magához a kereskedelmi, ipari és tengeri hatalmat, annak a két rész belső fejlődése közti nagy különbség az oka.

Anglia szabad szelleme győzött az abszolutizmus fölött. Nemcsak hazánk sorsa fölött döntött a belső fejlődés sokkal inkább, mint a külső viszonyok alakulása: úgy volt ez másutt is.

E kor háborúi és békekötései már általánosak, mert a tengeri hatalomait és gyarmatbirtokért folyó küzdelmekkel párhuzamosan folyik, úgy 1740-48-ig, mint 1756-63-tól a nagy harc Ausztria és Poroszország közt is. Ezek eredménye gyanánt Nagy Fridrik elfoglalja Sziléziát és azt egy nagy koalícióval szemben egyedül Angliával, mint szövetségessel, a hubertsburgi békében meg is tartja. Nem követelt sem többet, sem kevesebbet, mint amennyit meg is tarthatott.

A megvetett kis Poroszország győzelme gazdasági, kulturális és katonai berendezésének utánzására bírta Ausztriát. Az angol győzelemnek még nagyobbak a következései. Az angol ideák elterjednek Franciaországban is és ez az erjedés, melyet okoznak, forradalomban tör ki. Annál is inkább, mert a kiváltságok megszüntetése és minden tehetségnek megillető helyére juthatása sokkal nagyobb kilátást nyithatott a sikerre a háború megújítása esetén.

2. A francia forradalom és Napoleon békekötései.

A francia forradalom ellen állandóan nagy koalíciók küzdenek, melyeket nemcsak a felforgatás szellemével ellenkező legitim és konzervatív elv, hanem közvetlen politikai érdek kovácsol és tart össze. E koalícióknak egy állandó vezére van, úgy a forradalom, mint Napóleon idejében: Anglia, mellette még Ausztria leghívebben kitartó,

úgy hogy ezek a küzdelmek lényegeken a XVII. és XVIII. század harcainak egyenes folytatása gyanánt tűnnek fel. Azzal a különbséggel, hogy Anglia, melynek már óriás a gyarmatbirodalma, a szárazföldi harcokban aránylag csak csekély részt vesz és csak a hosszú háború legutolsó stádiumában lép fel seregével is mint döntő tényező. Mikor 1792 tavaszán, még XVI. Lajos indítványára, a francia törvényhozó gyűlés Magyarország és Csehország királyának — Ferenc még nem volt császár — megüzenni a háborút, még csak a porosz csatlakozik hozzá. Csak 1793-ban, a király kivégzése után, üzen hadat a konvent Angliának, Spanyolországnak, Hollandiának is; ezekhez csatlakoztak Portugália és Nápoly. Az elvi nagy ellentét mellett, hiszen Kaunitz már 1791-ben kifejtette, hogy Franciaország új alkotmányával kilépett az európai szolidaritásból, Angliánál döntött az a gondolat is, hogy teljesen szétrombolja régi ellensége gyarmati birodalmát, Ausztriánál és a porosznál pedig az a remény, hogy területüket megnagyobbíthatják és Franciaországot másodrendű hatalommá süllyesztenek. 1793-ban, mikor az osztrák seregek Elzászban állanak és Belgium visszafoglalása után sorban elfoglalják a határváratokat, délfelől a spanyolok nyomulnak elő, Toulon az angolok kezében van és az egész országot szörnyű polgárháború emészti, mindez közeinek látszik a megvalósításhoz. De a francia nemzet hősiessége, melyet a jóléti bizottság rettenetes energiával szervez és vezet, csakhamar véget vet e váratkozásoknak. 1794-ben helyreáll az egyensúly. 1795-ben Poroszország kilép a koalícióból. Eddig is kettős politikát folytatott, egyik szemével mindig a vele szövetséges Lengyelország felé sandított, hogy azon Oroszországgal osztozhasson.

Katalin cárnő ugyanis nagy hévvel apostolkodott a többi hatalomnak a háborúba vonulása mellett, hogy ezalatt háborítatlanul végezessen a törökkel és lengyellel. Ebből a második felosztásból Ausztria ki is maradt. A baseli békében (1795.) Poroszország a Rajna balpartját átengedi a köztársaságnak, de kiköti az egész a Majnától északra eső Németország semlegességét. A Majna vonala tehát itt szerepel először, mint Németország kettéválasztója. Spanyolország, mely mégis az angolban látja igazi ellenségét, szintén megbékél és csak Haiti szigetének még birtokában levő felét veszti. Érdekes, hogy még a békekötés előtt egy Habsburg, Ferdinánd toszkánai nagyherceg, Ferenc császár testvéröccse ismeri el elsőnek a köztársaságot.

A baseli béke Spanyolországot ismét Franciaországhoz köti és így voltakép a családi paktum folytatása. Németországra nézve abban áll jelentősége, hogy nagyobb részének még egy évtizedre nyugalmat, békés fejlődést biztosított. Ez a német irodalom aranykora. A francia köztársaság pedig eléri azt, mi után annyi királya hiába küzdött: a Rajna balpartját.

Mindez azonban csak ideiglenes, hisz a háború teljes dühvel folyik tovább. Ebben jelentkezik, mint döntő tényező, Bonaparte Napoleon. Győzelmei békére kényszerítik a kétségbeesetten védekező Ausztriát is. A campoformiai békében (1797 okt. 17.) Ausztria is lemond a Rajna egész balpartjáról, Belgiummal együtt. Ezért cserébe kapja Velencét szárazföldi birtokaival együtt. Különös játéka a sorsnak, hogy az ifjú köztársaság odaadja Európa legrégebb és legfényesebb múltú köztársaságát épen a konzervatív gondolkodás és a legitimitás leghivatottabb képviselőjének.

Talán még furcsább, hogy Ferenc császár ezt az ajándékot elfogadja. Ott, hol négyzetmérföldek és lélekszám szerint mérik ki a kompenzációkat, vége az elveknek.

De nemcsak a francia fegyver győzött és hódított: győzni és hódítani kellett általa a köztársasági eszmének. Már 1795 elején, mikor a franciák oda bevonulnak, batáv köztársasággá alakul át Hollandia és szoros szövetségre lép a nagy köztársasággal. Bonaparte, mint Olaszország ura, ott egész sorát állítja fel az új republikáknak. Lombardiából szövetséges cisalpin köztársaság lett, Nápolyból parthenopei, sőt 1798-ban a régi római is feltámadt, de rövid időre. Ugyanakkor az ősi svájci Eidgenossenschaftot is átalakították demokratikus modern állammá, mely természetesen szintén az anyaköztársaságnak fizetett adót és állított katonát. Ez apró köztársaságok arra valók is voltak, hogy Franciaország nagy hódításait leplezzék, mivel valósággal csakis tőle függtek. Csupán a Rajna balpartját és Belgiumot kebelezték be nyilvánosan, történeti jogon, mert a régi Gillia oda is kiterjedt.

A campoformiai béke a legrövidebb léleketűek közül való volt. Anglia még folytatja a háborút. A francia kísérletek a lázongó Írországban megvetni lábukat, kudarcot vallanak. Bonaparte Egyiptomba megy, hogy onnét megtámadhassa Britanniát, legsebezhetőbb helyén, Indiában. Távolléte megadja Ausztriának a reményt, hogy most csekélyebb kockázattal megújíthatja a háborút. Anglia sem fukarkodik szubszidiumaival, I. Pál cár, Katalin fia pedig erős hadsereget állít Szivarovnak, a török és lengyel győzőnek vezetése alatt. A francia követet Bécsben inzultáltatják, a rastadti kongresszust, mely a német birodalomi

ügyek elintézése végett ült össze, székely huszárak szétverik, a francia megbízottak közül kettőt megölnék, egyet megsebeznek. Itáliában már 1798-ban folyt a küzdelem, 1799 elején már mindkét fél nagy seregekkel szállott táborba.

Ebben a háborúban a koalíció visszafoglalta Itáliát, hol csak Genova maradt franciakézen és Németországot is megtisztította a franciáktól. Csak Helvéciában foglaltak a franciák oly erős állást, hogy Szuvarov és az osztrák vezérek sehogysém bírtak ellenök boldogulni. Mégis bízhattak a végleges győzelemben, hisz Bonaparte oly távol volt, flottáját megsemmisítette Nelson és szinte lehetetlennek látszott visszatérése. Villámcsapás gyanánt hatott szerencsés hazaérkezésének híre, melyet gyorsan követett az államcsíny 1799 novemberben és első konzullá választása. 1800 elején sereget szervez, átkel vele a Szent Bernát-hágón és egy csatával, Marengónál visszaserzi mindazt, mit annyi vér árán nyertek addig a szövetségesek Itáliában. Majd Moreau a Rajnától az Isarig hatol előre, Münchent is elfoglalja és Hohenlindennél nagy győzelmet arat, melynek következtében nyitva útja Bécs felé. Ügy látszik, mintha az első konzul lángesze és szerencséje előtt misem lehetetlen. Békét kíván Anglia is, hol a háború lelke, Pitt Vilmos lemond és békülékenyebb kormány alakul. Lunevilleban összeülnek a megbízottak és már 1801 febr. 9-én aláírják a békét a köztársaság és Ausztria közt.

A győztes nagy mérsékletet tanúsított. Ausztriának nem kellett új területi áldozatokat hoznia. De a dinasztia olasz secundo- és tertio generációját, a toscanai nagyherceg és a modenai herceg, elvesztik birtokukat. Majd kapnak kárpótlást Németországban, hol a császár beleegyezett a sze-

kularizációba, vagyis a szent római birodalom szétrombolásába. így lett a toscanai fejedelemből Salzburg nagyhercege. Országát, mint királyságot, a spanyol király fia kapta. Nápolyban helyreállt a királyság, Rómában a pápai hatalom. Franciaország beleegyezik abba, hogy Velencében új pápát válasszanak, ki el is foglalta székét. Sardinia királya elveszti szárazföldi birtokait, minthogy északi és közép Itália most már francia tartomány, szükséges ennek az átjárónak teljes biztosítása. Jellemző, hogy most nem köztársaságokat állítanak fel, mint néhány évvel ezelőtt, hanem királyságokat, így is jelezve, hogy Franciaország már a monarchia felé tart.

Egy évvel később Angliával is létrejött a béke Amiensben. Akkorra a franciák kivonultak Egyiptomból, az angolok elfoglalták Máltát. Most Franciaországnak visszaadtak mindent, mit elvettek tőle, csak Trinidad-szigetét vették el Nyugot-Indiában a spanyoloktól és Ceylon szigetét a hollandusoktól. Viszont a franciák kivonultak a Jón-sziget ékből, Velence régi birtokából és ott külön köztársaság alakult. Malta szigete volt az Eris almája. Ezen úgy egyeztek meg, hogy visszaadják Sz. János lovagrendjének, de az sem angolt, sem franciát nem fogadhat be.

Ez a béke, melyhez oly szép reményeket fűzött az emberiség, egy évig volt érvényben. Az angolok nem mentek ki Máltából; nagyon is fontos volt nekik ez a hajóállomás Olaszország és Egyiptom közt. A Jóremény-fokát sem adták vissza a batáv republikának. Megtorlásul a francia sereg megszállja Hannoverát, az angol királyi család anyaországát. Minthogy a tengeren nem szállhat szembe Angliával, Napoleon arra irányozza egész energiáját, hogy seregét átvihesse

a szigetre és szárazföldrivé tegye a háborút. Bizik abban, hogy a spanyol és a francia flotta együttműködése lehetővé teszi az átkelést és Boulogneban, már mint császár, nagy táborot gyűjt össze.

Csakhogy ez a sereg nem a csatornán megy át, hanem 1805 nyarának végén a lehető leggyorsabb menetben indul Bécs felé. Létrejött a harmadik koalíció, Ausztria, Oroszország és Anglia közt, melynek hivatalos indító oka az volt, hogy Napoleon felvette az olasz királyi címet is, Genovát pedig, mely eddig névleg köztársaság volt, bekebelezte birodalmába. A koalíciónak kimondott célja, Franciaországot régi határai közé szorítani vissza. Igen nagy sikerrel kezdődött: Nelson Trafalgarnál tönkrevverte az egyesült spanyol és francia hajóhadat. Franciaországnak már nem volt flottája és többé nem is gondolhatott átkelésre. Viszont Napoleon no v. 15-én bevonult Bécsbe és dec. 2-án Austerlitznél a »három császár csatájában« legfényesebb diadalát aratta. Az oroszok hazamentek, Ferenc császár pedig békét kért. Ezt Pozsonyban kötötték meg dec. 25-én.

Ez az első béke, melyben a francia császár, félretéve eddigi mérsékletét, már kíméletlen hódító. Ausztria nemcsak újonnan szerzett velencei birtokát veszti el, hanem a Habsburgoknak ősi birtokairól, Tirolról és Elő-Ausztriáról azaz a Boden-tó és a Rajna közti területről is le kell mondaniuk. A két német tartományt a szövetséges Bajorország és Württemberg kapja, a királyi címmel egjütt. Velencét az olasz királyság. Franciaország negyven milliónyi hadisarccal elégszik meg. Egyetlen kárpoztlás Salzburg, melyért a nagyhercegnek majd Würzburg jut.

E békekötés célja, nemcsak Ausztria gyöngítése, hanem a délnémet királyságoknak szembe-

állításával vele, hogy azok, ha a császár másfelé volna elfoglalva, a magok erejével is fékentartassák az Angliával cimboráló bécsi udvart.

Voltakép ez XIV. Lajos politikájának folytatása, a westfáliai béke megújítása sokkal erősebb eszközökkel. Ez annál inkább lehetséges, mert Poroszország inkább franciapárti és ha a porosz nép az utolsó háborúban Ausztria mellett kívánt volna is állást foglalni, az udvar neutrális maradt, sőt elfogadta Napóleontól Hannoverát, mi a teljes elszakadást jelentette Angliától.

Németország, mint politikai egység, tehát megszűnt. Megszűnt valósággal már a szent római birodalom is. Ferenc viselte ugyan még e címet, az osztrák császárral együtt, melyet 1804-ben vett fel, hogy ép oly örökös császári legyen dinastiája, mint aminővé akkor Napoleon tette a magát. De befolyása Németországban már semmi: Ott a rastatti kongresszus óta likvidálás folyik. Kárpótolni kellett azokat a fejedelmeket, kik a Rajna balpartján levő birtokaikat elvesztették. E kárpótlás az egyházi fejedelmek birtokainak szekularizációjából került ki. Ezt az alkalmat aztán a többi világi fejedelem is kihasználta birtokainak kikerekítésére. Bonaparténak és minisztereinek, különösen Talleyrandnak kegyétől függ a préda felosztása: ei Ceii el másik nagy protektor. Csúsznak, másznak előttük a német uralkodók, elől a porosz király. A porosz a westfáliai püspökségeket kapja és Erfurtot, mely a mainzi érseké volt. Baden, Hessen-Cassel, Salzburg, Württemberg területnagytájon felül választói címet nyernek, holott tudták, hogy császárt többé nem választanak. Az egyházi fejedelmek közül csak Dalberg mainzi érsek, Napoleon rajongó híve, tartja meg rangját és birtokát. A

sok, birodalmi püspökség, apátság, grófság eltöröltetik, a birodalmi városok közül csak Hamburg, Lübeck, Bréma, Frankfurt, Augsburg és Nürnberg maradnak meg. Igaz, hogy ez egyszerűsítés volt, a feudalitás romlása, de egyúttal vége egy épen ezeréves hagyománynak. Nagy Károly helyébe, ki megalapította, most az újfrankok császára készül ülni, mint Nyugat uralkodóinak feje.

Ily viszonyok közt szűnik meg 1806-ban a német nemzet szent római birodalma«. Közvetlenül az idézi elő lassú haldoklása végét, hogy a délnémet fejedelmek Rajna-szövetséget alakítanak, Franciaországgal véd- és támadószövetségre lépnek és 63.000 embert állítanak részére. A szövetség protektora a császár, kancellárja Dalberg, székhelye a régi császár koronázó város, Frankfurt (1806 júl. 12). A szövetség tagjai aug. 1-én kilépnek a regensburgi diétából, Ferenc pedig aug. 6-án lemond római császári méltóságáról.

Ausztria nem mozdulhatott. Poroszország, melytől Napoleon ismét el akarta venni Hannoverát, hogy békét köthessen Angliával, hol akkor, Pitt halála után, a franciabarát Fox állott a kormány élén, a rajnai szövetség megalakulásának hírére, hadilábra állította seregét. A cár Austerlitz után nem kötött békét, így készen állott a negyedik koalíció, természetesen ismét Angliával, mint bankárral. A porosz király a francia sereg eltávolítását követelte Németországból. Ugyanez nap, 1806 okt. 8-án a francia sereg átlépte a porosz határt. Nem telt egy hétbe, okt. 14-én Jenánál és Auerstadtnél szétverte a porosz hadakat. Két hét múlva Napoleon bevonult Berlinbe.

Ott adta ki, minthogy Fox halála után ismét a, harcias irány kerekedett felül, a konti-

mentális zárról szóló dekrétumát. E szerint ő ép úgy blokád alá veszi Angliát a szárazföldön, mint ahogy az zár alá helyezte az összes francia kikötőket. Hamburgtól egész Brestig, az Atlanti-óceán mellett. Hogy ezt a káprázatos tervét keresztülvihesse, szüksége volt a szárazföld összes kikötőire. Ily módon az angol kíméletlenség, mely semmibe sem vette a semleges államok jogát, belekényszerítette a császárt abba a gigantikus gondolatba, hogy Európa összes tengermelléki államait Anglia edlen mozgósítsa, akár erőszakkal, akár jó szerével.

A háború tovább folyt; csak most érkezett meg az orosz hadsereg. Ennek nyomában eljut Napoleon Lengyelországba, melynek felszabadítása már régóta politikai számításainak egy fontos cikkelye, már azért is, hogy e keleti nagyhatalmak között teljesen személyéhez kapcsolt állam legyen. A lengyel sár, »az ötödik elem«, tán nagyobb akadálya hadiműveleteinek az orosz seregnél. Végre Friedlandnál megállnak a hátráló oroszok s Napoleon Marengo évfordulóján ismét egyikét nyeri döntő győzelmeinek (1807 jún. 14). Sándor cár békét kér és azt, személyes találkozásukkor, Tilsit ben, július 7-én meg is kötik. Két nappal később a szövetségesétől elhagyott porosz király is hozzájárul a békéhez.

Napoleon előtt e béke megkötésénél kettős cél lebegett. Poroszországot, mely őt meg merte támadni, lehetőleg meg kellett aláznia, lehetetlenné tenni, hogy ezentúl is fegyvert foghasson. Az orosz cárt pedig, kire oly nagy szüksége van Anglia miatt és a szárazföldi zár keresztülvitele végett, nemcsak szövetségesévé, hanem barátjává kell tennie. A személyes érintkezés a könnyen hevülő, Angliát különben sem kedvelő

cárral lehetővé tette neki mindkét feladat megoldását.

Eszerint Oroszország igen könnyű feltételeket nyer. Területéből mitsem vesz, sőt nyer. Az addig porosz uralom alatt álló litván Bialystok kerülete az övé lesz. A pozsonyi béke után Talleyrand, meg akarván nyerni Ausztriát, neki kínálja kárpótlásul a mai Romániát, az akkori oláh fejedelemségeket. Ferenc császár nem fogadja el, mert ez a foglalása örökre ellentétbe helyezné az oroszsal. Sándor nem oly kényes. Nem állja szövetségesének, kinek Nagy Eridrik sírjánál Örök hűséget esküdött, elvenni még csak jiem is nagyon értékes birtokát.

Poroszország ellenben elveszti összes, az Elbától nyugatra eső birtokait. Elveszti még Szilézia egy kerületét is, mellyel Napoleon hú szövetségesét, a szász királyt gazdagítja. Ez van hívatva olyan szerepre a porossal, mint a bajor az osztrákkal szemben. Ezért ő kapja, történeti jogon, hisz 1691-től 1763-ig családja uralkodott Lengyelországon, a porosz lengyel birtokaiból alakított varsói nagyhercegséget. is. Az Elbától nyugatra eső terület a császár legifjabb öccsének, Jeromenak jut, mint Vesztfália királyának.

Ezenfelül a porosz király köteles elzárni folyóit s kikötőit az angolok elől. Hadisarcot fizet, melynek összege nincs is megállapítva, és míg azt meg nem fizetik vagy más fedezetet nem nyújtanak, a francia sereg, az ország költségén ott marad és a várakat sem üríti ki. A hadisarcot később 100 millió frankban állapították meg, de mindenféle ürügy alatt egyre emelték, hogy Poroszország ne fizethesse és a francia seregnek ne kelljen kivonulnia a várakból, melyekből úgy Ausztriát, mint Oroszországot szemmel tarthatta.

Összesen több mint egy milliárd frankba került a felére csökkent államnak ez a megszállás. Hogy pedig teljes tönk ne álljon be, Napoleon azt a jóakaró tanácsot adta III. Fridrik Vilmos királynak, ne tartson sereget, hisz nem visel háborút. Hosszú alkudozás után beleegyezett abba, hogy 42.000 embert tartson, de semminő más fegyveres népet, honvédséget, stb., stb.

Kétségtelen, hogy az a béke és azok a feltételek, melyek később még annyira súlyosították, szolgált a mostanában St.-Germainban kötött »megsemmisítő « békének mintájául és forrásául. Mert még az is megvolt bennök, hogy a porosz csapatoknak legalább egy napi járásra kell maradniuk a megszállott váraktól, az egész országon át pedig hét katonai, illetőleg tápvonalat kellett részükre berendezni.

Titkos cikkelyekben megegyezett Napoleon Sándorral Törökország felosztásáról. Csak Konstantinápolyon kaptak össze, mert az, Napoleon szava szerint, világuralom. Megegyeztek, hogy együttesen ajánlanak békét Angliának és ha az el nem fogadja, együttesen járnak el ellene.

Világos, hogy az orosz barátság nagyon biztosította Napóleon állását. Kész is volt Franciaország régi barátjait, Svédországot és a törököt, odadobni a muszkának, csak maga végezhesen teljesen Nyugati- és Közép-Európával. Tilsit tehát nem igazi béke, csak egy lépcső, mely a világuralomhoz vezethet.

Mikor a harmadik koalíciós háború kezdetén egy angol-orosz flotta Nápoly elé érkezett, a királyné, Mária Terézia leánya és az udvar igen szívesen fogadták. Igaz, hogy annak a semlegeségnek, melyet a király ígért, mikor visszahelyezték, ez az eljárás nem felelt meg. Napoleon azzal

a kijelentéssel válaszolt: »a Bourbon-dinasztia megszűnt uralkodni«, francia sereg vonult be és József, a császár testvérbátyja lett ott király. 1800 tavaszán a batáv köztársaságot királysággá változtatta és oda öccsét, Lajost helyezte. Tilsit után ugyanazon mód kívánt eljárni legrégibb, hú szövetségesével, valójában alattvalójával, a spanyol királlyal. Megszállotta Portugáliát, Angliának 1703 óta tényleges hűbérét, hogy a kontinentális zárt ott is foganatosítsa. A királyi család Braziliába menekült. 1808 tavaszán lemondásra bírta a spanyol királyt és fiát, oda helyezte át Józsefet, Nápolyt pedig sógorának, Muratnak adta. A spanyol még sem engedte, hogy idegen uralkodót tegyenek nyakába. A francia barátságot a legnagyobb gyűlölet váltotta fel, alig fegyverzett guerillák szállottak szembe a francia seregekkel. Saragossa városa, mely alig volt megerősítve, hősiezen kiállja az ostromot. Már 1808 júl. 21-én, a spanyol népfelkelés előtt egy egész francia hadtest letette a fegyvert. Ez volt az első sikeres nemzeti ellenállás, mely eddig Napóleonnal szembeszállott. Bukásának alapokait spanyol vállalatában kell keresnünk. Portugália is felkelt, megérkezett az angol segítség is. A levernt népek fellélekztettek.

Sándor cár azonban kitartott Napoleon mellett, mert csak az ő segítségével szerezhette meg a dunai fejedelemségeket, tán Konstantinápolyt is. Magatartása a poroszt is visszatartotta, Ausztria ellenben nem szűnt meg fegyverkezni. Napoleon fenyegetése nem használt, pedig itt is használta egy levelében azt a formulát, melyet a nápolyi Bourbonok ellen alkalmazott. Az udvar, különösen Ludovika Mária császárné, tüzesen kívánta a háborút, noha Sándor cár kijelentette, hogy hű

marad szövetségesehez. Biztak abban, hogy Napoleon Spanyolországban van elfoglalva, számítottak angol segítségre és az első sikerek után porosz közbelépésre is. Mindenekfölött reményüket az újonnan szervezett, honvédséggel is kiegészített hadseregükbe vetik, melyet Károly főherceg, addig Napoleon egyetlen méltó ellenfele, vezet. Ausztriának ez volt első, talán egyetlen nemzeti háborúja.

Ausztria támad, de Napoleon hamar ott terem Bajorországban, több csatában győz és három héttel a hadjárat kezdete után, május 15-én bevonul Bécsbe. Schönbrunnból felszólítja a magyar nemzetet a hitszegő dinasztiától való elszakadásra, függetlensége visszanyerésére, de itt nem talál visszhangot. A Dunán átmegy, Károly főherceg nyomába, de Aspernnál (máj. 21., 22.) nagy csatát vesz és a megáradt folyam még visszavonulását is veszélyezteti. Ha akkor Poroszország és az orosz ellene fordulnak, tönkre tehetik, de bár a porosz népben is nagy az izgalom, királya visszatartja, a cár pedig sereget küld Galíciába. Így Napoleon időt nyer, újjászervezi, erősíti seregét, Győrnél legyőzi a magyar inszurrekciót, aztán ismét átmegy a Dunán és Wagramnál nagy diadalt arat (július 5-6.). A bajorok egy francia hadosztály segítségével leverik a tiroli nép hősiességét. Ferenc császárnak ismét békét kellett kérnie. A győző már a monarchia három részre tagolására gondol, de aztán felülkerekedik benne az a gondolat, hogy jobb lesz Ausztriával megbékélni, mert a jövő igazi ellenség a muszka. Ferenc császárt különösen az a félelem bírta békére, hogy különben elveszti trónját. Minthogy a Magyaróvárban folyó alkudozás igen lassan indult meg, Napoleon szep-

tember 14-én ultimátumot küldött. Ép egy hónappal később Schönbrunnban aláírták a békét.

Ebben Ausztria Bajorország javára lemond Salzburgról és Felső-Ausztria egy részéről, azonfelül Karniolaát, Görzöt, Friault, Karinthia egy kerületét, Triesztet, a magyar tengerpartot és Horvátországot a Száváig engedi át. Napóleon e tartományokból Illyria királyságát alakította és azt közvetlenül magának tartotta. Ily módon akart magának utat nyitni a Balkán felé, úgy mint 1800 évvel előbb Augustus császár. Nyugat-Galicia egy részét a varsói nagyhercegség kapta, a keletinek tarnopoli kerületét pedig a cár, kinek, úgy látszik, elve volt azok rovására növelni birodalmát, kik iránt titokban a legnagyobb szimpátiát táplálta.

Napoleon ekkor tetőpontját éri el hatalmának. Nőül nyeri Ferenc császár leányát, Rómát is elfoglalja, a pápát onnét fogságba viszi Franciaországba, birodalmába bekebelezi Hollandiát is, sőt még Spanyolország nagyobb részét is meghódítja. Készül a döntő összeütközésre a cárral, ki megtagadta tőle nővére kezét és ki nagyon nehezen tűri már barátja túlsúlyát. Népe is elégedetlen, mert a kontinentális zár egészen tönkretette kereskedelmét, kivitelét.

Olyan sereg, minőt a világ még nem látott, ment át 1812 júniusban a muszka határon. 600.000 fegyveres, köztük, mint szövetséges, 30.000 osztrák és 20.000 porosz. Félév múlva ép ezt a kettőt kivéve, kik nem sokat vesztek, csak néhány ezren jöttek vissza a Niemenen át. elrongyolva, éhezve. A muszka tél, nem a muszka fegyver végezte ezt a pusztítást. A »grande armée« úgy járt, mint a »győzhetetlen armada«.

Már december 30-án konvenciót kötött Yerk

porosz generális a muszkákkal, mely szerint neutrális marad, az oroszok ellen még királyi parancsra sem szolgál március 1-ig és az orosz seregek átvonulását nem háborgatja. Amint a muszkák közeledtek, Poroszország megkezdte a mozgósítást. A király Danzignak és az odera-melléki váraknak kiürítését kívánta Napóleontól. A válasz késett, Fridrik Vilmos március 1-én ismét szövetségre lépett Sándorral és midőn a válasz tagadónan ütött ki, március 17-én megüzente a háborút. Napoleon új sereget szervezett, le is győzte az oroszokat és poroszokat, de nem oly megsemmisítően, mint régebben szokta. Ezért elfogadta Ausztria közbenjárását. E hatalomnál volt most a döntés. Ezért a francia császár Mária Lujzát nevezte ki régensnek, apósának pedig Sziléziát ígérte, segítsége fejében. Metternich a béke feltételeiül kitűzte a varsói nagyhercegség megszűnését, a rajnai szövetség felbontását és Poroszország nagyobbítását. Később, mikor látta, hogy Franciaország gyengül, megtoldotta e pontokat Ulyriának és az egész porosz területnek visszaadásával. E feltételek alapján is megmarad Napoleon túlnyomó hatalma, hisz övé egész Olaszország és a Rajna vonala, Hollandiával együtt. De Metternich világosan látott és Rcichenbachban június 27-én kötelezte magát a szövetségesek mellé állásra, ha Napoleon a feltételeket el nem fogadja. Drezdába ment Napoleonhoz, ki lealázónak tartotta az ajánlatot és kérdezte Metternichet: mit kapott Angliától? Beleegyezett azonban a fegyverszünet meghosszabbításába, mely alatt békekongresszus tárgyalt Prágában. Augusztus 8-án ultimátumot küldött Ferenc császár, de Napoleon nem fogadta el most sem birodalma csökkentését. Augusztus 11-én Ausztria hadat izent,

Így jött létre a nagy koalíció, melyben a három keleti nagyhatalom mellett ott volt Svédország, amelyet Bernadotte, Napoleon volt marsallja kormányzott, Spanyolország, Portugália és mint mindig, Anglia. A francia hadakat a vereségek hosszú sora éri úgy Németországban, mint Spanyolországban. 1814 első napján a szövetségesek átmennek a Rajnán, majd Wellington az angolokkal és spanyolokkal átkelt a Pyreneusokon. Napoleon egyenlőtlen erővel kétségbeesetten védekezik, néha győzelmet is arat, de hiába. A szövetségesek 1814 március 31-én bevonulnak Parisba és helyreállítják a királyságot. A csaszai Fontainebleauban április 6-án lemond és elmegy egyetlen megmaradt birtokába, Elba szigetére.

3. A bécsi kongresszus.

Újra rendbe kellett hozni a sarkaiból kikölkent Európát. Ez a feladat a Ferenc császár által Bécsbe összehívott kongresszusra hárult. Megjelentek ott majdnem az összes fejedelmek minisztereikkel, képviselve volt ott a legyőzött Franciaország is és Talleyrand szava ott is a legnyomatékosabbakhoz tartozott. Mintha fáztak volna a komoly kérdések elintézésétől, eleinte multságoknak örvendett e romjaiból újra éledt régi világ. »A kongresszus táncol, de nem halad«. Ugy mint a westfáliai gyűlésen is, két feladat volt megoldandó: az általános európai kérdések, és különösen e területiek mellett a forradalom és Napoleon által ízekre bontott Németország új berendezése is.

Az ünnepeket igen kellemetlenül zavarta meg az a hír, hogy Napoleon elindult Elbából, akadály nélkül eljut Parisba és ismét császár. Békét ajánl,

de azt el nem fogadják. Talleyrand indítványára már az első hírekre elhatározták, hogy vele, mint a köznyugalom megbontójával, nem tárgyalnak, hanem törvényszék elé állítják. Waterlooán az angolok és poroszok legyőzik, ő ismét lemond fia javára, de azt el nem fogadják, hanem vissza-helyezik XVIII. Lajost, a Bourbonokat.

Akkorra a bécsi kongresszus elvégezte munkáját. Eleinte mindenki hozzászólott, de lassanként kialakult az öt nagyhatalom tanácsa, mely minden európai kérdésben döntött és mely azóta napjainkig megmaradt az európai ügyek legfőbb fórumának. Főképp a szász és a lengyel kérdts megoldása okozott nagy nehézséget, annyira, hogy miattuk csaknem ismét általános háborúra került a dolog. Talleyrandnak ugyanis sikerül Ausztriával és Angliával megegyezésre jutni a porosz király és Sándor cár ellen. Csak Napoleon visszatérése bírta a már ezét válókat kölcsönös nagyobb engedékenységre.

Egész nagy köteteket töltenek meg a kongresszus határozatai és aktái. Elég azonban, ha belőlük csak a legfontosabb, különösen területi megállapításokat foglaljuk össze.

Ausztria végkép lemond Belgiumról, lemond előausztriai birtokairól is, csak Vorgrlberget tartja meg. Visszanyeri ellenben Velencét Dalmáciával, egész Cattarón túlig és Lombardiát. Területe sokkal egységesebb, zártabb lesz, de német területe inkább fogy, mint növekedik.

Poroszország viszont régi lengyel birtokai nagy részét átengedi Oroszországnak és ezekért tisztán német nagy területeket nyer, Szászország nagyobb felét, Svéd-Pomerániát és a Rajna mellékén a szekularizált nagy egyházi fejedelemségek javát. Már is több a német lakosa, mint Ausztriá-

nak; csakhogy két félre oszlik: egy nagyobb kele-tire és egy kisebb nyugatira, melyet az angol dinasztíának visszaadott Hannovera teljesen el-választ egymástól.

Belgiumot Hollandiához csatolják. Mivel már nem nagyhatalom birtoka, erősebb gátat kell vonni Franciaország hódító vágyának. Ugyanaz tehát a cél, mint Poroszországnak nyugot felé tolásával. Az orániaiak németalföldi királyságá-hoz csatolták még a német Luxemburgot és Lini-burgot is. De e gyarapodásáért nagy árt kellett üzetnie: Anglia nemcsak Ceylont tartotta meg, hanem az oly nagy jövőre hivatott Kap-földet is, Afrika déli csúcsát.

Franciaország elleni bástyául szolgált végre Svájc is. Hozzácsatolták a francia Genfet és Wallist is, mint külön kantonokat. A szövetség 22 kantonból áll; mindegyik saját ügyeit önállóan intézi és egyformaszámú követet küld a szövetség-tanácsba. A köztársaság fontos geográfiai helyzete-nek megfelelően, területét az európai közjog védelme alá helyezték és mindenkorra semleges-nek nyilvánították. Ez tehát a közakarát által teremtett, első neutrális állam.

Olaszországban Lombardián és Velencén kívül az osztrák dinasztia tagjai még Toscanában, Modenában és Pannában is uralkodtak, melynek a Napóleontól elvált Mária Lujza lett herceg-asszonya. A pápai állam helyreállott, de Ausztria őrsegeket tarthatott Ferrara és Commachio váraiban. Nápoly és Sicilia ismét egyesül a Bourbonok alatt. A szardíniai király nemcsak régi birtokait kapja vissza Savoyával és Nizzával, hanem Genova is az övé lesz. Az eredeti szándék szerint a többi velencei birtokkal a jón szigetek is Ausztriának jutottak volna, de mivel ott már

autonóm köztársaság volt, inkább lemondott róluk Ferenc császár és Anglia lett protektoruk.

Franciaország a Bourbonok visszahelyezésekor, 1814-ben nemcsak régi határait kapta vissza, hanem még azokon túl is, ha nem is nagy, de igen értékes német területet. Ezt a nagyobbodást Sándor cárnak és Talleyrand ügyességének köszönte. Napoleon teljes bukása után, a második párisi békében (1815 nov. 20) némileg szigorították a feltételeket. Saarbrücken és Saarlouis a porosznak jutott, Landau a bajornak, Philippeville Németalföldnek. Savoya és Nizza is jobb határt nyert. Azonfelül Franciaországnak 700 millió franknyi sarcot kellett fizetni, melynek megtérítéséig 150.000-nyi szövetséges sereg Wellington vezetése alatt szállja meg az északkeleti départ ement okát.

Talán egyetlen eset a történelemben, hogy egy diadalaival annyira visszaélt, most teljesen levert nemzettel ilyen nagylelkűen bántak.

Természetes, hogy Anglia magáról sem feledkezett meg. A nagy hollandus gyarmatokon felül még megkapja Európának két aránylag csekély, de helyzetüknél és kikötőjük jóságánál fogva igen fontos szigetét: Máltát és északon Helgolandot. Királya visszakapja Hannoverát. Elveszi még Franciaországtól az Indus-oceánban fekvő igen gazdag Mauritius szigetét (Ile de France).

Legtöbbet azonban Oroszország nyert. Finnországot, melyet 1809-ben ragadott el Svédországtól és Beszarábiát, melyet 1812-ben, angol közvetítéssel nyert a bukaresti békében a töröktől, meg is tartotta. Azonkívül megkapta majdnem az egész porosz Lengyelországot, Varsóval. Ezt Metternich mindenkép meg akarta akadályozni; úgy akarta volna, hogy ez ismét a poroszé legyen,

már azért is, hogy Szászországot ne kelljen szét-darabolni. A porosz azonban, kire elég súlyos katonai és politikai feladatot rótt nyugati határa, nem akart keleten is szembe állni hatalmas szomszédjával, kihez oly szoros barátság fűzte. Így nyomult előre az orosz hatalom Európa kellő közepéig, egyaránt veszély osztrákra és poroszra nézve. Sándor cár ily módon némileg Napoleon helyébe lépett és megkezdődött az angol politikának az orosz ellen való irányítása.

Ezt az orosz hegemóniát maguk a lengyelek is elősegítették. Sándor cár, ifjúkori barátjának, Czartoriszky Ádám hercegnek tanácsára hallgatva, úgy lépett fel, mint a lengyel alkotmányosság és nemzetiség biztosítója. A kongresszus megállapítása szerint Lengyelország királyság, a cár uralma alatt, de külön alkotmánnyal és nemzetiséggel (Kongressspolen). Krakó városa felölném birtak megegyezni, ezért kerületével külön kis köztársaságot alkottak belőle. Ez volt a lengyel függetlenségnek utolsó csekély maradványa.

Svédország elvesztette Finnlandot és pomerániai birtokát, de Norvégiát nyerte, melyet azonban csak perszonális unió kötött hozzá. Ez Bernadotte érdemeinek elismerése, de egyúttal büntetése Dániának, mely mint a Keleti-tenger bejárójának öre, angolelles volt.

A westfáliai békében még szerepel Erdély: a bécsi kongresszus határozatai még csak nem is említik Magyarországot. Nem veszik be az európai közösségbe a szultánt, mint Ausztria óhajtott volna: ebben is Sándor cár győzött. Viszont a görögök felszabadítása érdekében történt felszólalás is eredmény nélkül hangzott el. Határozatot hoztak még az északafrikai kalózállamoknak (Tripolisz, Tunisz, Algír) megfékezésére.

Németország ügyeiben is ötös tanács határozott (osztrák, porosz, bajor, württembergi, hannoverai). Szászország, mely végig kitartott Napoleon mellett, akkor is, mikor a rajnai szövetség tagjai elszakadtak *tőle*, ki volt zárva; királyát Pozsonyban internálták. Az erősen felbuzduló német érzés az egységes császárság dicső hagyományának megújítását követelte, és ha ez megvalósul, akkor másra, mint Habsburg császárra, gondolni nem lehetett. De ezt az igazi egységet lehetetlenné tette a porosz nagyhatalom és ezért Metternich oly megoldásra törekedett, mely a többi fejedelmet Ausztria köré csoportosítsa, ha kell, a porosz ellenében is. Így nem jöhetett létre más, mint a XVIII. századi szent római birodalomnak valamelyes javításokkal összekötött ismétlése. Nem a nemzetet szervezték, hanem a fejedelmi hatalmat.

A német szövetségnek 39 tagja van, alig egy huszada ez a régi birodalomnak. A szövetség tanácsába mindegyik tag küld megbízottat. Ez az egyetlen egyesítő. A tanácsban Ausztria megbízottja elnököl; ez a régi császárság maradványa. A birodalmi törvényszéket azonban Bajorország ellen mondása megghiúsította. A gyűlés Frankfurtban tanácskozik: A kisebb ügyeket egy «zűkebb tanács intézi el, melyben a tizenegy nagyobb államnak 1-1 szavazata van, a kisebbeknek összesen csak hat. A nagyobbak a teljes ülés elé kerülnek, melyben Ausztriának és Poroszországnak 4-4 szavazata van, tehát egyenlők. Ott azonban a szövetség minden tagjának van legalább egy szavazata.

Poroszország nem veszi be a szövetségbe Pózen tartományát, Ausztria pedig csak cseh-német tartományait veszi be, úgy hogy nagyobb

része kívül marad. A külföldi fejedelmek német birtokai (Luxemburg és a dán uralom alatt álló Schleswig-Holstein) szintén tagjai a birodalomnak. Birodalmi háborúban valamennyien, népességük arányában kötelesek csapatokat állítani. A west-fáliai békéhez képest nagy haladás, hogy német fejedelmek egymás ellen külföldi hatalommal nem léphetnek szövetségre.

Bizony tákolmány volt az egész, annak a szellemnek kifolyása, mely a történeti jogokat, amennyiben a fejedelmek gyakorolták azokat, teljes értékűeknek vette, a népjogokat meg semmibe. A német szövetség aktájában benne van ugyan, hogy minden országnak lesz rendi alkotmánya, de még ez is csak a déli országokban vált valóvá. A porosz király ezt 1815 május 22-én ünnepélyesen megígérte ugyan de nem teljesítette.

De a bécsi kongresszus egész munkája is alig más, mint csupa kompromisszum, még a legitimitást is csak ott veszi tekintetbe, hol erősebb érdek nem áll vele szembe. Igazi cserebere folyik népekkel, területekkel. Tiltakoznak ellene a határozatból kizárt, bár a háborúban részt vett államok: a pápa, Spanyolország, Portugália. Tiltakozik ellene a mindenütt és különösen Németországban megsértett nemzeti érzés. Nem is szólva a liberálisok és felvilágosultak haragjáról és kétségbeeséséről.

Ezért külön biztosításra kellett gondolni. Ez elsősorban annak érdeke, ki legtöbbet nyert és legtöbbet veszthet: az orosz cáré. Sándor cár, midőn Napoleon bukása után koronás társaival Parisban mulatott, felhasználta ez együttlétet arra is, hogy őket céljainak megnyerje. A vallásos miszticizmus összenőtt benne az uralom vágyával és a kicsapongással. A porosz király hajlott sza-

vára barátságból, Ferenc császár, 7uinden ideáltól idegen, azért engedett, mert az egészben csak frázist látott. így jött létre a szent szövetség oklevele 1815 szeptember 26-án. Eszerint a három uralkodó, az utolsó évtizedek lesújtó hatása alatt elhatározta, hogy kölcsönös viszonyukat »a Megváltó szent vallására épített igazságokra alapítja, hogy úgy belső kormányukban, mint a külső politikában csak az igazságot, a békét, a keresztyén szeretetet tartják szem előtt, mert az emberi intézményeket csak a fejedelmek szilárdíthatják meg. Egymást testvéreknek nézik, kik a gondviselés eszközei, mert az igazi uralkodó Isten és Jézus Krisztus. Ezt ajánlják népeiknek is, mert a béke csak jó lelkiismeretből fakadhat. Szívesen fogadnak maguk mellé minden hatalmasságot, mely ez elveket vallja és belátja, mennyire szükséges az oly soká nyugtalanított nemzetekre nézve az igazság követése«. A szövetségbe lépett aztán a többi fejedelem is, kivéve az angolt, ki az alkotmányra hivatkozott és különben is gyűlölte a cárt, a pápát, mert a szövetség egyenlőknek nézi a keresztyén felekezeteket és a szultánt, ki az egészzet nyílt fenyegetésnek vette. De a világnak e megpróbáltatások után szüksége volt békére; annyira ki volt merülve, hogy az árát nem igen kérdezte.

Meddig maradt ez a szinte Örök békét ígérő megállapítás érvényben?

De a forradalmi törekvések iránt irányult, akár társadalmi, akár nemzeti azok alapja. Ezért figyelemmel kísérnek minden mozgalmat, mely kitöréshez vezet és mielőtt az nagyobb kiterjedést vehetne, közbelépnek és elnyomják azt. Egyre találkoznak, 1818-ban Aachenben, 1821-ben Troppauban aztán Laibachban, végre

1823-ban Veronában, hogy minden lehető forradalmi kísérletet elfojtsanak. Napoleon halála hírére (1821 május 5-én) fellélekzenek, de aztán veszik észre, hogy nem egyessel, hanem népekkel, nemcsak népekkel, hanem eszmékkel van dolguk. Kémek, feladók hálózata borítja el, úgy mint Magyarországot, Ausztriát és Németországot is, pedig ez országokban ugyancsak biztos talajon áll a lojalitás. Egyebütt titkos társaságok keletkeznek, melyek a politikai gyilkosságtól sem rettennek vissza, hogy a meglevő állapotnak véget vessenek. Ilyenek lepik el nemcsak a román országokat mind, hanem Oroszországot is. Parisban 1820-ban leszúróják a trónörökös, Berry herceget, hogy a dinasztia kipusztuljon. Spanyolországban ugyanazon évben katonai forradalom tör ki, mely helyreállítja az 1812-iki igen szabadelvű alkotmányt. 1821-ben Sardíniában és Nápolyban tör ki a katonáknak a Carbonarik titkos társasága által vezetett forradalma. Ausztria mandátumot kap helyreállítani a rendet Itáliában, Franciaország ugyanazt a feladatot végzi Spanyolországban.

Volt azonban két kérdés, mely nem volt oly könnyen elintézhető, mert a nagyhatalmaknak nemcsak a Szent-szövetségben nyilvánult érzését sértette, hanem egymással szembeállította érdekeiket is.

Görögország szabadságharca legitim ura, a szultán ellen irányul. így fogja fel Metternich, így hat Sándor cárra is, hogy békén nézze hitsorsosai lemészárlását. De Oroszország százados hagyománya mást parancsol. Mihelyt hatalmi érdekek összeütközése merül fel, oly éles az ellentét egy része Oroszország, más része Anglia és Ausztria közt, hogy Metternich teljes művésze-

tére van szükség a nyílt szembeszállás megakadályozására. A vége mégis az, hogy orosz, francia és angol közösen leverik a törököt és Görögország, bár csak kicsi, de önálló állam lesz. A legitimitáson tehát máris csorba esett.

Még nagyobb világtörténeti jelentősége van a Szent-szövetség másik kudarcának. Spanyolországban azok a katonák lázadtak fel, kik nem akartak Dél-Amerikába menni az ottani gyarmatok felkelésének elnyomására. Mikor Napoleon elfoglalta Spanyolországot, az angolok az anyaországtól elszakadásra bírták a gyarmatokat, egyrészt azért, hogy ne kerüljenek francia uralom alá, másrészt, hogy kereskedhessenek velők, mert a spanyol kormány kizárta birtokaiából minden más állam forgalmát. Ez a forradalom annyira általánossá vált, hogy a spanyol sereg semmikép sem bírja a roppant terjedelmű országokat elfoglalni. Már pedig bizonyos, hogy VII. Ferdinánd, Spanyolország királya, ennek a világrésznek legitim ura. Kell tehát, hogy őt a szövetség segítse és a forradalmi hidra fejeit leszelje. Sándor cár erre hajlandó is, már azért is, mert Angliában látja az igazi ellenséget és komolyan foglalkozik egy sereg átküldésének gondolatával. Ezt azonban nemcsak Anglia ellenzi, hanem az északamerikai egyesült államoknak gyorsan feltörekvő hatalma is. Épen az orosz készülődések hatása alatt állította fel Monroe elnök elveit, melyek közt a legfőbb, hogy ezentúl európai hatalom amerikai ügyekbe ne avatkozzék és ott területet ne foglalhasson. A köztársaság elismerte déli testvéreinek függetlenségét és Anglia csakhamar követte példáját.

Ezek kétségtelenül nagy kudarcai voltak a legitim eszmének, de mintegy a periférián men-

tek végbe. Do az már a helyzet lényegébe vágott, mikor Georg Canning angol külügyminiszter 1826-ban Nagy-Britannia támogatásával biztatta a függetlenségüket, szabadságukat visszanyerni óhajtó nemzeteket. Ott nemsokára liberális kormány váltotta fel a toryékét és máris volt egy elsőrangú nagyhatalom, mely nemcsak hogy maga volt alkotmányos, hanem igyekezett lehetőleg mindenütt meghonosítani az alkotmányos szabadság intézményeit.

A Szent-szövetség elvei tehát alig tíz éven át uralkodnak Európán.

Angliának ez a fellépése visszahat Franciaországra is. Az 1830-iki júliusi forradalom végkép megbuktatja a Bourbonokat és a velők túlsúlyra jutott reakciót. Mint Széchenyi írja: egy ember már nem parancsolhat harminc milliónak. Azóta a két liberális nyugati nagyhatalom szembeáll a három keletivel. A júliusi forradalom nyomán megmozdul az olasz és a német is. Lengyelország felkel az orosz, Belgium Hollandia ellen. Másutt még győz a reakció, a lengyeleket is leverik hősies küzdelem után, de Belgium a nyugati hatalmak diplomáciai és katonai támogatásával kivívja függetlenségét és azt, valamint semlegességét a londoni konferencián, 1831 november 15-én elfogadta és biztosította mind az öt nagyhatalom.

Így területi tekintetben is csak 16 évig állott fenn a bécsi kongresszus által megszabott állapot.

Ismét a nyugalom évei következtek. 1846-ban azonban a lengyel nemzeti mozgalom arra készítette Ausztriát, hogy elfoglalja Krakót. Ebbe szomszédjai beleegyeztek. 1848-ban azonban ismét forradalom van Parisban, mely aztán a német,

olasz és magyar nemzetet is magával ragadja. Oroszország segítségével győz a reakció és ha a nyugalom nem is, a területi állapot helyreáll. Helyreáll a rövid szabadsági és egységes mámor után Németországban a szövetségstanács is.

4. *A párisi kongresszus.*

Oroszország ki akarja használni azt a kedvező helyzetet, melyet Magyarország régen előkészített leverése, Ausztria megsegítése és Németország megalázása által nyert. Követeli *már* 1849 végén, Ausztriával együtt, a magyar és lengyel menekültek kiadását, de Anglia és Franciaország ellenmondásába ütközik, kik a szultánt védelműkről biztosítják. Majd a jeruzsálemi Szent-sír körül támasztott zavarok alkalmat nyújtanak a cárnak, mint a görög vallásúak főprotektorának a hathatós közbelépésre. Franciaországban már helyreállott a császárság III. Napoleon alatt, ki bár a reakció emelte fel, nem hagyhatta el nagybátyja muszkaellenes hagyományát és kit személyesen is sértett I. Miklós fennhézájása. Franciaország tehát mint a katolikusok védője lép fel a cár ellen. Ez Angliához fordul Törökország felosztásának tervével, de visszautasítják. Számíthat azonban, mint hitte, a neki annyira lekötelezett Ausztria hálájára és a gyöngye porosz király barátságára és elhatározza a háborút.

A török vitézül védekezik, a francia és az angol segítségére sietnek, majd Sardinia is csatlakozik hozzájuk. Ausztriát is meg akarják nyerni, de az, mint láttuk, sehogy sem bírja elhatározni magát; noha világos érdeke azt megkövetelte volna, visszatartja és az oroszról teljesen elválni

nem engedi a Magyarországon elkövetett közös bűn. Poroszország is semleges ugyan, de inkább az orosz felé hajlik. A szövetségesek hajóhada a krími félszigetig szállítja seregeiket (1854), hol többször legyőzik az oroszokat és vitéz védelem után elfoglalják Szebasztopol erős várát (1855 szeptember 7). I. Miklós 1855 márciusban meghalt, utóda II. Sándor kész a békére, hogy birodalma belső bajain segíthessen. Beust szász miniszter útján történt az első érintkezés, de Oroszország megalázást látott abban, hogy a Fekete-tengeren csak meghatározott számú hadihajót tarthasson és nem engedett. Ekkor Anglia buzgólkodott leginkább a háború folytatásáért, míg III. Napoleon már Ausztriában látta az igazi ellenséget és kész volt további céljai érdekében ép úgy közeledni Oroszországhoz, mint azt nagybátyja tette. Rábírta Ausztriát, mely Szebasztopol eleste után bátrabban lépett fel, hogy vele együtt ultimátumot küldjön Pétervárra. Ennek tartalmát már 1854 júniusban megállapították: Oroszország lemond a dunai fejedelemségek fölött gyakorolt protektorátusáról. Ennek helyébe a nagyhatalmak garanciája lesz; a Duna torkolatán semmi sem akadályozza a hajózást; az 1841-iki szerződést, mely minden hatalom hajói előtt megnyitja a tengeri szorosokat, minden hajóhad elől pedig elzárja, módosítják; végre a cár lemond a török birodalomban élő keresztyének protektorátusáról is, mivel helyébe a nagyhatalmak közös törekvése lép a keresztyének jogainak megerősítésére, do a szultán méltóságának sérelme nélkül. Ehhez járult még Besszarábia egy része átengedésének követelése. Ezen az alapon ült össze a kongresszus Parisban 1856 február 25-én.

Fényes összejövetel volt ez is, de csak a külügyminiszterek és a melléjük rendelt megbízottak vettek benne részt. Eleinte még egy nagyhatalom is hiányzott. Poroszországot nem hívták meg, csak utólag, azért mert az 1841-iki a tengerszorosokra vonatkozó egyezséget az is aláírta. Viszont megjelentek a porta és Sardinia képviselői is. Gróf Walevszky külügyminiszter, a nagy Napoleon törvénytelen fia, elnökölt. Nyomban fegyverszünetet hirdettek március 31-éig és annak letelte előtt való nap aláírták a békét.

Semlegesnek nyilvánítják a Fekete-tengert. Oroszország azon csak parti közlekedésre szolgáló hajókat tarthat, melyek számát és nagyságát, külön konvenció állapítja meg. A Duna torkolatánál minden szerződő állam tarthat két-két könnyű hajót, a hajózás szabadságának ellenőrzésére Oroszország határigazítást enged Moldva felé. így jutott a Duna torkolatának északi partja (Reni, Kilia) román kézre. Külön bizottságot küldenek ki a torkolatok hajózhatóvá tételére szolgáló munkák vezetésére. A porta a két fejedelemségnek önálló és nemzeti kormányt enged; ez ügyben is bizottságot küldenek Bukarestbe. Ügy Moldva és Havasalföld, mint Szerbia kiváltságai a hatalmak közös biztosítása alá helyeztetnek. A porta közli a szultán parancsát, mely keresztyén alattvalóinak jogokat nyújt és a kongresszus kimondja, hogy ez éppen nem jelent beavatkozást Törökország belső ügyeibe. Végre az összes hatalmak biztosítják Törökország területének sértetlenségét és befogadják ezt a birodalmat is Európa államai közé.

Mint a háborúnak, úgy a békének is főcélja Törökország területi épségének megőrzése és keresztyén alattvalóinak felszabadítása a kizáró-

lagos orosz befolyás alól. Az orosz hatalom visszaszorítását szolgálta úgy a Fekete-tenger neutralizálása, mint Besszarábia egy részének elvétele és Moldvához csatolása. Mikor Anglia ezt keresztülvitte Ausztriával együtt, az orosz Orlow azt súgta szomszédjának, Cavournak fülébe: »Ausztria képviselője nem tudja, mennyi könnyébe és véérébe kerül majd országának ez a határigazítás«. A háború céljának megfelel az a külön szerződés is, mely Ausztria, Anglia és Franciaország között a kongresszus tartama idején kötött és melyben megállapítják közös eljárásukat arra az esetre, ha bárki megsértené a béke határozatait. Ha e szerződésben Törökország érdeke mellett megnyilvánul Ausztriának az az óhajtása is, hogy veszélyes elszigeteltségéből kimeneküljön, úgy másrészt Napóleon császár osztrákellenes politikája is előreveti árnyékát, mikor a görög ügyekkel kapcsolatban szóba hozta az elnök az olasz félsziget helyzetét és azt az elnyomást, mely alatt sínylődik. Ez ellen Ausztria azonnal tiltakozott, mint miben a kongresszus nem illetékes, de hiába, az olasz kérdést Európa Areopagusa előtt mégis felvetették.

Mi maradt meg e kongresszus megállapításaiából és meddig?

Törökország integritása, bármennyi szerződés biztosította is, mégsem volt fenntartható. Itt sem a külső helyzet a döntő, hanem a belső hanyatlás. Már 1859-ben, Ausztria és a szultán ellenére, egy fejedelmet választ Moldva és Havasalföld és nemsokára létrejön Románia közös elnevezése. 1867-ben a szultán örségei kivonulnak Szerbia váraiból. Ugyanazon óv óta folytonos lázadásban van Kréta-szigete. A Fekete-tenger semlegessége sem tart tovább. Már 1870-ben,

felhasználva a nagy francia-német háborút, egyszerűen felmondta Oroszország e szerződést és az 1871-iki londoni konferencia ezt jóváhagyta.

Olaszországról most csak beszéltek, de máihárom évre tette került a sor. Ausztria 1859-ben a villafrancai békében elvesztette Lombardiát és hét évvel később Velencét is. A kis Sardinia pedig Itália királyságává nőtt és szintén, a francia-német háború felhasználásával, 1870-ben Rómát is elfoglalta és székvárosává tette.

Hosszabb tartamú volt azon nemzetközi nagy kérdések elintézése, melyekkel e gyülekezet, a bécsi kongresszus példáját követve, szintén foglalkozott. Április 16-án kelt a tengeri jogot szabályozó kijelentés. Már a háború alatt keresztülvitték az Amerikai Egyesült-Államok a semlegesek jogát oltalmazó követeléseiket. Ezek most általános nemzetközi törvénné válnak: a kalózkodás tilos; a semleges lobogó fedezi az ellenséges árút is, kivéve a hadi dugárút; semleges árú, kivéve a hadi dugárút, ellenséges hajón sem kobozható el: végre, csak a valósággal végrehajtott (de nem az ú. n. papírblokád) valósággal kötelező. E határozatokat elfogadta még Anglia is, mely oly soká küzdött ellenük, csak Spanyolország, Mexikó és formai okokból az Egyesült-Államok tagadták meg hozzájárulásukat.

5. Bismarck békekötései.

III. Napoleon politikájának útja, minden tétovázása mellett is, egészen világos. Előbb Oroszországot akarta elszigetelni és legyőzni, aztán Ausztriát. Mindkettő sikerült és a francia császár egy évtizedre megújította Franciaország

diplomáciai hegemóniáját. Szavát, mint orákulumot várták és fogadták az udvarok és a tőzsdék. Tekintélye elismerésén felül területet is nyert: a sardíniai király segítsége fejében átengedte neki Savoyát és Nizzát, ősi tartományait, melyek lakossága aztán népszavazás útján is Franciaországhoz csatlakozott. így tehát délkeleten el volt érve a természetes határ. Igaz, hogy Itáliának nagyhatalommá emelkedése éppen nem felelt meg Franciaország érdekének, de ezt ellensúlyozta részben Rómának állandó megszállása francia csapatokkal és az a remény, hogy az olasz hű gyámola marad a császárságnak. Még csak a Rajna vonal megszerzése volt hátra: azaz Poroszország legyőzése. Mire azonban erre került volna a sor, a porosz királyság Németországgá nagyobbodott.

Még mindig az 1848-iki, akkor füstbe ment eszmék, különösen a nemzetiségi, mozgatták a világot. Ha az olasz egység megvalósulhatott, miért ne válhatna az annyira laza német szövetségből is egy hatalmas állam? Ennek létesítése volt álma az egész művelt németiségnek. Gazdaságilag Poroszország már megvalósította ezt az egyesítést, a gazdasági szövetség a Zollverein által, melybe az érdek egymásután belevitte a porosz politikai vezetéstől irtózó német államokat. A később belépni óhajtó Ausztria kizárása legjobban mutatta, hogy gazdasági kérdésben mily keveset nyom a rokonszenv. A politikai egyesítésen 1848 óta két nagy párt dolgozott. Az egyik a nagy-német, mely Ausztria elsőségéhez ragaszkodott továbbra is, a másik a kis-németnek csúfolt, mely porosz vezetés alatt, Ausztria nélkül kívánt erős, egységes birodalmat, az államszövetség helyébe szövetséges államot.

(Staatenbund, Bundesstaat). Ez a párt már 1849 áprilisban, mint a frankfurti nemzetgyűlés többsége megkínálta a császári koronával IV. Fridrik Vilmos porosz királyt. Ő azonban, legitimista gondolkozásánál fogva, de különösen az orosz miatt, azt el nem fogadta. Kijelentette azonban, hogy ez a választás oly igényt nyújt neki, melyet megbecsül, de határozatot efelől csak a német kormányok hozhatnak. A kormányok tehát, nem a nép.

Egy évtizeden át Poroszország, mint láttuk, alig szerepel a nagy politikában. Mikor 1859-ben a franciák győznek Olaszországban, Ferenc József segítségre szólítja fel Poroszországot, tekintettel arra, hogy Németország határa is veszélyben forog, de nem ér el semmit. Hanem ez a veszély arra bírja a régenst, Vilmost, ki beteg bátyja helyett kormányzott, hogy serege kiegészítéséről gondoskodják. Erre azonban a képviselőház liberális többsége nem hajlandó. Mikor bátyja meghal, Vilmos király Bismarck-Schönhausen Ottót nevezi ki miniszterelnökévé, ki addig Frankfurtban, Parisban és Pétervárott volt követ és már 1848 előtt is vezetője a konzervatív és ó-porosz pártnak. Bismarck a képviselőház ellenére is végrehajtja a hadsereg jelentékeny szaporítását és midőn a képviselők ez ellen tiltakoznak, 1862 októberben kijelentette: »nem szavakkal és többségi határozatokkal döntenek el a korkérdését — ez volt a hiba 1848 és 1849-ben — hanem vérrel és vassal«. Az osztrák követnek pedig azt ajánlotta »tegye át a monarchia súlypontját Budára«.

Másrészt Ausztria sem mond le, nem akarja, hogy kiszorítsák Németországból, hol félezredév óta az első szerepet játszotta. Mióta Olaszország

elveszett, a német hegemonia még értékesebbé válik. Annak elnyerésére pedig kilátást nyit, hogy 1861 eleje óta német centralista, valamelyes alkotmányos színezetű kormánya van Schmerling alatt, akkor, mikor Poroszországban épen erős a konfliktus korona és képviselőház között. Nemcsak a fejedelmekre és katolikusokra számíthat tehát, hanem a liberálisok egy részére is. E helyzetet felhasználva Ferenc József, 1863 nyarán Frankfurtba hívja tanácskozásra a német fejedelmeket és a birodalmi városok követeit, hogy ott együtt megvitassák a Németország szervezésére kidolgozott tervezetét. A fejedelmek meg is jelentek és csak a porosz király maradt el; Bismarck nem engedte oda. Schmerling Frankfurtban is úgy járt, mint Bécsben, hova a magyarok nem mentek Reichsrathjába. így az elnöklő császár nagy ügyessége és körültekintése nem vezetett eredményhez.

Felmerült az a gondolat is, hogy a két német nagyhatalom mellé a közép- és kis országok lépjenek mint harmadik, egyenlő rangú tényező (triász). Ez a megoldás kedvezett volna Ausztriának, de Poroszországot szinte állandó kisebbségre kárhoztatja. Tervezője Beust szász miniszter, elkeseredett ellensége volt Bismarcknak.

Mindezen kérdéseknél sokkal erősebben érdekelte akkor a német közvéleményt Schleswig-Holstein sorsa. Ezt a két német tartományát a dinasztia változása alkalmával a dán trónra kerülő IX. Krisztián egészen be akarta olvasztani birodalmába. Ez ellen a német szövetségtanács felszólalt és az augustenburgi herceg, mint jogos örökös érdekében megszállatta csapataival Holsteint. Bismarck elérkezettnek látta az időt a cselekvésre. Nagyobb ellenállástól nem kellett tartania, a nagy-

hatalmak beavatkozása sem valószínű és minden nehézség elhárítására közreműködésre szólítja fel Ausztriát is. Ez nem maradhatott el ott, hol a német közvélemény megnyeréséért folyt a verseny. 1864 február 1-én osztrák és porosz seregek bevonultak Schleswigbe. A dánok hősiesség ellenállását megtörték és már október 30-án aláírják a békét, melyben Dánia átengedi Schleswig-Holstein és Lauenburg hercegségeit a két német nagyhatalomnak. Az osztrák és porosz abban egyeztek meg, hogy Holsteint az első, Schleswiget a másik fogja kormányozni a végleges elintézésig. A békekötés előtt Londonban tartott konferencián igen erősen szóltak ugyan Poroszország ellen, de nem határoztak ellene semmit. A porosz király pedig akkorra korona jogászai által kimondatta, hogy a hercegségek voltaképp jogosan őt illetik, nem az augustenburgi herceget.

Ausztria ennek a hercegnek szívesen adta volna át a hercegségeket, csakúgy, mint a német szövetség nagy többsége, de Poroszország erre sehogy sem volt hajlandó. Ezért kész megvívni Ausztriával is, a német fejedelmekkel is. Bismarck bízhatik Oroszország barátságában, a francia irigységet és kapzsiságot pedig általános, a Rajna vidékére vonatkozó ígéretekkel fegyverzi le. Szövetsége Olaszországgal arra kényszeríti Ausztriát, hogy két fronton harcoljon és a porosz sereg száma, jobb fegyvere és fegyelme, meg Magyarország elégedetlensége biztosítja a győzelmet. Ausztria szárazon és tengeren legyőzi az olaszokat (Custozza, Lissa), de a poroszok folytonos diadalmenetét meggátolni nem bírja. Itt is a belső fejlődés döntött. A königgrätzi nagy vereség után (1866 júl. 3.) a poroszok akadály nélkül eljutnak Pozsonyig és majdnem Bécsig. Ferenc József Velencét átengedi

Napoleon császárnak. Július 21-én fegyverszünetet kötnek. Ezalatt a poroszok nemcsak az északi, hanem a Majnától délre eső német fejedelmek csapatait is legyőzik, úgy hogy egész Németország szervezésének misem áll útjában.

Nikolsburgban már július 26-án aláírták az előzetes békét, a véglegeset Prágában augusztus 23-án. Főpontja az, hogy Ferenc József beleegyezik Németország újjáalakításába Ausztria részvétele nélkül. Elismeri, hogy a porosz király a Majnától északra eső fejedelmekkel és városokkal szorosabb szövetségi viszonyba léphet. Az e folyótól délre eső országok is külön egyesületet alkothatnak, mely az északnémet szövetséggel nemzeti egyezsége léphet, de nemzetközi tekintetben független. A császár Schleswig és Holsteinra vonatkozó jogait a királyra ruházza át, de úgy, hogy Schleswig északi, dán nyelvű lakossága népszavazással dönthesse hovatartozása felől.

Ausztria 30 millió tallérnyi hadisarcot fizet, de területet nem vesz. Ez Bismarck érdeme, ki a gazdag német-cseh vidékre éhes királyától kiereszokolja ezt az engedményt. Mert a nagy államférfiú meggondolta, hogy úgyis fájó sebet ütött a Habsburg-büszkeségen, nem akarta, hogy az még jobban elmérgesedjék. Tudta, hogy az egységes Németországnak Franciaország halálos ellensége lesz annál is inkább, mert Napoleon, a közvetítő, nem kap semmit. Oroszország sem lesz mindig megbízható. »Ausztriát előbb le kell győzni, aztán megnyerni« voltak szavai. A porosz után kellenül békét kötött a megvert olasz is.

Előre volt látható az összeütközés Franciaországgal és erre el kellett készülni. Poroszország már nemcsak az északnémet szövetség katonaságával rendelkezik, melyhez tartozik a bekebelezett

Hannovera és a dinasztíája alatt maradt Szászország is, hanem katonai konvenciók kötelezik fegyveres segítségre a még független német államokat is, a bajort, a württembergit, badenit és hessendarmstadtit is. Olaszország, mely a porosz fegyvernek köszöni Velencét, erről meg nem feledkezhetik. Ha az osztrák nem is, a magyar megbízható barát. Az angolhoz a dinasztíát szoros családi kapocs fűzi és az angol közvélemény szívesen üdvözölte Németország egyesülését. Oroszországot már 1863-ban nagyon lekötelezte. Mikor a lengyel forradalom idején minden más nagyhatalom ellene fordult, sőt már engedményeket követelt a lengyelek részére, a porosz egyenesen támogatta a cárt a mozgalom leverésében. Azóta is ápolta az oroszokkal való »toronymagasságú« barátságot. Bismarck művét csak úgy látta biztosítottnak, ha európai koalíció ellen nem kell küzdenie: ez belátó mérsékletének magyarázata.

A francia közvélemény Poroszország győzelmében hazája veszedelmét látta. Napoleon császár megingani látta trónját, ha valami kompenzációt nem nyer. Ezért idegesen tapogatózott, nem kaphatna-e valami rajnamelléki várat, vagy esetleg egy-két belga területet. Bismarck mindezekben határozottan ellenmondott. Végre arra bírta a császár Hollandia királyát, engedje át neki Luxemburgot, melynek fővárosában eddig porosz őrség volt. Bismarck a fontos határvidék elidegenítését casus bellinek jelentette ki. Franciaország még készületlen és nem támad. Végre abban egyeznek meg a nagyhatalmak, hogy Luxemburg neutrális legyen. Mivel Poroszországnak vissza kellett onnét vonnia őrségét, a francia közvélemény ebben diplomáciai győzelmet látott és némileg megnyugodott.

Napoleon azonban erélyesen folytatta készülődéseit, tudta, hogy egész Németország katonailag egyesült. Szövetségeseket is talált Olaszországban és Ausztriában. Már készen volt a közös haditerv, mikor Spanyolország 1870 július elején Leopold hohenzollerni herceget készült királynak megválasztani. Július 5-én a francia parlament előtt kijelentette a kormány, hogy bízik Németország bölcsességében, hogy ez meg nem történik, mert Franciaországnak meg kell gátolnia az európai egyensúly c felforgatását. Erre a herceg visszavonta jelöltségét. Ezzel azonban nem elégedett meg a császár, nyilatkozatot követelt Vilmos királytól, hogy az ügy egész lefolyása alatt nem volt szándékában Franciaországot sérteni. Vilmos ezt a nyilatkozatot nagy mérséklettel bár, de megtagadta, végre pedig július 13-án nem fogadta az unszólo francia követet. Bismarck, ki most már maga is akarta a háborút, ezt mindenféle hírül adta és így a francia háborús pártnak, melynek Eugénia császárné volt az igazi feje, könnyű volt a császárt és a képviselőházat is hadüzenetre bírni. Július 19-én megüzenték a háborút.

Ennek lefolyása a vereségek hosszú sora volt Franciaországra nézve. Az egyesült német seregek elfoglalták Strassburgot s Metz várait, Sedannál elfogták a császárt egész seregével, egész a Loireon túlig és a svájci határig hatoltak előre és megostromolták a megerősített, magát hősiesen védő Parist, mely 1871 január 28-án kapitulált. Már előbb, január 18-án megtörtént Versaillesben Vilmosnak német császárrá kikiáltása. A Majnavonal megszűnt; a háború egyesítette a német népet.

Franciaország egészen egyedül maradt. Szövetségesei az első német győzelmek után cser-

benhagyták. Bismarck semmi közvetítést nem engedett; hisz ez csak két állam küzdelme. Anglia felszólalása enyhébb feltételek érdekében mit sem használt. Beust felkiáltott: nincs többé Európa. A Napoleon bukása után felállított francia kormánynak el kellett fogadnia feltételeit. A kapitulációkor kötött fegyverszünetet meghosszabbították és február 26-án a már a francia kormány törvényes elnökévé választott Thiers Bismarckkal megkötötte a békét.

Franciaország lemond Elzászról, Belfort várát kivéve, Német-Lotharingiáról és Metz váráról. Fizet öt milliárd frank hadisarcot, és pedig egyet legalább az első évben, a többit három év alatt. A sarc megfizetése arányában vonul ki a német sereg a megszállott departementokból. Az átengedett területek lakosságának megengedik a kivándorlást. A német sereg bevonul Parisba, de csak a Versailles felé eső nyugati részbe.

Ez a bevonulás, mely a nemzeti büszkeségnek annyira hízelgett, igen drágán volt megvásárolva. Hogy a franciák beleegyezzenek, a németek visszaadták a február 16-án elfoglalt Belfortot, Franciaország kapuját. Bismarck megelégedett volna Elzásszal és Német-Lotharingiával, csak Moltke, a német tábornokar feje követelte a francia nyelvű Metzét is, mert különben állandóan sokkal nagyobb sereget kellett volna ott tartani. A francia nemzetgyűlés 546 szóval 107 ellen hozzájárult a békéhez. A végleges szerződést csak május 10-én kötötték meg Frankfurtban. Ez az előzetes békén keveset változtatott. A hadisarcból leszámították az átengedett részekben levő vasutakat 325.000,000 frank értékben, továbbá a két állam közt a legnagyobb kedvezmény alapján jött létre kereskedelmi szerződés. Francia-

ország 1874 március 2-ig teljesen lefizette az elviselhetetlennek tartott hadisarcot és nemsokára gazdaságilag teljes revansot vett legyőzőjén.

Ez a béke majdnem egy félszázadig volt teljes érvényben, egészen az 1914-ben részben Elzász és Lotharingia miatt újra kitört világ-háborúig. Ez a korszak az, melyben Németország a vezető állam Európa szárazföldjén és melyben iparának és kereskedelmének megfelelő utakat, piacokat és telepeket keres a tengeren túl is. A francia-német küzdelem eldöntése hosszabb békét szerzett Európának, mint a század elején a bécsi kongresszus és a Szentszövetség. A nyugalmat, mint akkor, főképp a keleti kérdésnek további bonyodalmai zavarták.

Törökország nem tudott élni a neki területe integritásának biztosítása és Európába befogadása által nyújtott előnyökkel. Közigazgatása rosszabb volt, mint valaha, pénzügyeit teljes zavarba hozta Abdul Aziz szultán örült gazdálkodása, a keresztyének sorsa nem igen javult. A régi hazafias államférfiak kidőltek, helyükbe orosz befolyás alatt, a leghitványabbak jöttek. Mint európai állam, Törökország kölcsönöket is kapott, azok kamatait azonban megfizetni már nem bírta. A korrupció még ott sem sejtett arányban vált általánossá. Így szinte folytonos volt a lázongás. Ennek első tüneteit a nagyhatalmak jóakarata még elnézte, de a boszniai és hercegovinál felkelés folytán, melyet a szerbek és montenegróiak istápoltak, a törökök pedig nem tudtak leverni, európai intervenció indult meg. Előbb a nagyhatalmak elfogadták Andrassy jegyzékét, mely a területi status quo alapján állott, de a rajának legalább életét, becsületét és vagyonát kívánta biztosítani, de midőn az sem

használt, erélyesebb fellépésre kellett gondolni. Konstantinápolyban felismerték a veszélyt, letették és megölték Abdul Azizt, aztán utódját, Murádot is és Abdul Hamidot ültették a trónra, kinek nagyvezére, Midliat basa széleskörű, a belső kérdéseket megoldó reformokat és parlamentáris kormányt ígért. Csakhogy a Bolgárországban is kitört felkelésnek kegyetlen elfojtása nagyon rontott a porta helyzetén. Eddig legmegbízhatóbb támasza Anglia volt, de most ott is alakult egy nagy párt Gladstone vezetése alatt, mely az orosz barátságot kereste és a török uralom megdöntésére tört. 1876 július elején Szerbia és Montenegro megkezdték a háborút.

A három keleti nagyhatalom 1873-ban ismét szövetségbe lépett egymással. Oroszország, mely titokban sok ezer katonát küldött Szerbiába, még sem járhatott el egyedül, annál kevésbbé, mert nemcsak Anglia, hanem Ausztria is fenn kívánta tartani a török birodalom integritását. II. Sándor cár és Ferenc József 1876 július 8-án találkoztak Reichstadtban, Csehországban és ott külügyminisztereik, Gorcsakov herceg és Andrássy meg egyezésre jutottak. Egyelőre be nem avatkoznak, esetről-esetre megállapodnak a teendőikben. Ha mégis háborúra kerülne a dolog, Ausztria-Magyarország jóakaró neutralitást ígér s határai biztosítására Boszniát és Hercegovinát nyeri. így elvben már a bécsi udvar is eltávozott a területi integritás álláspontjától. Mikor a törökök október végén a szerbeket teljesen legyőzték, akkor a szultánhoz ultimátumot intézett, melyben azonnal fegyverszünet kötését és hadserege megállítását követelte. A porta kénytelen volt engedni.

Konstantinápolyban, 1876 végén a nagy-követek konferenciája ült össze, hogy lehetőleg,

még békésen megoldja az annyira elmérgesedett ügyeket. Felállítottak egy teljes programot, melynek két legfőbb pontját: új kormányzók ki-nevezését a keresztyén tartományokba, a nagyhatalmak beleegyezésével és egy nemzetközi felügyelőbizottság felállítását, nem fogadta el a nagy díván, mert azok lealázok a török nemzetre nézve. Ép oly kevéssé fogadta el a valamely enyhébb londoni protokollumot 1877 április elején. Szerbiával március elején helyreállott ugyan a béke, de Oroszország már Reichstadt óta fegyverkezett és a diplomáciai tárgyalások meg-híusulása szabad utat nyitott ambíciójának. A Törökország integritását biztosító szerződések írott malasztá váltak.

A háború, melyben Románia kénytelenség-ből Oroszország mellé állott és átvonulást engedett neki, a portára nézve Ázsiában és Európában igen szerencsétlenül folyt. Ozmán basa Plevnánál megállította ugyan a szövetségesek előnyomulását, de december 10-én kapitulálni volt kénytelen. Szerbia újfa megüzente a háborút, az orosz sereg átkelhetett a Balkánon, 1878 január 19-én megszállták Drinápolyt és egy héttel később a fővárosig jutottak. Január 31-én fegyverszünetet kötöttek. A porta a nagyhatalmakhoz app3ilált. A fegyverszünet ellenére is előrementek az oroszok Sztambul felé, de akkor Anglia hajóhadat küldött és háborúra készült. Erre San Stefanóban március 3-án megkötötték a békét.

Ebben Törökország lemond Bulgáriáról, Kelet-Ruméliáról és Macedónia egy részéről, amelyekből Bulgária fejedelemsége alakul. Ez az Egei-tengerig terjed, keresztyén, ele adóköteles fejedelem alatt áll, külön nemzeti honvédséggel rendelkezik, de még két éven át az oroszok tart-

ják megszállva. Szerbia és Montenegró nagyob-
bodnak. Románia visszaadja az oroszoknak az
1856-ban ettől elvett területet a Duna torkolatá-
nál és cserében a Dunától délre eső Dobrudzsát
kapja. Ázsiában is hódít az orosz, azonfelül pedig
még 1410 millió frank hadisarcot is követel,
melynek egy része területi engedmények útján
levonásba jő ugyan, de a megmaradt rész is elég
ahhoz, hogy a szultánt soká függésben tartsa a
cártól.

Oroszország oly módon szándékozott el-
bánni Törökországgal, mint a német a franciá-
val: minden beavatkozás kizárásával. Ahhoz
azonban nem volt elég ereje. Andrassy kongresz-
szust ajánlott, hogy Európa megegyezésre jusson
az 1856. és 1871-iki megállapodások megváltoz-
tatását illetően és a delegációk által 60 milliónyi
hadihitelt szavaztatott meg. Különben is semmis-
nek jelentette ki azokat az orosz-török meg-
állapodásokat, melyek az 1856-iki párisi békének
ellenmondanak. Anglia is igen határozottan lé-
pett fel, úgy hogy a cárnak engednie kellett.
Gorcsakov a kongresszus helyéül Berlint aján-
lotta. A berlini udvar még a legbarátságosabb
a pétervári iránt, és ha Bismarck, a kongresszus
leendő elnöke, visszautasította is a háború előtt
az oroszról Ausztria-Magyarország ellen kínált
szövetséget, mégis bíztak jóakarátában. Ő azon-
ban egész semlegesesen óhajtott eljárni »mint
becsületes alkusz«.

E: kongresszuson a nagyhatalmakon kívül
képviselve volt Törökország is; a kisebb had-
viselő államoknak: Romániának, Szerbiának.
Montenegrónak és a háború végén a zsákmány-
ból részesedni vágyó Görögországnak képviselőit
meghallgatták ugyan részletkérdésekben, de a

tanácskozásokban részt nem vettek. Bismarck különösen a szintén semleges Franciaország megnyerésére helyezett nagy súlyt, Mouy vicomtenak, a kongresszus egyik titkárának azt mondta: nem akarja, hogy francia más mint kellemes emlékekkel távozzék Berlinből. A kongresszus épen egy hónapig tartott, 1878 június 13-tól július 13-áig.

Anglia indítványára Bulgáriát két részre osztották. Az egyik adófizető, de különben önálló fejedelemség, oly fejedelem alatt, kit a nép választ, de kit a porta és a nagyhatalmak is megerősítenek, és Kelet-Ruméliára, melynek a szultántól kinevezett, a nagyhatalmak által jóváhagyott kormányzója és külön közigazgatása van. Az orosz megszállás az európai Törökországban csak kilenc hónapig terjed. Ázsiában Kars, Bajazid és Ardahan várát és Batum kikötőjét nyeri Oroszország, az örményeknek pedig reformokat ígér a porta és védelmet a rabló kurdok ellen. Szintén Anglia indítványára kapott Ausztria-Magyarország megbízást a szultán felsősége alatt maradó Bosznia és Hercegovina megszállására és a novibazári szandzsák katonai őrsegekkel való megrakására. (Szerbia és Montenegró külön tartására.) Szerbia is- megnagyobbodott: Ausztria-Magyarország szerezte meg neki Pirotot. Montenegrónak kevéssel kellett beérnie s hadi kikötőt sem kapott. A görögöknek különösen a franciák fogták pártját, de azokat külön alkura utasították a portával. A szultán megígérte keresztyén alattvalóinak egyenjogúsítását és reformokat az ázsiai tartományaiban. Viszont Anglia elvállalta az ázsiai tartományok garanciáját, de ezért Cyprus szigetét kapta a szultántól, hogy azt igazgassa.

Ez a béke véget vetett a török nagyhatalomnak, de Oroszországot sem elégítette ki. Mit nyert, nem állott arányban a hozott áldozatokkal. Az igazi nyertes szerinte Ausztria-Magyarország, melyet Bismarck pártfogol. Ebben volt tehát gyökere annak a németgyűlöletnek, mely az egész orosz diplomáciának és a tisztikarnak legfőbb indulata lett és mely egyrészt a német-osztrák-magyar szövetségnek (1879), majd a francia-orosz szövetségnek (1891) lett előidéző oka.

A béke végrehajtása kezdettől fogva nagy nehézségekbe ütközött. A reábizott Boszniát és Hercegovinát Ausztria-Magyarországnak véres hadjáratokkal kellett meghódítani. E tartományok megszerzése nem utolsó tényező volt az olasz irigység és gyűlölet felkeltésében. Baj volt Montenegróval, melynek a neki ítélt albán területek nem akartak hódolni, úgy hogy másokkal kellett beérnie. Még legjobban járt Görögország, mely 1881-ben a nagyhatalmak jóakarata által déli Epirus birtokába jutott.

Ez a béke tehát mindenkép a legfontosabb következtésekhez tartozik, de megállapításainak tartama igen rövid. Már 1885-ben felkelt Kelet-Rumélia s Bulgáriához csatlakozott. Ez ellen csak Oroszország tiltakozott; hiába. így a béke legfőbb pontja már hét év múlva megdőlt.

Fontosabb ennél, hogy Törökország belső felborulása tovább is tartott. Abdul Hamid nem reformokkal, hanem ravaszsággal és rettentéssel tartotta össze birodalmát és így előkészítette annak még nagyobb csökkenését és pusztulását.

Összefoglalhatjuk a békekötések tanúságait. Csak azok a szerződések hatnak hosszabb ideig, melyek a szerződő felek igaz kölcsönös erejére vannak alapítva. Mert a békét örök időkre kötik

ugyan, de a történelem megállást, megállítást nem ismer. A béke tartama alatt szuverén joga minden államnak belső erejét úgy fejleszteni, hogy aztán nagyobb eredménnyel jelenhet meg a küzdőtéren, de ép oly joga az is — hogy magát tönkretégye.

Sem a westfáliai béke, sem XIV. Lajos és Napoleon hódításai nem bírták tönkretenni Németországot, ép úgy, mint ahogy sem a bécsi kongresszus, sem a frankfurti béke nem tehette tönkre Franciaországot. Viszont Európa összes békekötései és szerződései sem voltak képesek a török birodalomnak visszaadni életerejét.

»Es ist der Geist, der sich den Körper baut.« Sokféle békét láttunk, de az olyan béke, melyben az egyik fél diktál, a másik kész megsemmisítő feltételt köteles szó nélkül elfogadni: az ilyen béke, mely minden nemzetközi jognak és emberi érzésnek egyaránt ellenmond, az 1914-ben alakult Ententenak volt fenntartva. Eddig a háború volt pokoli, ők a békét is azzá tették.

IV.

Mivel vitte a magyar előbbre a kultúrát?

Láttuk már az előbbiekből is, hogy minden politikai nagy válság egyúttal válsága a nemzeti kultúráknak is, nálunk még inkább mint másutt. A történelmileg fontos krízis mindig akkor áll be, mikor a régi, megszokott tekintély helyébe más készül lépni, mely egyszerre általánosan elismert nem lehet. Az átmenet vajúadásában sínylenek a népek; az ókoriak el is pusztultak belé. Mindegyiket épen az ölte meg, miben legjobban kivált. Mint már említettük, a görögöt bölcsekedése ölte meg, mely a szűk városi államokat előbb egységes Hellassá akarta volna tömöríteni, aztán világpolgárságról álmodozott. A »kozmpolita« szó először Diogenes ajkáról hangozott el. Még a világ legizmosabb népe, a római sem birkózhatott meg a ránehezedő óriás feladatokkal, mikor szellemének legkülönb gyümölcse, joga előbb Itáliára, aztán az egész római világra kiterjedt.

A modern nemzetek azonban diadalmasan átérték eddig azokat a megpróbáltatásokat, melyeket a keresztyénség, a feudálítás,

a reformáció és ellenreformáció, az univerzális monarchia elleni küzdelem és a modern gazdasági és társadalmi eszmék és alakulások reájok hártottak.

Legkülömb az a nemzet, mely mind ő fokokat átélte és legtökéletesebben magáévá tette és keresztülvitte a vezető eszméket. Az emberiséget ez képviseli leginkább.

Minden modern nemzet műveltségének, a legfejlettebbeket sem véve ki, legnagyobb része kölcsön, átvétel. Kölcsön részben a bibliából és a klasszikus korból, mint közös alapból, részben a többi nép kincsesházából. Európában nem lehet elszigetelt kultúra és hol van, Kínában, az századok óta megcsontosodott.

Mi a Scythiából hozott magyar szokásból, erkölcsből, dalból megmaradt, nem igen élte túl a keresztyénségnek és a királyságnak első dát. Hisz még az ősi vallásról is csak akkor halunk valamit, igen keveset, mikor az már halálnak van szánva. Géza és István ideje óta német, olasz, szláv befolyás alatt fejlődött a magyar szellemi élet. De, amint a föld minősége szerint változik a belevetett magvak termő képessége, úgy a magyarban már meglevő szellemi és erkölcsi tulajdonságok szerint alakul át az idegentől átvett intézmény és eszme is. A magyar örökségét pedig nem szabad kevésbe venni. Kitűnő katona volt akkor is és előkelői a politika művészetébe is be voltak avatva. Találunk már náluk igazi lovagi vonásokat is. Erkölcsüket sem szabad kicsinyleni. Legalább épen a régi magyarokról és nem másról írja Gibbon, a nagy angol történetíró: »A barbárok közt voltak sokan, kiknek természetes erénye pótolta a törvényt és javította az erkölcsöt, kik megfeleltek a társadalmi élet köteles-

ségeinek és felkarolták az általa feltételezett hajlamokat.« Ebből a fajtából valók lehettek I. Béla és Sz. László. Kálmán, ép úgy, mint Sz. István, sokkal inkább a külföldi szellem képviselője, mint a magyarnak. De egyúttal ő az, ki nem átvett törvénnyel igazgatja a magyart, hanem különbet alkot bármely kortársánál. A katonai szellem mellett a politikai a magyarnak szinte természetes sajátja. Meg is írták már a XII. század közepén, hogy az előkelők télenyáron a közügyeket tárgyalják és akárcsak a görögök, semmibe nem fognak érettségfontolás nélkül.

Ehhez az alapjellelhez simult a számos keletről, nyugatról, délről jövő »vendég«, kiknek befogadását már első királyunk ajánlotta fiának. Besenyő, kún, bolgár ép úgy magyarrá lett, mihelyt előkelőségre emelkedett, mint a német, olasz, francia, aragoniai lovagok, kik királynőink kíséretében kerültek ide. A bolgároknak Kálmán egyenesen kötelességévé tette az összeházasodást a magyarokkal; a többi parancs nélkül is megtette és harmadik vagy negyedik ízben már miben sem különböztek a honfiaktól. Ép úgy magyarrá lett a harcos szláv és dalmata is. Csak a magyartól elkülönítve élő erdélyi és szepesi szász, valamint az északon letelepült tót és a hegyi oláh őrizte meg a nyelvét. így a sokféle kultúra egybeolvadt és minden újabb nagyobb telepedés a műveltség sokféle magvát hintette el.

Általában kimondhatjuk, hogy ez a magyarrá válás — magyarosításról nem lehetett még szó — a társadalmi osztályok előkelősége szerint nőtt vagy fogyott. A magyar még csak harcos és politikai volt, az tehát, ki vele együtt harcolt és ült tanácsot, kellett hogy szintén az legyen. A beköl-

tözött német polgárságot kiváltságain kívül elzárkózása tartotta fenn; a paraszt még nem számított.

Ami szellemi kultúra itt volt, átvett. Irodalomban, művészetben, tudományban a magyar még alig gyarapította az emberiség közös kincsét, írni, írtak deákul, de ha tanultak is külföldön, azt még magyar viszonyokra alig tudták alkalmazni és így az illetén munkásságból hiányzik az isteni szikra, az egyéni eredetiség. Amilyen termékeny a magyarság államférfiakban és vezérekben, oly szegény más szellemi tehetségekben. Ezt a hiányt királyaink idegenek behívásával igyekeztek pótolni és Mátyás »Scythiát Itáliába változtatta«. Csakhogy ebben kevés volt a köszönet, mert még nem volt, ki az ígét felfogni bírja. Néhány tudós, Cicero nyelvén író püspökön kívül ki vette volna hasznát az itt élő olasz és német humanistáknak?

Mégis, bár közvetve, a lehető legnagyobb szolgálatokat tette akkor Magyarország az európai műveltségnek. Távol tartotta tőle a tatárt, a törököt. Testével fedte a Nyugatot, mely, ha ő nincs, vagy a Kelettel egyesül, pusztítás, rablás, rabok elhurcolása által oda süllyed vissza, hol a X. században, a normannok és magyarok kalandozása idején volt. Oly szolgálat, melyet elismertek ugyan külföldön, de melyet most gyűlölettel, hazugsággal fizetnek azok, kik akkor a töröknek cinkostársai voltak hazánk ellen.

De a török elleni harc a maga nagy feladatával fel is emelte a magyar lelket. Aki ideális célért küzd, magasztosán érez. Ez az érzelem nevelte első igazi költőnk, azt, ki magába szította külföld minden irodalmát, de igazán egyéni csak akkor, mikor a Végekről szól: Balassa Bálintot. Ugyanez

a szellem adta kezébe a lantot Zrínyi Miklósnak, a »rettenetes szablya« forgatójának. Őse, Szigetvár védője sorsát elbeszélve, általános emberi, valóságos magaslatra emelkedik: a bűnbe esett Magyarország megváltását hirdeti önfeláldozás, hazaszeretet által.

Mindkét Zrínyi tetteitől visszhangzott a világ, de ki tudott az unoka eposzáról? Csak horvátra fordította le öccse, Péter. A magyar nyelv elszigeteltsége megfosztotta a művelt világot úgy Balassa, mint Zrínyi munkájának élvezésétől. Ez a fatum továbbra is megmaradt. Irodalmunk homályban maradt: *caruit quippe vate sacro* — nem volt, ki kincseit fölfedje.

A szabadságharcoknak épen úgy megvolt lélekemelő és magába szállásra intő hatása. A kuruckor költészete nem a főurak, hanem a nép érzését tükrözteti vissza, komor és mély, csak itt-ott vidítja fel egy-egy tréfás vagy humoros magyaros fordulat. Thököly korának inkább vallásos, Rákócziénak nemzeti a poézisa. Ez a költészet úgy belső tartalom, mint forma dolgában versenyezhet bármely más nemzet történeti népénekeivel. Mint maga, zenéje is mély és nemzeti egyaránt. A zene megmaradt: a szót elnyomták, csak úgy üldözte a hatalonl, mint ahogy a regősök pogány dalait elnyomták. Csak nemrég került ismét fölszínre. A külföld pedig épen nem vehetett róluk semmi tudomást.

»Eljött a tehetetlen kor«. Magyarország kis-szerű életet él, ehhez képest a költők szava is gyöngé, mesterkélt, gyakran idegenszerű. Helyökbe a történetírás lép, mint akkori műveltségünk legmagasabb nyilvánulása. Bél Mátyást, Pray Györgyöt, Katona Istvánt, kik latinul, En gelt, Fesslerert, Schwartnert és Berzeviczy Gergelyt, kik

latinul és németül írtak, ismerte és érdem szerint méltatta az egész tudós világ. Valósággal ők az elsők, kik a nyugoti tudomány előtt is bizonyíthatták Magyarországnak már a vallásos vitaközlésen és a politikai küzdelmeken túlemelkedő komoly, kutató szellemi életet.

Irodalmi renaissanceunk a nagy modern irodalmaknak és az akkor szinte felfedezett népies, nemzeti gondolkodásnak kettős hatása alatt állott. Amint, ha a magyar már királyt választhatott, abból a dinasztiából választotta királyát, mely akkor első volt Európában, úgy az akkor vezető nemzethez csatlakozott irodalomban is. így természetes, hogy először a klasszikusok szolgáltak mintául, aztán sorban az olasz, a francia, a német, az angol. Természetes az is, hogy Hellas és Róma akkor is megőrizték kiváltságos állásukat, mikor már Voltaire, Goethe, Schiller és Shakespeare csillagzata teljes fényben ragyogott egünk fölött. Egyrészt a protestánsoknak külföldi iskolázása, mely nem volt egészen eltiltható, másrészt a Mária Terézia által behozott tanügy: reform, mely nagyon emelte iskoláink színvonalát, itt nagy számát nevelte nemcsak a tanult, hanem a művelt, minden szép és igaz iránt lelkesedő embereknek. Megkezdte pályafutását a magyar dráma is, mely sok fordítás, átdolgozás és gyöngé kísérlet után Katona József Bánk bánját termelte, nem egy kornak és embernek, hanem nemzetünknek örök tragédiáját.

Mikor a hosszú elnyomatás után nemzetünk új életre ébred, a politikai munkát mindig kíséri a költészet lelkesítő kórusa. Mintha Széchenyi nagy lelkének egy-egy atomja költözött volna mindenki lelkébe, mindenki átérzi a nagy világgal való szerves összefüggésünket, mindenki egyúttal

nemzetiségünk tiszta kifejtésének előmozdításában találja hivatását. Mintegy ösztönszerűleg érzik — mert az elvont bölcsekedés soha sem volt kenyere a magyarnak — hogy nemzetiség és emberiség kultusza nemhogy kizárná, hanem egyenesen feltételezi egymást. Az emberiségnek egy nemzetet megtartani nem annyit jelent, mint tisztán vegetatív életet élni, mint annyi történet nélküli nép, hanem egy külön zengésű húrral bővíteni az emberiség harmóniáját.

E gondolkodás menetében egészen világos a fejlődés. Kölcsey Hymnusában »a magyar nép zivataros századaiból« becsületes régi magyar módon Istenhez fordul, mint ősei tették. Vörösmarty Szózatában a »Népek hazája nagy világ« — hoz kiált a magyar (1836). A népek millióinál, ha többet nem, megtalálja a gyász könnyét.

Századokon át idefordult a népek szeme, pusztító, örökös, váltakozó harcok színhelyére, »hol egymásra csapnak a nemzetek,« mint Faust mondja. Most, először történetünkben, megismerik itt a szellemi és erkölcsi emelkedés hatalmas árját, melyen felvont vitorlával úszik előre az öntudatára ébredt nemzet hajója. Már Zrínyi Miklós megmondta, »nem vagyunk senkinél alábbvalók«; most, mindenkinél különbek akarunk lenni. Irodalmunk magára vonja a figyelmet és midőn Petőfi Sándor feltűnik, csatánk meg van nyerve. A magyar is azon népek között foglal helyet, melyek az emberiség közös szellemi tulajdonát öregbítik.

Ez a szellemi lendület, bármily dús is virágzása, mégis csak egy ága a nemzet általános fölemelkedésének. Mellette az anyagi sem marad el. Széchenyi kora ez: a magyar föld természetes gazdagsága csak most érvényesül először, tervszerű szorgos

munka által. Elsnernek 1840-ben megjelent könyve, Magyarországról csaknem egészen földművelésünk és iparunk ez első nagy haladásának van szentelve. És amint a kor nagy polyhistora, Fallmerayer megjövendölte, hogy a magyar irodalomtól még sokat és nagyot lehet várni, úgy jószolt List Frigyes, a nemzet gazda nagy jövőt a magyar nemzetgazdaságnak.

Mindennél tán nagyobb hatást tett az, mi a belső politika terén történik, hisz a külsőbe Magyarországnak akkor alig volt beleszólása. Midőn a magyar szabadon meg akarja alkotni állami létét, azt nem rendi alapon teszi, hanem a közszabadságért küzd. Eddig csak a francia forradalom alatt történt, hogy a körülmények nyomása alatt nemesség és papság lemond privilégiumairól, most itt maga a nemesség munkálja a jobbágság felszabadítását a felső tábla és a kormány ellenére is. Ki erősnek akarja a nemzetet, lehető széles és mély alapon akarja helyezni az ideálisnak készülő új állam épületét. Midőn Kossuth kereszt ül viszi a paraszt felszabadítását, voltaképp a bujdosók és Rákóczi hagyományát újítja meg. Csakhogy akkor a paraszt nemességre vágyik, most pedig paraszt és nemes is a független nagy Magyarország polgára óhajtana lenni. A királyságra és keresztiségre való átmenet volt első válságunk: el kellett bukni, megsemmisülni a régi tekintélyeknek. A rendiségnek a királtság mellé emelkedése volt a második: ebben már hosszas küzdelmek után megalkuvás következett be. A rendi autoritásnak megszüntetése, egységes szabad nemzet megalakulása sem sikerülhetett egyszerre. Ez a válság mai napig sincs befejezve. Az eredmény nem mindenben igazolta a lángeszű megindító reményét.

Ez az önzetlen hazafias küzdelem megszerzi Magyarországnak az összes emberbarátok rokonszenvét. Még általánosabbá válik ez a rokonszenv az akkor folyó egyházpolitikai harcok megvívása által. Magyarországnak az a történeti büszkesége, hogy itt először iktatták törvénybe a nem kiváltságosoknak szabad vallásgyakorlatát, holott másutt ez a jog csak rendi kiváltságba vagy egy vidékhez volt kötve. Ezt a széles szabad alapot nagyon megszükitette ugyan a Habsburg uralom alatt győztes ellenreformáció, de egészen lerombolni nem bírta. Mint egy fél század előtt, most is katolikusok küzdöttek legbuzgóbban a protestánsok jogáért. Még Széchenyi is kimondta 1840-ben, midőn a püspökök törvény ellenére reverzalist követeltek, hogy ez az eljárás oda visz, hogy nálunk is, mint Angliában, a »No popery«, nem kell pápaság, lesz a jelszó. A szabadelvű irány teljes győzelmet aratott már az 1843—44. országgyűlésen, az 1848-iki országgyűlés XX. cikkelye pedig kimondta az összes keresztyén felekezetek egyenlőségét és viszonyosságát és az állam kötelességévé tette a mindegyik egyházairól és iskoláiról való gondoskodást. Ezáltal Magyarország ezen a téren is nemcsak felfogásában, hanem intézményeiben is a leghaladottabb államok sorába lépett.

Sokat beszéltek és írtak, beszélnek és írnak most is a magyar propagandáról, arról a módról, hogyan lehetne Magyarország ügyének a világ közvéleményét megnyerni. Az 1825-49-iki korszak megmutatta annak módját és annál jobbat vagy mást most sem találunk.

Nem csak intézményeinknek kell jóknak lenni, hanem előkelőnek és fennköltnek a köz-

szellemnek. Magas szárnyalású gondolkodás, becsületet tett az, ami nemzetnek, egyesnek is becsületet szerez. Ha jót cselekszünk otthon és nyilvánosan, felismeri és tiszteli azt mindenki künn is. »Nem rejtethetik el a hegyen épült várost«. Minden más módja a hangulatszínálásnak potemkinség, szemfényvesztés vagy még annál is rosszabb.

Boldog lehetett az a magyar, ki akkor a külföld előtt fölfedhette nemzete szívének, lelkének eddig rejtve maradt mesés gazdagságát. Boldog volt, aki úgy, mint Pulszky Ferenc tette, az igazság teljes vértzetével verhetette vissza a cseh részről nemzetiségi politikánk, az osztrák bürokrácia részről a pártos oligarchia ellen intézett támadásokat. Beteljesedni látszott Széchenyi ígéje, hogy a kis makkból terebélyes tölgyfa lesz.

Ezt a felfogást Magyarországnak nemcsak kultúrképességéről, hanem hivatásáról is, hogy a műveltséget és a szabadságot terjessze, még jobban megerősítette függetlenségi harcunk története. Igazi nemzeti harc volt ez, egyúttal a nagy eszmék szolgálatában. Mikor Petőfi a világszabadságért óhajt meghalni, az nem hogy ellenmondana a nemzeti érzésnek, kiegészíti azt. Hisz minden nemzet annyit ér, mennyit maga erejével az emberiség javára tesz. Pulszky Ferenc nemcsak a »Nagy Lajos és Mátyás korabeli Magyarországot tartja megújíthatónak, hanem Magyarországból Európa szívét látja, a mely minden jóért és nemesért dobogni meg nem szűnik«.

A Bach-korszak sanyarúsága éppen nem csökkentette hazánk belső értékét. Nemcsak mi bízunk az újjáéledésben, remélte azt minden művelt ember. És mikor ismét szabad lett a pálya, új ágat hajt a magyar babér. A nemzeti

jogért való küzdelem törvényes eszközökkel Deák Ferenc 1861-iki felirati beszédeiben találja világszerte ismert legméltóbb kifejezését. Amit annyi ideig mint a kiváltságok sötét mentsvárát tekintettek, egyszerre mint a jog fényes inkarnációja lepte meg Európát. E tekintetben hatása tán nem volt oly kápráztató, mint Kossuth beszédeié, melyekkel megindította Anglia és Észak-Amerika népét, de azokénál sokkal maradandóbb.

Deák Ferenc és Andrássy kiegyezése, ha nem is elégített ki mindenkit, sok tekintetben emelte Magyarország tekintélyét, a műveltségébe vetett bizalmat. Megvolt benne a mérséklet, a nyugodt erő legbiztosabb jele, megvolt benne a becsületes szándék, békessé, barátságossá tenni két oly államnak kölcsönös viszonyát, mely több mint háromszáz éven át, egy uralkodó alatt, csaknem mindig nyílt vagy rejtett hadiállapotban volt egymással. E szempontból egyenesen világtörténeti jelentőségű az 1867. évi XII. törvény. Szintúgy magyar mű volt az 1868-iki egyezmény Horvátországgal, melyet Gladstone 1893-ban mintául vett az ír Home Rule törvényjavaslatának szervezeteire. Nagyon bonyolódott és elmérgesedett kérdéseknek becsületes megoldását keresték az 1868-iki nemzetiségi törvényben is, mely első ilyenmű törvényhozási munka.

Freeman, a híres angol történétíró 1867-ben azt a hivatást szánta az erős Magyarországnak, hogy védője legyen a Balkán felszabaduló népeinek, úgy a törökkel, mint az ármányos orosz politikával szemben. Guizot pedig 1872-ben kijelentette, hogy sokat remél Magyarországtól és nagyon fájna neki, ha e reményében is csalatkoznék.

Eddig terjedt renaissanceunk. Folytatása mégsem felelt meg az oly nagy jövővel kecseg-

tető kezdeteknek. A tudományos kutatás haladt ugyan, a nagy anyagi feladatok alapos technikai tudást követeltek és a magyar már e pontban is megütötte a színvonalat, de a szellem terén mintha megállás, hanyatlás állott volna be. Csak a régi nagy nevek, Arany, Jókai, Gyulai fénylettek teljes ragyogással, de új, hozzájuk való csillagzat alig tűnt elő égboltunkon. Ezt némileg pótolta a zene és a képzőművészetek nagy lendülete, bár a magyar zenének az általánosba oltása ép oly kevéssé sikerült, mint egy külön magyar építészeti stílus megalkotása.

A lángész helyébe a talentum lépett, a tudomány meg nagyrészt ismeretterjesztéssé módosult. Hisz csak most tud általánossá válni a népoktatás, és az egyre sűrűsödő hivatalnok-osztály képzése mind több gimnázium felállítását teszi szükségessé. Tán nincs nép a világon, mely számához képest annyi diplomás embert termelt volna. Mit nálunk intelligenciának neveznek, túltengő lett és a mennyiség bizony a minőség rovására növekedett. A kritikának hiánya azonfelül még számos dilettánst is engedett felszínre jutni minden téren, úgy hogy a színvonal éppen nem emelkedett.

Mégis, ez az aránylag szegény kor is tett valamit műveltségünk érdekében. Mert a magyar, sajnos, éppen a tőle lakta vidék kivételével, mindenütt nemcsak teljes autonómiát engedett a másnyelvű iskolák felállítására, hanem, legalább a kiegyezést követő években, éppen e területen alapított legtöbb állami iskolát. Ezáltal nagyszámú nem magyar anyanyelvű ifjú is részesült a közép- és felsőiskolák jótéteményében. Az egyetemeken is gondoskodva volt a nem magyarhoni nyelvek és irodalmak előadásáról. Ez

az iskolázás kétségtelenül magasabban állott akár a románál, akár a szerbnél és azok az ifjak, kik itthon nem boldogultak, a határainkon túl lakó testvéreikhez vitték itt szerzett ismereteiket.

Ez a folyamat nem új. Maguk a romániai történétírók kiemelik, hogy nyelvüket, irodalmukat, némileg még nemzeti tudatra ébredésüket is az erdélyi intelligencia bevándorlásának köszönik. A szerbokról pedig Temperley, kiváló angol történétíró megjegyzi, hogy a török elnyomás idejében nemzeti öntudatukat Montenegró tartotta ébren, a műveltség világosságát ellenben a Dunától északra, magyar uralom alatt álló testvéreik élesztették náluk. Amit átvettek, magyar kultúra volt. És ha Magyarország nem felelhetett meg annak a hivatásának, hogy Kelet felé terjessze hatalmát, azt a feladatát, hogy a nyugati műveltséget átültesse a Dimbovica, Pruth és Mora va mellékeire, teljesen megoldotta.

Körülbelül a század végéig egyedül és kizárólagosan uralkodott Széchenyi, Deák és Kossuth eszmei világa. De mihelyt élt a magyar állam, hiányai is jobban előtűnnek. Ezek közt a legfőbb, hogy nemzeti és nemzetet egyesítő polgárság mégsem tudott megalakulni. Viszont az internacionális szocializmus itt is szervezkedett, mielőtt igazi burzsoázia létrejöhetett volna. Az új eszmének hatása tette a válságot annyira bonyolódottá és vészessé. Hiányzott vele szemben a művelt középosztály ellenálló gerince.

Röviden: a magyar átment a nyugati népek valamennyi fejlődési stádiumán. Későbbben náluk, sokat átveve tőlük, de nem vizsontszolgálat nélkül. Volt lovagkora, renaissance-a, reformációja, ellenreformációja, átment a felvilágosodás korán és kivette becsületesen részét a XIX. szá-

zad eszméinek megvalósításából. Kultúrája tehát összehasonlíthatlanul szilárdabb alapon nyugodott azokénál, kik úgyszólván a XIII. századból egyszerre jutottak be a huszadikba.

Kimondhatjuk azt is, hogy az igazi magyar tradíciónak, a Széchenyi, Deák és Eötvös valódi szabadelvűségének megfelelt a nemzetiségeknek is lehető magas művelése. Megfelelt volna magának a magyarság érdekének is. Egy feltétel alatt: ha a magyar ép oly arányban halad előre, mint tanítványai. Mihelyt bármi okból, nevezzük akár kényelemnek, akár reakciónak, nálunk túlterhelésről panaszkodtak; nálunk, hol bizony még kevesebbet tanultak mint nyugaton — az aránynak kárunkra fel kellett billenni és a magyar szupremácia alól lassankint kisiklik az erkölcsi alap. Pedig az a törekvésünk, hogy itt egészen magyar államot alkossunk, nemcsak természetes volt, hanem még a kultúra emelését is elősegítette, volna. Az a külföldi író, ki tán legbehatóbban és legkevesebb elfogultsággal ír rólunk, ez annyira vitatott kérdésben így nyilatkozik: »A magyarok nem urai ambíciójuknak: azt a természet parancsolja. Hogy létezhessenek, uralkodniuk kell az egész magyar területen. Ha tekintetüket az Alföldre és a Dunántúlra szorítanák, egy darabig még tengődhetnek mint népcsoport, de nemzeti életüknek vége volna. Parancsoló szükség tehát, hogy »történeti« államukat »nemzeti« állammá alakítsák át.« (Louis Eisenmann, *Le Compromis Austro-Hongrois* 555. lap.) A baj csak az volt, hogy a nemzetiségi ép úgy, mint a vele oly szoros összeköttetésben álló társadalmi és gazdasági kérdésekben nem az igazi nemzeti gondolkodás, hanem a pártérdek és gyakran az egyéni önzés döntött.

Ismerjük el ezt, de viszont el kell ismerni mindenkinek, hogy a magyar nemcsak átvette a műveltséget, mint egy divatos köntöst, hanem mindig voltak és vannak köztünk, kik a szellem és az igazság becsületes kutatása terén nem maradtak el bármely nemzet fiai mögött.

Nem magyar, hanem Roosevelt Tivadar mondta, hogy nemcsak tiszteli, hanem bámulja is Magyarországot, mert története számos oly példát és elvet mutat, melyet más nemzeteknek is érdemes követni. »Magyarországtól tanulhatunk bátorságot, vasselhatározást és kitartást. Az egész művelt világ adósa Magyarország múltjának. Nem is tartaná magát művelt embernek, ha nem ismerné.«

Rajtunk múlik, hogy ez ne csak múltunkra álljon, hanem jövőnkre is. Ne tarthassa magát művelt embernek, ki nem tudja, mivel járul a magyar szellem az emberiség lelki javainak gyarapításához.